

Кіровоградське обласне відділення
Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України»
Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

Борис Шевченко

**МАЛОВИСКІВЩИНА
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ**

Видання третє, виправлене і доповнене

Кропивницький
«Центр оперативної поліграфії «Авангард»
2019

УДК 94(477.65)«1939/1945»

Шевченко Б. Л.

Ш 37 Маловисківщина в роки Другої світової війни. Сторінки історії. – Вид. 3-є, випр. і допов. – Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2019. – 204 с. – (Серія «Сторінки історії Маловисківщини»).

У книзі на основі архівних документів, історичної й краєзнавчої літератури та спогадів розповідається про події Другої світової війни на території сучасного Маловисківського району Кіровоградської області.

Книга буде цікавою історикам, краєзнавцям, а також усім, хто цікавиться історією Другої світової війни не лише на Маловисківщині, а й на інших теренах Кіровоградщини.

УДК 94(477.65)«1939/1945»

На обкладинці – фрагмент карти Кіровоградської області
1939 року

Книга вийшла у серії «Сторінки історії Маловисківщини»

Рецензенти:

Даценко В. В. – історик, дослідник подій Другої світової війни на Кіровоградщині, член Національної спілки краєзнавців України;

Колечкін В. П. – провідний науковий співробітник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області, кандидат історичних наук

© Шевченко Б. Л., 2019

© Кіровоградське обласне відділення

Пошуково-видавничого агентства

«Книга Пам'яті України», 2019

© Кіровоградська обласна організація

Національної спілки краєзнавців України, 2019

Замість передмови

У 2005 році вийшла друком книга «Маловисківщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», авторами якої стали педагог-краєзнавець Григорій Перебийніс і журналіст Григорій Красний. Минуло більше десяти років, і ти, шановний читачу, тримаєш у руках нову книгу про ті криваві часи в історії маловисківського краю. Останнім часом місцева історична наука зробила великий крок вперед у вивченні Другої світової війни: з'явилися ґрунтовні дослідження істориків, написані з використанням документів, що зберігаються в архівних сховищах не лише Кіровоградщини й України, а й закордонних держав. Робота з архівними документами дає змогу дослідникам-краєзнавцям писати таку історію німецько-радянської війни, яка є максимально наближеною до реальності – без численних вигадок і викривлень, притаманних історичним працям радянського часу. Сучасні історики у своїх книжках вже не уникають складних і суперечливих аспектів війни (воєнні події 1941 р., евакуація, окупаційний режим, ОУН-УПА тощо), про які раніше майже не говорилося. Це велике досягнення у пізнанні реальної, безкон'юктурної історії Другої світової війни.

Такою спробою пізнати справжню історію є і книга «Маловисківщина в роки Другої світової війни. Сторінки історії». Усе, про що у ній розповідається, автором узято в основному з архівних документів і матеріалів, меншою мірою – з мемуарної та історико-краєзнавчої літератури. Навіть найбільш вражаючі факти мають цілком конкретне підтвердження. Серед документів із Центрального архіву Міністерства оборони колишнього Радянського Союзу вдалося відшукати інформацію про захоплення в серпні 1941 року німецькими військами території Маловисківщини й звільнення її від них у січні-березні 1944 року. Це нова, раніше не відома інформація, яка вперше публікується саме на сторінках цієї книги. Так само читач чи не вперше дізнається, якою була реальна історія повсякденного життя мешканців Маловисківщини в роки нацистської окупації. Це вже завдяки використанню документів, котрі зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області. Документи та

матеріали обласного архіву стали також основним джерелом інформації, що стосується радянського підпільно-партизанського та націоналістичного рухів опору.

Окрім архівних документів автором було опрацьовано значний масив спогадів очевидців та учасників німецько-радянської війни на Маловисківщині, а також наукової й науково-популярної літератури, присвяченої подіям війни як на Кіровоградщині, так і в цілому на території України.

Поряд із авторським текстом у книзі досить часто цитуються витяги з документів та спогадів. Їх стиль і правопис повністю збережено.

У кінці книги розміщено розширений список використаних джерел та літератури, який покликаний компенсувати відсутність посилань у тексті, а також допомогти допитливому читачу чи досліднику, який забажає поглибити свої знання з обраної теми.

А поглиблювати є що. У книжку ввійшли далеко не всі зібрані автором матеріали. Наприклад, у ній не розповідається про післявоєнну відбудову Маловисківщини, немає інформації щодо мешканців краю на фронтах Другої світової війни, бібліографічних нарисів про земляків, які отримали високі державні та військові нагороди тощо. Це було зроблено свідомо. Адже зазначену інформацію вже певним чином представлено у виданнях інших дослідників.

Під назвою «Маловисківщина» слід розуміти територію трьох районів: Хмельівського, Великоисківського та Маловисківського, які існували в Кіровоградській області на початок німецько-радянської війни. Згідно перепису 1939 р. населення вказаних районів налічувало понад 90 тис. осіб. У роки окупації райони продовжували існувати в незмінних межах. І лише після численних адміністративно-територіальних змін, що відбулися у 50 – 60-х роках ХХ ст., Хмельівський та Великоисківський райони були ліквідовані, а більша частина їхньої території ввійшла до складу Маловисківського району, який остаточно сформувався в нинішніх межах у 1965 році. Звичайно, до Маловисківського району ввійшли не всі території вказаних трьох районів. Землі, які в роки війни належали до

Хмелівського, Великовисківського й Маловисківського районів, тепер також є складовою частиною таких сучасних районів як Новоархангельський, Новомиргородський, Кіровоградський, Новоукраїнський і Добровеличківський. Тому територія, яка описується у книзі, дещо ширша від території суто нинішнього Маловисківського району.

За допомогу у написанні книги автор щиро дякує працівникам обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», Державного архіву Кіровоградської області та обласного краєзнавчого музею. Окрема подяка висловлюється редактору та рецензентам книжки.

Розділ І.

Трагічне літо 1941 року.

Початок німецько-радянської війни

1 вересня 1939 р. війська Німеччини вторглися до Польщі. У відповідь 3 вересня Велика Британія й Франція, згідно з попередніми домовленостями з польським урядом, оголосили Німеччині війну. Так почалася Друга світова.

У грудні 1940 р. лідер нацистів Адольф Гітлер затвердив таємний план нападу на СРСР, котрий отримав загальну назву «Барбаросса» й передбачав розгром Червоної армії за короткий час та вихід німецьких військ до р. Волга. Для цього на німецько-радянському кордоні було зосереджено три великі групи армій: «Північ», «Центр» і «Південь». Остання група армій під керівництвом фельдмаршала Герда фон Рундштедта наступала на українському напрямку.

Зранку 22 червня 1941 р. армії й дивізії всіх груп перетнули радянський кордон. Розпочалася німецько-радянська війна, якій радянське керівництво згодом дасть назву «Велика Вітчизняна війна», а німецьке – війна на Східному фронті. 22 червня на території Української Радянської Соціалістичної Республіки було введено військовий стан, а наступного дня, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР, на території її військових округів, у тому числі й території Одеського військового округу, до якого входила Кіровоградська область, розпочалася мобілізація в Червону армію. Протягом червня-липня 1941 р. на Маловисківщині було призвано майже 2500 чоловік.

Власне, про початок війни жителі Маловисківщини, як і жителі всієї держави, дізналися з виступу народного комісара закордонних справ Радянського Союзу В'ячеслава Молотова по радіо. 22 червня 1941 р. у кожному населеному пункті краю відбулися мітинги.

Із спогадів жительки Мануйлівки Марії Туменко:

«Коли почалась війна, я була вагітна, сиділа вдома. Про початок війни дізналась на мітингу, який відбувся 22 червня

1941 року біля сільського клубу. Почалась мобілізація, а мене відвезли до пологового будинку. Вже німці бомбили село. Мати моя копала окопи в садку на краю кутка Котовичі, там збирались наші солдати тримати оборону. 28 червня народила дитину... Вийшла на вулицю, а там військкомат мобілізує людей і відправляє пішки на Кіровоград...».

Після оголошення мобілізації наступним кроком керівництва Радянської держави стало прийняття ряду директив, якими визначалися завдання органам влади в умовах воєнного часу. 25 червня 1941 р. на виконання директив ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради ухвалив секретну постанову щодо посилення охорони підприємств, залізниць, мостів, шляхів, ліній зв'язку, полів із дозрілим хлібом, надання належного стану протипожежним об'єктам, інвентарю в колгоспах, радгоспах і машинно-тракторних станціях. На Маловисківщині було створено загони народного ополчення, які здійснювали цілодобове чергування в населених пунктах, охороняли промислові приміщення, сільськогосподарські угіддя. У Великоисківському районі було створено винищувальний загін із 27 осіб на чолі з В. С. Пильненьким.

Крім цього, у згаданій постанові йшлося про обмеження пересування населення: тепер для того, щоб поїхати з села в село, до районного чи обласного центру, була потрібна спеціальна довідка від колгоспу чи сільської ради, – підозрілі особи негайно затримувались і направлялись до районних органів влади. Наголошувалося також, що слід активізувати роз'яснювальну роботу серед мешканців населених пунктів, з метою посилення їхньої пильності. Дослідники відмічають, що в цей час краєм поширилася справжня шпигуноманія та неймовірна підозрілість. Так, піонер Кваша з Плетеноташлицької сільради, спіймавши голуба, помітив, що на його нозі прикріплене кільце з цифрами й гербом Польщі. Птаха учень-піонер відніс до сільської ради.

У своїх спогадах уродженець Малої Виски Олександр Кам'янецький зазначає, що у червні – липні 1941 р. в містечку розташовувався військовий гарнізон, котрий охороняв важливий

об'єкт стратегічного значення – міст на залізничній дорозі, що сполучала дві залізничні станції: імені Т. Г. Шевченка та Помічну.

Зі спогадів О. Кам'янецького:

«...Когда напали немцы, погранзастава отчаянно защищала стратегически важный мост. Многие там погибли. Из 28 человек в живых остались только семеро и их раненый командир – лейтенант Александр Кочубей. Вместе с ним бойцы сумели отойти в лес, где мы с друзьями потом их и нашли. Мы принесли им еду и одежду. Помню, лейтенант дал нам задание: собрать оружие и боеприпасы на месте боя и разместить в надежном месте тяжелораненых. Мне же он поручил найти на заставе радиоприемник и спрятать его, что я и сделал...».

Також є свідчення про залучення населення Маловисківщини до спорудження оборонних рубежів. Так, її мешканці працювали на берегах р. Велика Вись у районі Петроострова й Коробчиного (нині – Новомиргородського району).

Із наближенням фронту на Маловисківщині розпочалася евакуація: відправленню на схід підлягали сільськогосподарська продукція, свійські тварини, техніка, обладнання й устаткування колективних господарств (колгоспів) тощо.

Загалом на Маловисківщині на 1 січня 1937 р. діяло 160 колгоспів. За районним розмежуванням це виглядало так: у Великоvisківському районі – 40 колгоспів (3 309 селянських господарств), у Маловисківському районі – 50 колгоспів (5 322 селянських господарств), у Хмелівському районі – 70 колгоспів (7 743 селянських господарств). Також на території Маловисківщини працювали 94 хати-лабораторії.

У колгоспах Великоvisківського району в цей час було 40 ферм великої рогатої худоби, 39 свинарень і 11 вівчарень. Нарховувалося 2 487 коней, з яких робочих – 1 624, 8 088 голів великої рогатої худоби, у тому числі 2 882 корів, 4 821 голова свиней, 741 голова овець та 224 кози.

Станом на 1 січня 1937 р. у Маловисківському районі працювало 34 ферми великої рогатої худоби та 34 товарних свинарні. Кількість свійських тварин була наступною: коней –

3 574 голови, з них – 2 275 робочих голів, великої рогатої худоби – 11 208 голів, у тому числі 4 326 корів, свиней – 7 961 голова, овець – 293 голови, кіз – 188 голів.

67 ферм великої рогатої худоби, 67 свинарень та 27 вівчарень працювало в Хмельівському районі. У господарствах було 4 557 (2 910 робочих) коней, 12 698 голів великої рогатої худоби, зокрема 4 426 корів, 6 757 свиней, 1 081 голова овець та 358 кіз.

Колгоспну худобу наказали гнати на схід – до переправи через Дніпро – власним ходом, чим спричинили загибель багатьох голів недосених, голодних і непоєних корів, овець, свиней. Траплялися випадки, що худоба з погоничами поверталася назад, оскільки тамтешні землі вже були зайняті ворогом.

Подібні неорганізовані евакуаційні заходи поширювалися й на вивезення обладнання та устаткування заводів. Перед війною на Маловисківщині працювали кілька підприємств: цукровий і спиртовий заводи власне у Малій Висці, й маслозавод у Мануйлівці. Зі спогадів мешканця Малої Виски Бориса Василенка дізнаємося, що всі три заводи дісталися німцям неушкодженими. Так само, як і хлібоприймальне підприємство «Заготзерно», машинно-тракторна станція та міжрайонна нафтова база в Малій Висці.

Не вдалося знайти інформацію про те, чи було знято й відправлено в тил технічне оснащення млинів, електростанцій, підприємств з вироблення будівельних матеріалів, зокрема цегли, видобутку каміння, друкарень.

Із вторгненням у Радянський Союз для Німеччини розпочалася війна на два фронти. Гітлер сподівався, що стратегія блицкригу (блискавичної війни), яку він застосував проти Польщі й Франції, спрацює й проти Радянської держави. І вона таки спрацювала на більшій частині українських територій, що їх німецькі збройні сили зайняли до листопада 1941 року.

Війська Південно-Західного (командуючий – генерал-полковник Михайло Кирпонос) та Південного (командуючий – генерал армії Іван Тюленєв) фронтів, які обороняли тогочасну

Українську РСР, зазнаючи великих втрат, швидко відкочувалися на схід. Трохи більше ніж за місяць після початку війни гітлерівські війська підійшли до території Кіровоградської області.

На початку серпня 1941 року в лісовому масиві Зелена Брама, що біля с. Підвисокого (нині – Новоархангельського району) у вороже оточення потрапили 6-а та 12-а радянські армії генералів І. М. Музиченка й П. Г. Понеделіна. Оскільки територія Маловисківщини, а особливо Хмельівського району, межувала безпосередньо з районом боїв у Зеленій Брамі, згідно директиви командуючого військами Південного фронту від 31 липня 1941 р., сюди мали евакуюватися пораненні бійці. Так, у Плетений Ташлик повинні були доставлятися червоноармійці 12-ї армії, які не могли продовжувати воювати, а з двох інших армій – 6-ї та 18-ї – в Новоукраїнку й Помічну (нині – Добровеличківського району) відповідно. Потім їх відправляли до Дніпропетровська.

Фактично з початку липня 1941 р. німецька авіація розпочала бомбардування території Маловисківщини. Є відомості, що 11 липня гітлерівські літаки завдали удару по залізничній станції Плетений Ташлик, на якій якраз перебував ешелон із боєприпасами. Рух через станцію було зупинено на 12 годин. 27 липня о 22.00 гітлерівці знову завдали авіаудару по станції Плетений Ташлик. Було зруйновано четверту залізничну колію та 1 вагон № 606, а також убито 2 і поранено 3 осіб.

Не залишалася бездіяльною у цей час і радянська авіація. 2 серпня 1941 р. радянська авіація вела розвідку й завдала удару по німецьким військам у районах Новоукраїнки, залізничної станції Капустине (розташована біля с. Злинка Маловисківського району), Хмельового, Плетеного Ташлика й Злинка. Також здійснювалися спроби доставити оточеним у Зеленій Брамі радянським військам боєприпаси й пальне, які, однак, часто закінчувалися трагічно. 2 серпня 1941 р. поряд із с. Олексіївка впав підбитий німцями транспортний літак. Командир повітряного судна Степан Коваленко, пілот Григорій Виноградов, механік Федір Папко й борт-радист Захар Шатохін загинули й були поховані в братській могилі в Олексіївці.

Біля с. Тарасівка поховані молодші сержанти Володимир Козаковський та Наполеон Мамиконян. Вони були стрільками-радистами 8-го далекобомбардувального полку 22-ї окремої авіаційної дивізії 4-го авіаційного корпусу. Їх однополчани Ф. В. Маслов та А. Л. Раскін поховані у с. Первомайське. 29 липня 1941 року їхній авіаційний полк прокладав коридор для виходу оточених у Зеленій Брамі частин 6-ї та 12-ї армій.

Доля 6-ї та 12-ї армій, як, власне, і доля всієї Червоної армії в 1941 році, виявилася трагічною. Після невдалих спроб вирватися з оточення, обидві радянські армії припинили своє існування. Уродженець Малої Виски командир 253-го гаубичного артилерійського полку 141-ї стрілецької дивізії майор Герасим Секмедин бився до останнього набою у Зеленій Брамі, вважається зниклим без вісти.

Знищення у Зеленій Брамі двох радянських армій відкривало перед гітлерівцями майже безпечний шлях просторами Кіровоградщини. Бо, як виявилось, крім 6-ї та 12-ї армій обороняти Кіровоградську область було практично нікому. Червона армія поспіхом відступала.

Беззахисною перед наступаючим ворогом виявилася й Маловисківщина. На схід від сучасного Новоархангельська й до Кіровограда деякий час не було ні гітлерівських, ні радянських підрозділів. На початку серпня 1941 р. на допомогу оточеним у Зеленій Брамі радянським арміям з Харківського військового округу направлено 223-ю стрілецьку дивізію під командуванням генерал-майора Ф. Г. Філіпова. Їй поставлено завдання зосередитися в районі Новомиргорода й, наступаючи в напрямку на Шполю (нині – Черкаської області) розгромити тамтешнє угруповання противника. Це, за задумом командування Південного фронту, мало б сприяти виходу з оточення підрозділів 6-ї та 12-ї армій.

Із «Журнала боевых действий войск Южного фронта за 1941 год»:

«223 сд поступившая в резерв Южфронта следовала по ж. дор. достигнув передовыми эшелонами ст. Шестаковка. В связи с прорывом пр-ка на Звенигородку, Штаб Комфронта приказал выгрузить последнюю в р-не раз. Лелековка,

ст. Шестаковка, ст. Плетеный Ташлык и форсированным маршем сосредоточить в р-н Журовка, Межегорка, Юзефовка».

1 серпня 1941 р. підрозділи 223-ї стрілецької дивізії зосередилися південно-східніше Новомиргорода. Штаб дивізії розташовувався у Великій Висці. Вранці 2 серпня бойові порядки дивізії з півночі і північного заходу були атаковані атаковані 40-м танковим розвідувальним батальйоном (командир – майор Артур Убер), 103-м (командир – полковник барон Ганс фон Фалькенштейн) та 108-м (командир – підполковник Карл Вільгельм фон Шлібен) танково-гренадерськими полками 14-ї танкової дивізії генерал-лейтенанта Фріца Кюна.

Результат бою був невтішним для радянської сторони: 223-тя стрілецька дивізія, зазнавши серйозних втрат, відступила в напрямку Кіровограда.

Із «Боевого донесения командующего войсками Южного фронта от 3 августа 1941 года»:

«В районе Нв. Миргорода дивизия (223-тя – авт.) организовала оборону. С утра 2 августа противник силой до 2 полков пехоты с танками, при воздействии бомбардировочной авиации, атаковал оборонительный рубеж дивизии. Дивизия не выдержала натиска противника и в беспорядке откатилась к Кировограду. Для приведения в порядок дивизии и для расследования факта панического отхода в дивизию выезжает член Военного совета Бородин, зам. нач. штаба фронта генерал-майор Харитонов с группой командиров штаба фронта».

Учасником бою під Новомиргородом був мешканець Малої Виски Георгій Сорока. Ось як він про це згадує:

«Когда слухи о приближении фронта дошли до райцентра, где мы жили с мамой, власти поспешно эвакуировались. Магазины и госучреждения остались без охраны.

В отделении милиции лежала целая куча польских винтовок. Мы с другом Ленькой взяли по одной, а потом записались в ополчение, прибавив себе по году, – и ушли тайком от родителей, даже не переодевшись.

Как потом выяснилось под Уманью, были окружены две (!) наших армии. Нас добровольцев, присоединили к отступавшему батальону. Всю ночь мы шли в колонне, пока не подошли к передовой. Залегли в цепь перед лесом. Начали окапываться. Саперной лопатки у меня не было. Я начал ковырять землю шомполом, выгребая ее потом руками. Немцы были где-то впереди. Я их не видел, но оттуда беспрерывно летели разноцветные очереди трассирующих пуль. Вдруг, справа, с опушки леса вынеслась пушка, запряженная лошадьми. Лошади были очень красивые: гладкие, крупные, гнедые. В лучах восходящего солнца они казались облитыми водой. Было видно, как офицер стал давать команды по расчету. Лошади развернулись, нацеливая пушки в ту сторону, где были немцы. И в это мгновение произошло то, что я смог осознать только потом: там, где была пушка, лошади, люди, – вдруг вспыхнул яркий огонь и вверх взметнулся черный столб земли. Когда он опал, на том месте дымилась только черная воронка...

Именно в этот миг до моего сознания дошло, что же такое настоящая, а не киношная война...

Я не успел еще прийти в себя, как услышал крик: «Танки!!!». Группы красноармейцев из передней цепи короткими перебежками побежали назад, к лесу. Из нашей цепи тоже побежали. Некоторые падали, словно споткнулись, и уже не поднимались. Беспорядочной толпой под непрерывным потоком трассирующих пуль красноармейцы бежали назад, к лесу, в сторону Кировограда. Низко пригнувшись, я побежал вместе с другими. Многие погибали, не успев сделать не единого выстрела. У многих не было даже винтовок».

Із спогадів жителя Малої Виски Бориса Василенка:

«Наприкінці червня (1941 року – авт.) над Малою Вискою почали пролітати ворожі літаки. Ми впізнали їх по особливому гудінню двигунів. Вони поки що не бомбили, а тільки скидали листівки, а з наближенням фронту почастішали бомбардування».

30 липня 1941 року надвечір на станцію Виска прибув останній ешелон, страшна подія чекала всіх попереду. В той же день над Малою Вискою в небі пролетіли шість наших

двомоторних «ІЛів» – додому в Кіровоград. З боку сонця на них накинувся німецький «месер». Всі вони були збиті, адже куди могли подітися від швидкісного противника.

В двір амбулаторії привезли дві підводи поранених пілотів, де їм зробили перев'язку, а потім відправили потягом з біженцями до ст. Шевченка. По ґрейдерній дорозі проходили невеликі військові підрозділи. У другій половині дня 31 липня 1941 року прибула рота відступаючих червоноармійців. Вони стали рити окопи в степу вздовж дороги та польового аеродрому. На озброєнні цього підрозділу були три станкових кулемети, декілька «дехтярьових», самозарядні гвинтівки, гранати. Я підійшов до командира і розповів, що тут недалеко в лісосмузі заховано П'яциків з патронами до кулеметів і гвинтівок. Командир обняв мене і подякував. Позиція наших бійців була невидіною – навкруги степ і все видно, як на долоні. Коли почало смеркатися, цей підрозділ знявся і відійшов у напрямку Новомиргорода, під прикриттям Комсомольського лісу, де за 8 км від Малої Виски. Там вони і прийняли свій останній бій, добре пошматувавши окупантів. Цілий день з раннього ранку і до пізньої ночі 1 серпня 1941 року було чути стрілянину, вибухи гранат та кулеметні черги. А 2 серпня німці зігнали з Малої Виски людей і наказали похоронити загиблих. З поля бою нічого не брати, за мародерство – розстріл. Очевидці розповідали, що загиблих хоронили в окопах. Німці своїх забрали з собою. На місці бою стояло декілька згорілих машин, мотоциклів, два бронетранспортери та танки».

Не змогла 223-тя стрілецька дивізія захистити і Кіровоград. Після бою під Новомиргородом її підрозділи прибули до обласного центру й отримали наказ його обороняти. Однак цього не було зроблено, і як повідомляють документи, 223-тя стрілецька дивізія самовільно покинула Кіровоград. Саме ж місто обороняли лише підрозділи 79-го Ізмайльського прикордонного загону під командуванням підполковника Сави Гнатовича Грачова та невелика кількість бійців з інших червоноармійських частин.

Інша точка опору німецьким військам була південніше Маловисківщини – у районі Новоукраїнки, Помічної і

залізничної станції Адабаш (нині – розташована в Новоукраїнському районі). 31 липня 1941 р. командир 237-го конвойного полку 13-ї дивізії конвойних військ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) майору Антонову було наказано організувати оборону зазначених населених пунктів, створити загін, що зайняв би залізничну станцію Капустине, організувати розвідку в найближчих околицях. На допомогу майору Антонову з Вознесенська (нині – Миколаївської області) до Новоукраїнки було відправлено окремий робочий батальйон кількістю 560 чоловік. Також гітлерівцям протистояли бійці з протиповітряної оборони із окремого артилерійського дивізіону, а станцію Помічна якийсь час прикривала 3-я стрілецька рота 57-го залізничного полку НКВС.

На залізничних станціях Новоукраїнка, Адабаш, Капустине і Помічна розміщувалося багато ешелонів з паливом і боеприпасами. 29 липня 1941 р. німецькі літаки здійснили бомбардування Помічної: 4 вагони з боеприпасами загорілися і почали вибухати. Бійцям 237-го конвойного полку і прикордонникам з 23-го прикордонного загону вдалося від'єднати палаючі вагони і відігнати їх у безпечне місце, що дало можливість врятувати від знищення решту 17 вагонів. Не обійшлося без втрат серед прикордонників: загинув воєнний комісар 23-го прикордонного загону батальйонний комісар Яків Грицай.

Тим часом, 31 липня о 12.00 на станцію Капустине увірвалися німці. Наступного дня вони, заправивши свої автомобілі паливом, відступили у напрямку Хмельового. Під час цього був поранений черговий по залізничній станції. У документах зазначено, що сил і засобів для її оборони немає. Також відомо, що в другій половині 1 серпня німці зруйнували телеграфні стовпи й залізничні перегони Капустине – Виска та Новомиргород – Капітанівка (нині – Новомиргородського району), а на перегоні між станціями Новаківка (розташована між залізничними станціями Плетений Ташлик і Адабаш) і Плетений Ташлик було знищено частину залізничної колії.

Із «Сводки о налетах на 18.00 2 августа 1941 года»:

«Группа противника, прорвавшаяся 31.7.41 и 01.8.41 на участок Новаковка – Плетеный Ташлик /направление Помошная – Знаменка/ и участок Капустино – Виска /направление Помошная – Шевченко/ 2.8.41, продолжает держать указанные направления под обстрелом, не допуская продвижение поездов в сторону Знаменки. Отправленные утром 2.8.41 из Помошной на Знаменку 2 поезда были обстреляны и первый из них подожжен».

Згідно із доповіддю начальника 237-го конвойного полку капітана Краснова, що надходить м. Вознесенськ до штабу Південного фронту 1 серпня 1941 р., у Новоукраїнці формуються окремі групи бійців для оборони міста, що мають підтримуватися силами 9-ти танків, які, однак, через відсутність мастила використовувати неможливо. Також Краснов ставить до відома керівництво Південного фронту, що у Злинці та ст. Капустине перебуває група німецьких військ: 13 танків, 7 бронемашин, 10 – 15 мотоциклів, 7 грузових машин з піхотою.

Увечері 1 серпня капітан Краснов повідомляє у Вознесенськ, що з Плетеного Ташлика у напрямку ст. Адабаш рухаються 6 ворожих танків, а уповноважений НКВС у Новоукраїнці Миколенко зазначає, що між Хмельовим і Глодосами (нині – Новоукраїнського району) відбулася перестрілка радянських бійців із гітлерівцями. У свою чергу начальник оперативної групи із Малої Виски сповіщає вище керівництво, що о 20.50 з Хмельового на Малу Виску вирушає колона німецьких військ, яка веде перестрілку з частинами НКВС.

З архівних документів відомо, що командування Південного фронту, у ході відступу своїх військ, розглядало можливість створення своєрідних ліній активної оборони. Одна така лінія, де теоретично міг би бути зупинений наступ німецьких військ, пролягала через Маловисківщину.

Територія Маловисківщини, як, власне, і практично вся територія Кіровоградської області, була захоплена частинами 3-го моторизованого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Еберхарда фон Макензена.

Фрагмент схеми Уманської оборонної операції Південного фронту
15 липня – 4 серпня 1941 року.

Із фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації

У 1941 році 3-й моторизований корпус входив до складу 1-ї танкової групи, яка була головною ударною силою німецької групи армій «Південь». Від початку війни й до кінця липня 3-й моторизований корпус наступав у напрямку Києва. Але після того, як німцям вдалося оточити у Зелений Брамі дві радянські армії, йому було віддано наказ розвернути свої частини на південь і через територію сучасних Черкаської та Кіровоградської областей наступати у напрямку Дніпропетровська. Дивізіям моторизованого корпусу ставилося

важливе завдання: прикривати тил німецьких частин, що у цей час вели бої зі знищення 6-ї та 12-ї радянських армій у Зеленій Брамі, від можливих ударів червоноармійських частин, які підходили зі сторони Дніпра.

1 серпня 1941 року 14-та танкова дивізія 3-го моторизованого корпусу поблизу сучасного Новомиргорода увійшла на територію Кіровоградщини. Як вже зазначалося, саме її підрозділи завдали поразки 223-й стрілецькій дивізії.

У розвідувальному зведенні штабу Південного фронту від 5 серпня 1941 р. відзначається, що у другій половині 4 серпня з Новомиргорода на Велику Виску рухалася танкова колона німців невідомої кількості, а з Новопавлівки (нині – Новоукраїнського району) на Глодоси – автомобільна колона з танками також нез'ясованої кількості.

5 серпня 1941 р. 14-а танкова дивізія оволоділа Кіровоградом. У цей же день батальйон німецьких військових за підтримки танків захопив Новоукраїнку, а два батальйони гітлерівців наступали з району ст. Помічна у південно-східному напрямку. 5 серпня ворог захопив Рівне і вів бій з радянськими підрозділами південно-східніше цього населеного пункту. У той же час німецькі війська продовжували просування територією Кіровоградщини. 5 серпня моторизований полк і приблизно 100 танків рухалися дорогою від Панчеве (нині – Новомиргородського району) до Новомиргорода, від Великої Виски до Кіровограда прямувала колона автомашин.

5 серпня 1941 р. Ставка Верховного Головнокомандування приймає рішення про відведення військ Південного фронту на новий рубіж оборони. На Кіровоградщині він проходив по лінії Чигирин – Знамянка – Компаніївка. У цей же день у районі Дніпропетровська була створена Резервна армія під командуванням генерал-лейтенанта Н. Є. Чібісова. Підрозділи цієї армії вели оборонні бої з німецькими військами на сході і південному сході Кіровоградщини.

Після захоплення Кіровограда 40-й танковий розвідувальний батальйон 14-ї танкової дивізії отримав завдання провести розвідку у районі нинішнього Світловодська. Автор книги з історії 14-ї танкової дивізії, колишній командир

64-го мотоциклетного батальйону майор Рольф Грамс відзначає, що, не зважаючи на постійне повітряне бомбардування радянською авіацією дороги Аджамка – Олександрія, розвідувальні дозори 40-го батальйону надвечір 6 серпня вийшли до Дніпра. Таким чином, підрозділи цієї танкової дивізії пройшли центральними районами Кіровоградщини, без особливо спротиву подолавши відстань від Новомиргорода та Кіровограда до сучасного Світловодська.

Північні райони тогочасної Кіровоградської області були захоплені моторизованою дивізією СС «Вікінг», 60-ю моторизованою та 13-ю танковою дивізіями 3-го моторизованого корпусу, а південні, ймовірно, – 25-ю моторизованою дивізією 14-го моторизованого корпусу.

Територію Маловисківщини, як було зазначено вище, окупували дивізії, що входили до 3-го моторизованого корпусу. Очевидно, тодішні Маловисківський і Великоисківський райони були захоплені 1 – 4 серпня 1941 р. полками 14-ї танкової дивізії, якою командував генерал-лейтенант Фрідріх Кюн.

Як ворог захопив Малу Виску, згадує її житель Борис Василенко:

«1 серпня 1941 року о 12 годині дня по радіо передали про бої на Житомирському напрямку, а вже о 14.00 цього дня гітлерівці увійшли в Малу Виску. Я був на подвір'ї і збирався годувати кролів, коли на вулиці загуркотіли дивної форми машини, пофарбовані у зелений камуфляжний колір, та бронетранспортери на гусеничному ході. Під'їхало декілька мотоциклів по три вояки в кожному, з кулеметами на колясці. Почав накрапати дощ. Німець зліз з мотоцикла і поманив до себе пальцем, взяв склянку з фляги і промовив «Вассер», я вказав йому на кран біля сараю. Німець набрав води і подав мені, щоб я випив. Я зрозумів, що солдат боявся бути отруєним. Побачивши, що я не впав, німці стали наповнювати фляги водою...

І тоді, і зараз мене дивує, як вийшло, що ворог отримав цілим і неушкодженим наше місто (в 1941 році Мала Виска була великим селом). Станцію з усім допоміжним господарством і

стратегічним мостом через Вись, міжрайонну нафтобазу з паливом і мастилом, три заводи з продукцією: молочний, цукровий, спиртовий (їж, пий не хочь). «Заготзерно» повне збіжжя, МТС з парком та майстернями і гаражами.

А де ж була місцева влада?

Чому не виконали наказ Державного Комітету оборони, не знищили майно?».

Відповідаючи на зовсім не риторичні питання Бориса Олексійовича, скажемо, що першими, хто залишив (ще задовго до приходу німців) свої домівки і робочі місця, були якраз партійні функціонери та різного роду місцеві керівники. Вони, замість того щоб організовувати евакуацію населення, техніки, документації та побутового начиння, повантажили свої речі на автомобілі, кінні повозки чи в купе вагонів і разом із сім'ями відправилися у напрямку Дніпра. Багатьом із них вдалося переправитися через річку та опинитися в глибокому тилу. Звичайній же людині відправитися в евакуацію було досить важко, адже для цього потрібно було отримати дозвіл – «евакуаційну путівку», – який видавали далеко не всім охочим.

Тож справедливо буде сказати, що у 1941 р. значна частина населення була кинута місцевою радянською владою напризволяще перед наступаючою гітлерівською армadoю.

Наші співвітчизники по-різному зустрічали німців: одні сиділи по будинках, інші з квітами стояли обабіч доріг. Частина населення привітно зустрічаючи німців, виношувала якісь надії на суттєве покращення свого життя в умовах нової влади. Вона, щиро ненавидючи більшовиків з їхніми голодоморами і репресіями, думала, що німці будуть іншими. Але, як показав час, ці надії не виправдались.

Із спогадів жительки Мануйлівки Ганни Кубліцької:

«Пам'ятаю, як в 1941 році німці окупували наше село. Перед приходом німців всі люди зібрались біля приміщення маслозаводу, там керівництво роздавало масло зі складу, щоб німцям не дісталось. Багато хто його в себе приховав – воно згодилось в перші дні окупації. Люди боялись приходу фашистів, де-хто, про всяк випадок, коли ворожі солдати входили в село,

нарвав квітів, з квітами зустрічали їх, щоб не дратувати. Німці в день окупації поводити себе стримано, нікого не вбивали».

А ось як про свою першу зустріч з окупантами згадує Марія Залізняк, жителька тієї ж Мануйлівки:

«Я пекла хліб, почула, що хтось іде до хати. В хату увійшли два німецькі солдати. Я хотіла кричати, але німець запхнув мені у рота пістолет. А другому сказав, щоб той обищував хату. Коли вони найшли все, що їм потрібно, то повели мене надвір і спитали де сарай. Я сказала їм де сарай і вони забрали худобу...».

Зі спогадів мешканця Злинки Миколи Мельникова:

«Ми жили біля самої дороги. Тому, почувши гуркіт моторів, повибігали на вулицю. З боку с. Хмельове у Злинку в'їжджали спочатку мотоцикли, а за ними машини, переповнені німцями. Мене, тоді ще підлітка, вразив їх зовнішній вигляд: було спекотно, а німці в залізних касках, у чорній формі, у деяких підкочені рукава, а на шиї – автомати.

– Руст іст? – викрикували німці, питаючи, чи є серед населення росіяни. Мабуть, не знали вони, що заїхали майже в російське село».

Хмельівський район був захоплений, очевидно, раніше від двох інших районів – 30 – 31 липня 1941 р. Вірогідно, це було здійснено підрозділами 25-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Еріха-Генріха Клесснера.

Розділ II.

Окупаційний режим: повсякденність війни і нацистські злочини

Після відступу радянських військ і з приходом німців на Маловисківщині почався період окупації, який тривав з серпня 1941 року до березня 1944 року.

З моменту вступу гітлерівського війська до того чи іншого населеного пункту вся повнота влади стала належати так званим військовим комендатурам. Вони поділялись на орсткомендатури (розташовувалися у районних центрах) і фельдкомендатури (керували діяльністю декількох орсткомендатур). У великих районах утворювалися також штадскомендатури. Комендатури були тимчасовими установами, створеними задля здійснення управління захопленими територіями до формування на них цивільних органів влади.

На завойованій території німці здійснили адміністративно-територіальну реформу: на території України з'явилося декілька нових утворень: Трансністрія, Дистрикт Галичина та Рейхскомасаріат Україна.

У ході цієї реформи Кіровоградську область розподілили між новими адміністративно-територіальними одиницями. Частина сучасного Голованівського району ввійшла до Трансністрії, якою керувала цивільна адміністрація із Румунії – союзниці нацистської Німеччини. Решта Кіровоградщини, у тому числі й Маловисківщина, була віднесена до Рейхскомісаріату Україна.

20 серпня 1941 р. Адольф Гітлер затвердив декрет про утворення Рейхскомісаріату Україна, який поділявся на генеральні округи, а ті, у свою чергу, – на гебіти, які об'єднували декілька районів. Район, як і в передвоєнний період, складався із сільських рад, які, однак, під час окупації називалися сільськими управами.

З часом гітлерівцями була створена відносно чітка вертикаль і система управління окупованими територіями. Вона складалася із двох гілок – німецької та української.

Німецька вертикаль влади виглядала наступним чином. 17 липня 1941 р. у Німеччині було створено Міністерство окупованих східних областей на чолі з Альфредом Розенбергом. Саме цьому міністерству підпорядковувалися керівники створених гітлерівцями на захоплених землях адміністративно-територіальних одиниць, зокрема й Рейхскомісаріату Україна.

Рейхскомісаріатом Україна керував Еріх Кох, який, мав резиденцію у Рівному. Еріху Коху напряду підпорядковувалися комісари генеральних округів. Їх на теренах Рейхскомісаріату Україна було створено шість: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Таврія та Миколаїв. Територія Кіровоградської області та її складова – Маловисківщина входила до генерального округу Миколаїв, керівництво яким здійснював обергрупенфюрер Евальд Оперман.

Наступною ланкою у системі управління були гебітскомісаріати, які керували гебітами або, як їх ще називали, округами – згруповані в одне об'єднання декілька районів.

На Кіровоградщині у роки війни стабільно існувало 7 гебітів. Їх центрами були Гайворон, Бобринець, Новомиргород, Кіровоград, Олександрівка, Олександрія-Інгулець та Долинська. Однак початково замість Гайворона центром гебіту було с. Грушка (нині – Благовіщенського району), а замість Новомиргорода – Мала Виска. Назви гебіти отримали за найменуванням їхніх центрів.

Хмельівський і Маловисківський райони увійшли до Новомиргородського гебіту, що був утворений 15 листопада 1941 року. Крім вказаних районів до нього входило ще три райони: Новоукраїнський, Златопільський і, власне, Новомиргородський. Таким чином, Новомиргородський гебіт поділявся на п'ять районів, які збігалися межами з п'ятьма відповідними передвоєнними радянськими районами. 1 січня 1943 р. частина Хмельівського району відійшла до Новоукраїнського району, а 15 квітня 1943 р. с. Троянове (нині – Новомиргородського району) було передано з Новомиргородського до Златопільського району. Щодо населення Новомиргородського гебіту, то відомо, що у 1943 р. на

його території мешкало трохи більше 160 тисяч осіб. Комісаром Новомиргородського гебіту був Гінц.

Великовисківський район входив до Кіровоградського гебіту. 15 листопада 1941 р. на території майбутнього Кіровоградського гебіту було утворено два інших: Кіровоградський міський і Кіровоградський сільський. Великовисківський район відносився до Кіровоградського сільського гебіту. 15 січня 1943 р. Кіровоградський міський та Кіровоградський сільський гебіти злилися в один Кіровоградський гебіт. До його складу, окрім Великовисківського району, увійшли Аджамський, Компаніївський, Кіровоградський міський і Кіровоградський сільський райони.

Кіровоградським гебітом керував комісар Родде. Населення гебіту у 1943 р. нараховувало майже 147 тис. осіб.

На території генеральної округи, крім органів німецької цивільної адміністрації, окупантами було створено органи української влади: обласні, районні, міські, сільські управи й інші різного профілю установи та організації.

Так, найнижчою ланкою тогочасної української влади на Маловисківщині були сільські управи, які очолювали старости. Останніх обирали на загальних зборах села, але частіше призначало вище керівництво. На інститут старост окупаційна влада поклала широке коло обов'язків. Зокрема, вони несли відповідальність за безпеку та порядок у селах, виконання селянами розпоряджень окупантів, проводили реєстрацію жителів, слідували за станом сільського господарства тощо.

Сільська управа підпорядковувалася районній владі, що існувала у вигляді районних управ.

Із «Наказу № 7 голови Хмельівської районної управи Білоуса»:

«Нижчим органом влади в селі є староста, який повинен провадити роботу зв'язку з старостами громадських дворів. Всі соціальні справи і справи управління він повинен в селі вирішувати. Старости сіл є відповідальними перед головою райуправи за те, щоб села завжди були акуратні, чисті і

виконувались громадськими дворами і населенням всі розпорядження вищестоящих державних органів управління».

Районні управи зазвичай створювалися протягом перших місяців після приходу німців. Так, вже 7 жовтня 1941 року голова Хмельівської райуправи Білоус видав наказ про обов'язкове початкове навчання у школах району.

Остаточно структури Маловисківської, Великовисківської та Хмельівської районних управ сформувалися, очевидно, на початку 1942 року. Зокрема, 3 лютого 1942 р. голова райуправи у Хмельовому Білоус видав наказ із переліком відділів, прізвищами їхніх керівників, а також обов'язками, які вони мають виконувати. Всього було створено сім відділів: господарський (керівник – Щербатюк), фінансовий (керівник – Антошевський), адміністративний (головне бюро) (керівник – Вишневський), дорожньо-будівельний (керівник – Тараненко), народної освіти (керівник – Запорожець), охорони здоров'я (керівник – Мірау) та поліції (керівник – Снісаренко).

При кожній районній управі з січня 1942 р. працювали відділи реєстрації громадянського стану. З їх створенням втратила чинність постанова, відповідно до якої старости та секретарі сільуправ мали право на реєстрацію смерті, народження, шлюбів і розлучень населення.

Керував районною управою голова райуправи або шеф району. Він відповідав перед гебітскомісаріатом за стан справ у районі та організацію роботи відділів управи.

Очільником Хмельівської райуправи був вже згаданий Білоус, Великовисківським районом керував Ілля Григорович Корнієв, Маловисківським районом – німець Сартісон, якого у 1943 р. замінив Мелешенко. Нині невідомо, чому та як ці люди стали керівниками районних управ. Напевно, вони якимось чином зуміли заручитися підтримкою гітлерівців і були призначені на ці посади. Говорити про якісь вибори і голосування підстав немає.

Другою після голови особою в районній управі вважався керуючий справами або секретар. У Малій Висці – Шуліка, у Великій Висці – Давидов, а у Хмельовому – Вишневський.

Режим роботи районних управ був регламентований. У липні 1942 р. шеф Маловисківського району Сартісон видав наказ, згідно з яким робочий день в управі починається о 7-й і триває до 19-ї години, обідня перерва для працівників продовжується з 12-ї до 14-ї години. У такому режимі, окрім райуправи, працювали всі господарські двори й кооперативи, а також адміністрація цукрового, спиртового, маслового заводів, заготзерно та машино-тракторних станцій.

У Хмельівській районній управі до липня 1942 р. робочий день починався о 8-й і тривав до 16-ї години. Це було зазначено у наказі № 25, виданому головою райуправи Білоусом у грудні 1941 р. Цим же наказом керівникам районних організацій і відділів управи заборонялося виїжджати за межі району без санкції його керівника, тобто Білоуса, а службовці з інших районів, перш ніж почати роботу, повинні були з'явитися у райуправу і отримати дозвіл.

Керівники відділів районних управ також мали право видавати перепуски на відрядження. Так, у серпні 1943 р. завідувач дорожнім відділом Маловисківської райуправи Крило разом із бухгалтером Довгим виписали посвідчення на відрядження Рудольфа Рата до м. Первомайськ (нині – Миколаївської області).

Стосовно ж рядових працівників, то вони не мали права покидати робоче місце без дозволу безпосереднього керівника. Працівник, що не з'являвся на роботу або залишав без дозволу робоче місце карався штрафом чи арештом, а в особливих випадках – смертною карою. Шеф Маловисківського району Мелешенко у листопаді 1943 р. видав розпорядження, де наказав керівникам районних установ та організацій контролювати режим роботи своїх підлеглих. У жовтні 1941 р. у Хмельівському районі за не вихід на роботу у колгосп слід було сплатити 30 карбованців або відбутися 3 доби арешту чи 5 днів примусової праці.

Штрафи, догани і короткотермінові арешти були чи не найпоширенішими видами покарань місцевого населення, у тому числі й представників органів влади та керівників господарських дворів. Так, староста сільської управи

Хмельового Черв'як у грудні 1941 р. отримав догану за те, що із запізненням подав до райуправи матеріали, а у червні 1942 р. за несвоєчасне подання щомісячної звітності про стан тваринництва в громадських та домашніх дворах були на 50 крб. оштрафовані керівники та рахівники 5-го і 18-го громадських дворів.

Приміщення в'язниці на Маловисківщині.
Із фондів Музею історії Маловисківського району

За неякісну з погляду тогочасної влади роботу, керівники сільських управ могли позбутися займаної посади. Зокрема, 5 травня 1942 р. було звільнено старосту Миколо-Патринської (нині – с. Первомайське Маловисківського району) сільської управи, який «не забезпечив керівництво і контроль за виконанням доручених робіт в сільуправі, а займався систематичною п'янкою». Новим головою цієї сільуправи було призначено Петра Подніченка.

Сільські старости й очільники громадських дворів повинні були з'являтися на регулярні робочі наради до районного керівництва. Зокрема, на 15-ту годину 18 січня 1943 р. до Хмельівської райуправи на нараду мали прибути староста Ерделівки (нині – с. Гаївка Маловисківського району) і керівники підлеглих йому громадських дворів.

Для прийому місцевого населення керівництвом району у кожній районній управі були визначені окремі день і час. З січня 1942 р. усі, хто бажав потрапити на прийом до керівництва Хмельської райуправи, мали прийти у середу з 9-ї до 16-ї або ж в суботу з 9-ї до 12-ї годин.

Можна було потрапити на прийом і до окружного комісара Гінца. Для цього потрібно було поїхати у п'ятницю до Новомиргорода.

Але поїхати за межі району чи навіть у сусідній населений пункт було майже неможливо без спеціальної перепустки. Для того, щоб отримати довідку або перепустку, необхідно було звернутися до сільуправи, після цього – поїхати до райуправи завірити готовий документ, отримавши перед тим дозвіл місцевої поліції. У січні 1943 р. шеф Хмельського району Білоус роз'яснював у своєму розпорядженні старості Ерделівки, що у бланку перепустки має бути зазначено рік народження особи, яка її отримує, та число й місяць видачі. Білоус наказував видавати перепустки лише у нагальних випадках.

Видавати перепустки мали право також і районні органи влади, зокрема земельні комендатури. Так, у січні 1943 р. секретар Хмельської земельної комендатури закликав сільських старост і представників громадських дворів своєчасно здавати перепустки. А у лютому цього ж року комендант Зух наказав старості Ерделівки організувати з кожного громадського двору по одній підводі для перевезення дров з Капітанівки до млина у Хмельовому. Перепустки для цієї мандрівки слід було отримати у комендатурі.

На початку 1942 р. обласний комісар розпорядився обмежити пересування територією Кіровоградщини кінних екіпажів. Усі, крім німців і громадян союзних з Німеччиною країн, для здійснення поїздки повинні були оформити дорожні посвідчення. Для переміщення у межах району посвідчення видавав староста сільуправи. Якщо потрібно було виїхати за межі району – документ мав підписати керівник обласної земельної управи або голова району. Покаранням за поїздку без дозволу була реквізиція кінного транспорту.

Були у роботі районних та сільських органів влади, громадських дворів, підприємств та інших установ і вихідні дні. Крім суботи й неділі, які, між іншим, у той чи інший час були робочими днями, можна було відпочивали на свята. Так, у 1943 р. мешканці Хмельівського району святкували Різдво три дні, з 7 до 9 січня. 10 січня, що припадало на неділю, було робочим відпрацьовуючим днем за 9 січня. 6 січня робота закінчувався раніше, о 14-й годині. Ніяких робіт не здійснювали у неділю 24 травня та в понеділок 25 травня 1942 року, коли відзначалися дні Святої Трійці. Вихідним днем було і 1 травня – День міжнародної солідарності трудящих.

Службовці і робітники органів влади мали право на відпустку. Наприклад, 13 серпня 1942 р. інспектор-бухгалтер Великописківського районного сільськогосподарського бюро Мирон Зінов'єв прохав свого керівника надати йому відпустку. Своє прохання він обґрунтовував тим, що вже відпрацював рік і тому «згідно закону Німецької влади» має право на відпочинок від роботи.

Окуповувавши територію України, нацистська Німеччина відразу ж розпочала перетворення родючих українських земель на свою продовольчу базу, а місцевого селянства – на покірну дешеву робочу силу. З цією метою було створено ледве не окрему систему управління сільськогосподарською сферою захоплених територій. Ця система мала дві складові: німецьку і українську.

На рівні генеральної округи до німецьких органів управління сільським господарством належали окружні сільгоспуправління, у яких працювали 4 управи: організаційна, пропаганди, статистики та землевлаштування, тваринництва й рослинництва. Керували сільськогосподарськими органами німецькі офіцери з господарських команд. У гебітскомісаріатах їх називали «гебітсландвірти», а у районах – «крайсландвірти».

В архівних документах окупаційного часу по Хмельівському району зустрічається прізвища крайсландвіртів Грефе та Віббінга. У травні 1943 р. шеф Хмельівського району Білоус звертався до керівників сільських управ з проханням надіслати до райуправи меблі, необхідні для «забезпечення

нормальних умов праці п. Крейсландвірта нашого району та його бюро». Зокрема, старосту Ерделівки районне керівництво прохало до 15 травня доставити у Хмельове двоє справних стільців.

У Великоvisківському районі крайсландвіртом було призначено німця на ім'я Фюрінг. У деяких документах його зазначено і як керівника районної земельної комендатури.

В обов'язки гебітсландвіртів та крайсландвіртів входило: збирання інформації про стан урожаю та наявність у селах трудових ресурсів – худоби, коней, сільськогосподарських підприємств, оцінка стану техніки та сільськогосподарського інвентарю тощо.

В українських органах влади відповідальними за сільське господарство були окружні, обласні та районні земельні управи, керівниками яких були агрономи з місцевого населення. Земельні управи також часто називали Українськими сільськогосподарськими виробничими бюро, або земельними комендатурами.

У Великоvisківському районі земельною управою керували в різний час Микола Зінов'єв і Снісаренко, у Хмельовому – завідувач господарського відділу райуправи Щербатюк, а у Маловисківському районі – Кіркілевський.

До функцій українських земельних органів належав контроль планів здачі населенням сільськогосподарської продукції, вчасний збір ним врожаю, видання різних розпоряджень громадським дворам (колишні колгоспи) та інше. У лютому 1942 р. комендант обласної земельної управи Добровольський наказав оштрафувати земкомендантів ряду районів, у тому числі й Хмельівського й Великоvisківського, за несвоєчасне надання ними відомостей до обласної земуправи.

Для посилення контролю над сільським господарством окупанти у 1942 році створили ще одну структуру – «опорні пункти», що об'єднували 3 – 4 села або 6 – 8 громадських дворів. Їхніми керівниками призначалися німецькі офіцери з господарських команд. Крім того, до складу управління опорного пункту входили також агроном, бухгалтер і технічний працівник. Серед архівних документів вдалося відшукати

прізвище керівника Ерделівського опорного пункту. Ним був комендант Зух, йому допомагав Нагельум.

Агрономи опорних пунктів або, як їх ще називали, дільничі агрономи контролювати роботу громадських господарств, отримуючи за свою роботу місячний оклад у розмірі 600 крб. Для прикладу, у 1942 р. всі господарства Великовисківського району були поділені на 7 ділянок: 1-ю опікувався агроном Драган, 2-ю – Сагайдак, 3-ю – Маляренко, 4-ю ділянкою – Ониш, 5-ю – Дяков, 6-ю – Жердів, 7-ю – Донцов.

Дільничі агрономи були зобов'язанні регулярно звітувати про роботу підлеглих їм громадських дворів на робочих нарадах у районній земуправі. Якщо з якихось причин вони не з'являлися зовсім або з'являлися із запізненням на такі наради, то до них застосовувалися штрафні санкції. Зокрема, за несвоєчасне прибуття 9 червня 1942 р. до райземуправи у Великій Висці були оштрафовані агрономи Сагайдак на 100 крб. і Ониш на 50 крб. Гроші було вирахувано з їхньої заробітної плати.

Приміщення відділу Біржі праці на Маловисківщині.
Із фондів Музею історії Маловисківського району

Галузевим органом влади на Маловисківщині були районні відділи Біржі праці, які регулювали трудові відносини

місцевого населення з різноманітними організаціями, установами, підприємствами. У Малій Висці такий відділ у очолював Поворознюк.

Була створена німцями на території Рейхскомісаріату Україна також і система правоохоронних органів. Через відсутність достатніх кадрових резервів гітлерівцям довелось створювати на окупованих територіях комбіновані поліцейські органи з представників різних управлінь. Так, з представників поліції безпеки (Sipo), таємної державної поліції (Gestapo) та кримінальної поліції (Kripo) було утворено спецслужбу поліція безпеки та СД. Працівники охоронної поліції (Shupo), поліції порядку (Orpo), цивільної жандармерії, пожежної поліції та залізничної охорони складали поліцію порядку (Orpo) Рейхскомісаріату Україна.

Таким чином, на окупованих територіях нацисти створили дві гілки правоохоронних органів – поліцію безпеки і СД та поліцію порядку (Orpo). Керівництво обома гілками поліції у Рейхскомісаріаті Україна здійснював Вищий фюрер СС і поліції Росія-Південь, якому підпорядковувалися керівники німецької поліції в генеральних округах.

У генеральному окрузі «Миколаїв» головою управління поліції безпеки і СД з березня 1942 р. по серпень 1943 р. був оберштурмфюрер СС доктор Шпанн, а після нього – оберштурмфюрер СС Хегеншайд.

На рівні гебітів повноцінно працювала лише поліція порядку (Orpo), зокрема в радянських документах часто зустрічається інформація про діяльність у районних центрах Маловисківщини німецької жандармерії. Так, керівником жандармерії Маловисківського району був німецький офіцер на прізвище Ман, у Хмелівському районі жандармерію очолював Кохте, а його заступником був Дісель. Також у якийсь час жандармерію у Хмельовому очолював Майстер. Прізвище начальника жандармерії Великовисківського району відшукати не вдалося.

Поліція безпеки і СД, що проводила слідчі дії та майже зовсім не займалася забезпеченням правопорядку, мала надзвичайно обмежений штат, тому існувала на рівні

генеральних округів у формі осередків або оперативних пунктів. На Кіровоградщині осередки поліції безпеки і СД працювали у Кіровограді, Олександрії та Знам'янці. У разі необхідності проведення слідчих дій у віддалених районах, туди надсилався офіцер поліції безпеки і СД, який послуговувався для проведення своєї діяльності персоналом суміжних поліцейських органів. Це була німецька система органів правопорядку. Також існувала українська допоміжна поліція.

6 листопада 1941 року Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер видав наказ про створення та структурування місцевої допоміжної поліції. Вона отримала назву «шуцманшафт», або «шума» (Shuma), і складалася з місцевої поліції (шуцманшафт індивідуальної служби), шуцбатальйонів («закриті частини «шума»), пожежної охорони та допоміжних і запасних формувань.

Хоча наказ про створення допоміжної поліції було видано 6 листопада 1941 р., її формування німці розпочали раніше – ще у вересні – жовтні цього року. Першою було створено місцеву допоміжну поліцію міст і сіл – шуцманшафт індивідуальної служби. Її службовці – шуцмани, а в народі їх називали поліцаями, вступаючи на службу отримували зарплатню та різноманітні пільги. Спочатку їм видавали трофейну радянську уніформу із білими нарукавними пов'язками, а згодом – нововведену чорну уніформу «шума». Основною зброєю шуцманів була радянська гвинтівка Мосіна з боєкомплектom до 5 – 10 патронів. Місцеве населення на службу до «шуцманшафту» йшло з різних причин. Різним був і національний та професійний склад української поліції. У ній служили радянські військовополонені, карні злочинці, члени більшовицької партії та комсомольці, люди авантюристського характеру, колишні репресовані радянською владою і національно свідомі громадяни тощо. Наприклад, у с. Мануйлівка Маловисківського району поліцейським був радянський військовополонений Микола Ламаний, а у Хмельовому – працівник сільського господарства Григорій Ковпан.

Вже на листопад – грудень 1941 року система шпцманшафту індивідуальної служби була повністю сформована. У районних центрах, зокрема і Маловисківщини, були створені управління районної української допоміжної поліції. Її, для зручності керування, поділили на взводи та роти. Кількість поліцейських у райцентрах складала 40 – 50 чоловік, половина з яких відносилася до резерву на випадок непередбачених ситуацій. Керівниками райполіції були люди, які зазвичай не обов'язково знали на військовій та правоохоронній справі. Приміром, керівником Маловисківської районної поліції був вчитель однієї із шкіл с. Злинка Яків Хомич.

Найнижчими ланками структури української допоміжної поліції були сільські поліцейні відділи, що налічували від 3 до 15 чоловік і діяли при сільських управах. Керівники сільської поліції, окрім, звичайно, німецької влади, підпорядковувалися районній поліції та, очевидно, сільській та районній управі. Відомо, що начальником поліції у Злинці був Максим Шевцов, керівником Хмельівської райполіції працював Снісаренко, а його замісником був Гапон.

Будинок української допоміжної поліції у с. Ерделівка.
Із фондів Музею історії Маловисківського району

Окрім власне охорони порядку, боротьби з крадіжками, проявами хуліганства та зазіханням на життя громадян,

допоміжна поліція часто залучалася окупантами до злочинних операцій – розстрілу та побиття цивільних жителів, у тому числі євреїв, проведення облав на населення з метою його примусового вивезення на роботи до Німеччини, вилучення у селян продуктів харчування, худоби та інших матеріальних цінностей, ведення боротьби з учасниками руху опору.

З осені 1943 року, коли до Маловисківщини наближалася радянська армія, велика кількість шуцманів відступила на захід разом із німецькими окупантами. Однак багато службовців допоміжної поліції – уродженців Маловисківщини чи Кіровоградщини, під час відступу гітлерівців залишилися в селах і дочекалися відновлення радянської влади. На свободі вони, однак, пробули не довго: їх заарештували та піддали суду. Одних привселюдно повісили або розстріляли, інших – відправили на тривалий час (від 10 до 25 років) до таборів Радянського Союзу.

Із «Політекономічної характеристики районів Кіровоградської області, 1950 рік. Великовисківський район»:

«В період німецької окупації на території району були жандармерія, поліція зі штатом 150 поліцейських, райуправа. Жандармерія і поліція вели вербувальну роботу серед населення в контррозвідальних цілях. В поліції, райуправі і сільуправах на керівних посадах працювали вороже налаштовані до радянської влади особи, колишні куркулі, репресовані й карний елемент...

Після вигнання німців із району активні антирадянські елементи репресовані. Багато зрадників з району втікли і нині розшукуються...

Райвідділом розшукані й заарештовані резидент німецької жандармерії Колианська-Тимошенко Ельза Дмитрівна, агент поліції Камінський Олексій Іванович і слідчий поліції, що мав на зв'язку агентуру Нагорний Микита Федорович».

Поряд з німецькою та українською допоміжною поліціями на Маловисківщині діяли гітлерівські спеціальні служби: органи таємної польової поліції (ГФП), структури військової розвідки і контррозвідки – Абвер, підрозділи «Підприємства «Цепелін» та інші. З серпня до вересня 1941 р. у Малій Висці дислокувалася Абвергрупа 103.

З метою ефективної експлуатації нацистська окупаційна влада запровадила обов'язковий облік населення та матеріальних ресурсів на захоплених територіях. Так, обласна земельна управа дала розпорядження Маловисківському районному сільськогосподарському відділу підготувати до 25 січня 1942 р. звіт з новим земельним балансом.

У жовтні 1942 р. начальник Маловисківського районного відділу будівництва отримав розпорядження створити комісію та провести перепис усього наявного майна, у тому числі будівель і транспорту. Після закінчення інвентаризації слідувало скласти акт у трьох примірниках, два з яких – надіслати до районного фінансового відділу.

Регулярно обліковувалися свійські тварини й птиця, що перебували у громадських дворах та домашніх господарствах. Про це керівники сільських управ і колгоспів звітували щомісячно, а часом – кожного тижня. У січні 1943 р. староста Ерделівської сільуправи й керівники тамтешніх громадських дворів отримали розпорядження коменданта Зуха щотижнево звітувати про кількість зібраного цукрового буряку, відправленої на збірний пункт соломи та наявність свиноматок і хряків. Іншим розпорядженням комендант Зух зобов'язав ерделівського старосту підготувати відомість про наявність у громадських дворах сільськогосподарської техніки, причому визначити не лише кількість, а й організувати її ремонт. Про хід ремонту староста Ерделівки мав звітувати щоп'ятниці до 8-ї години. Серед найменувань сільськогосподарської техніки у відомості значаться: зернові й бурякові сівалки, одно- і двокорпусні плуги, культиватори, залізні та дерев'яні борони, кінні й ручні оприскувачі, ручні запилювачі, вози, діжки для води тощо.

26 лютого 1942 р. голова Великовисківської райуправи Ілля Корнієв видав розпорядження про обрахунок і паспортизацію наявних у громадських дворах і домашніх господарствах району коней віком від одного року. Оформлення паспорту коштувало 10 крб.

Крім обліку матеріальних ресурсів тогочасна влада проводила перепис і реєстрацію населення. У роки окупації на

Кіровоградщині переписи здійснили восени 1941 р., весною та у вересні 1942 р., і, напевне, також у 1943 р.

Скільки конкретно налічувалося населення Маловисківщини у цей час, на жаль, з'ясувати не вдалося, але збереглися відомості про чисельність населення Ерделівської сільської управи Хмельівського району. Станом на 1 жовтня 1942 р. тут мешкало 929 осіб. За листопад ця кількість збільшилася до 938 осіб і була такою до квітня 1943 р. За цей час до Ерделівської сільуправи прибуло 13 осіб, вибуло 8 осіб, на її території народилося 17 дітей, а померло 7 осіб.

Через низку розпоряджень і постанов окупаційна влада намагалася упорядкувати процедуру реєстрації народження, смертей, укладання шлюбу чи розлучення місцевого населення.

У кінці 1941 р. усі сільські управи Хмельівського району отримали «Положення бюро записів громадського стану», згідно з яким до бюро записів громадського стану, що працювали при сіль управах, заяву про реєстрацію народження дитини батьки повинні були подати протягом місяця, а одружуватися могли особи, які досягли визначеного віку: для чоловіків це 18 р., а для жінок – 16 р. Заборонялося одружуватися без взаємної згоди, із прямими родичами, психічнохворими, євреями та з тими, хто вже перебуває у шлюбі. Цікаво, що оформлювати шлюб дозволялося навіть радянськими військовополоненим, але лише за наявності у них документів про звільнення з полону та документів про те, що вони не мають шлюбного акту зареєстрованого раніше. Дозволялося також вінчання у церкві, але лише після офіційної реєстрації шлюбу.

11 березня 1942 р. у Копанках Хмельівського району одружилися мешканці села – тракторист Леонід Сливенко й хліборобка Явдоха Рожкова, а наступного дня – 12 березня – шлюб взяли сорокадев'ятирічний Тимофій Середя та сорокарічна Марія Наконечна. Загалом протягом березня 1942 р. на території Копанківської сільської управи було укладено 42 шлюби.

На території Великовисківського району за 1942 р. було зареєстровано 43 шлюби.

Жителі Маловисківщини в ці роки не тільки одружувалися, у них також народжувалися діти. Приміром, 28 березня 1942 р. у родині мешканців Великої Виски коваля Миколи та домогосподарки Тетяни Яворських також народилася дівчинка, яка отримала ім'я Марія. Батькам було 43 р. й вони вже мали двох дітей.

Загалом із вересня 1941 р. по жовтень 1943 р. на території Великовиківського району народилося 162 малюки.

Реєстрація народження, укладання шлюбу чи розлучення, фіксація смерті було не зовсім безкоштовним. Так, за реєстрацію народження дитини та видачу виписки з акту необхідно було заплатити 5 крб., за реєстрацію шлюбу – 15 крб., за повторні видачі виписок з актів слід було сплатити 5 і 10 крб. відповідно. А от реєстрація смерті була безкоштовною, хоча за повторну видачу виписки з акту про смерть вже треба було заплатити 5 крб.

Протягом окупації до порядку укладання та скасування шлюбів вносилися зміни й уточнення. У 1942 р. громадянам, що прагнули одружитися, слід було з'явитися з письмовою заявою до голови райуправи й отримати від нього дозвіл. Голова райуправи надавав дозвіл не лише на укладання шлюбу, а й на його скасування, причому це можливо було лише у випадку зради одного із членів подружжя. Хоча на практиці, ймовірно, можливо було розлучитися і з інших причин.

9 березня 1942 р. Лідія Дяченко звернулася до Копанківської сільської управи із заявою про розірвання шлюбу з Прокопом Курганом. У заяві жінка стверджувала, що до свого чоловіка не має ніяких претензій і він не має платити її кошти на утримання. Під заявою підписалися два свідки Кость Карпенко та Юхим Авксентьєв. Цього ж дня Прокіп Курган взяв шлюб з Паланкою Авксентьєвою.

Також у 1942 р. було збільшено оплату за реєстраційні послуги. Відтепер 20 крб. треба було заплатити за одруження та 10 крб. за розлучення. Крім того, вводилися штрафні санкції за спільне проживання без реєстрації шлюбу. Для чоловіків штраф складав 500 крб., а для жінок – 400 крб.

В роки окупації діяли обмеження на кількість проведення весіль. У лютому 1943 р. комендант Зух направив старості Ерделівської сільуправи розпорядження, згідно з яким весілля дозволялося проводити лише з його погодження та один раз на місяць протягом останніх трьох днів. Це розпорядження староста мав довести до відома керівників громадських дворів сільуправи.

Одним із видів обліку населення була видача паспортів. Якщо в довоєнну пору жителі сільської місцевості не мали паспортів, що не дозволяло їм вільно обирати місце проживання та пересуватися країною, то в умовах окупаційного режиму всі громадяни віком від 16 років підлягали паспортизації. До кінця грудня 1941 р. паспорти мали отримати всі мешканці Хмельівського району, за це вони платили 5 карб. Паспорти видавали сільські управи, поліція та сільські служби порядку. На тих, хто ухилявся від цієї процедури, накладався штраф у розмірі 100 крб.

Хоча наявність паспортів, разом із перепустками, і дозволяла вільніше пересуватися містом чи селом, але тогочасна влада всіляко намагалася обмежити час цього пересування. У січні 1942 р. обласний комісар Філіпс видав розпорядження, яким заборонив мешканцям Кіровоградщини виходити на вулицю з 20-ї до 6-ї годин. Ті ж, хто порушував заборону і був затриманий без відповідного дозволу, мали сплатити штраф у розмірі 50 крб., якщо ж платити було нічим – відсидіти 3 доби у в'язниці.

Час заборони на вихід з будинків коригувався в залежності від пори року. Так, на час весняних робіт мешканцям Хмельівського району було заборонено з'являтися на вулиці з 22-ї до 4-ї годин.

Через необхідність виконання сезонних господарських робіт коригувався також режим роботи. Для прикладу, працівники Хмельівської районної контори зв'язку на період весняної посівної кампанії у 1942 р. мали працювати в інтенсивному режимі. Робочий день для конюхів починався о 4-й годині й тривав до 21-ї години. Телефоністки мали

працювати з 7-ї години ранку до 12-ї години ночі, з перервою на обід з 12-ї до 13-ї годин, а монтери – з 7-ї до 17-ї годин.

20 грудня 1943 р. було видано наказ № 1 ортскомендатури, за яким цивільним особам було заборонено залишати свої помешкання з 18-ї до 5-ї годин 30 хвилин. Більш того, з настанням темряви і до 5-ї години 30 хвилин заборонялося розмовляти чи палити вогнище на подвір'ї; усі вікна в будинках у цей час мали бути зачиненими. Люди, які працювали у військових установах, зобов'язувалися мати при собі документ, що дозволяв ходити по вулиці пізніше вказаного у наказі часу. Цей документ видавався в ортскомендатурі. Перебування на вулиці без дозволу загрожувало арештом чи, навіть, розстрілом на місці.

На 20 березня 1942 р. працівники Великовисківської районної управи підготували відомість про етнічних німців, які проживали на території району. Їх нараховувалося на цей час 14 осіб. У Великій Висці мешкали лікар Лідія Детке, перекладач Володимир Ігонін та сім'я перекладача Олександра й домогосподарки Марти Матковських. На території державного маєтку у Мар'янівці проживала сім'я хліборобів Генріха і Марти Графів. Вони мали трьох дітей – Емілію, Володимира та Валентина.

Облік населення проводився не лише за статтю, віком, етнічною ознакою, а й за професією. Зокрема, у листопаді 1942 р. шеф Хмелівського району Білоус видав розпорядження про складання списків осіб, які мають фах та документи, що підтверджують його наявність, але не працюють в установах і на підприємствах. У розпорядженні згадуються такі професії, як: от: вчитель, лікар, ветеринар, водій, комбайнер, слюсар, тесля, муляр, швець та кравець.

Серед архівних матеріалів окупаційного часу трапляються відомості про радянських військовополонених. Після катастрофічного для Червоної армії 1941 р. таких було надзвичайно багато. Спочатку гітлерівці тримали полонених у спеціальних таборах, що вимагало великих матеріальних витрат. 25 грудня 1941 р. Верховне командування сухопутних військ групи армій «Південь» видало наказ про звільнення багатьох

радянських військовополонених з таборів. Розрахунок гітлерівців полягав у тому, що ті повернуться додому, де, перепочивши, весною 1942 р. візьмуть участь у сільськогосподарських роботах.

В архівних матеріалах по Маловисківській машино-тракторній станції (МТС) наявна відомість про видачу продуктів 7 військовополоненим. За першу декаду травня 1942 р. вони отримали пшеницю, пшоно та сіль.

Відомо, що військовополонені працювали в Маловисківській районній лікарні. З 18 жовтня 1941 р. військовополонений Андрій Чмихало обіймав посаду кучера-конюха з місячним окладом у 125 крб. Але вже 23 жовтня він перейшов на роботу в один із радгоспів, а його місце зайняв інший військовополонений Михайло Кравченко. Йому було призначено зарплату у розмірі 90 крб. на місяць та дозволено отримувати харчі з лікарняної кухні.

Поширеною була практика залучення військовополонених до робіт у колишніх колгоспах (громадських дворах). Вони працювали хліборобами, агрономами, трактористами, ковалями, токарями, зоотехніками, конюхами, їзовими, бригадирами тощо. Наприклад, Олекса Кононенко, 1915 року народження, з 17 серпня 1941 р. працював у громадському дворі № 67 Миролубівської сільуправи Хмельівського району трактористом, а Сергій Чабаненко, 1905 року народження, з 18 вересня 1941 р. у цьому ж господарстві конюхом. У них були офіційні документи про звільнення з військових таборів. Інші ж семеро військовополонених при громадському господарстві № 67, серед яких відомо імена Петра Іщенка, Володимира Колесника та Бориса Погорельського, таких документів не мали. Хмельівська райуправа зобов'язувала старосту Миролубівської сільуправи, як і зрештою всіх інших сільуправ, реєструвати появу в селах і громадських дворах військовополонених без документів і негайно про це звітувати.

Станом на 1 жовтня 1943 року на території Миролубівської сільської управи загалом мешкало 44 колишніх військовополонених, які мали документи про звільнення. До полону вони були рядовими піхотних,

артилерійських і кавалерійських частин Червоної армії. У полоні перебували в різних таборах у Кіровограді, Новоукраїнці, Умані (нині – Черкаської області), Житомирі, Кривому Розі, Дніпропетровську та інших містах.

Основними робітниками колишніх колгоспів були, звичайно, пересічні сільські мешканці. Багато з них зустрічали гітлерівців у серпні 1941 р. радо, сподіваючись на ліквідацію колгоспів. Чудово знаючи, що до початку війни створена радянською владою система колективних господарств завдала селянам багато шкоди, окупанти з Німеччини проголошували відміну колгоспного ладу. Однак минав місяць за місяцем, а колгоспи продовжували діяти. Німці зрозуміли, що кращого механізму пограбування селян, ніж вигадані комуністами колгоспи, просто не існує. Тому окупанти вирішили продовжити їх роботу.

Звичайно, якісь зміни у колгоспах із приходом гітлерівців відбулися. Усі колгоспи отримали нове найменування – громадські двори, яким було замість радянських назв присвоєно номери. Подекуди змінилися голови колишніх колгоспів, які з початком 1942 р. стали називатися старостами. Старостів громадського двору обирали на загальних зборах мешканців села, але братися за виконання своїх обов'язків вони могли лише після узгодження із районним керівництвом. Так, 5 лютого 1942 р. члени громадського двору № 19 с. Ковалівки Великописківського району ухвалили рішення про обрання Олексі Шевченка його новим головою. Попередній керівник – Іван Білоус – був хворим і не міг надалі опікуватися справами громадського двору. На Олексу Шевченка було складено й направлено до Великописківської райуправи характеристику, згідно з якою «до революції та в часи радянської влади лічився середняком, за національністю українець, безпартійний, весь час працював рядовим колгоспником». Вже наступного дня, 6 лютого, був виданий наказ голови райуправи про затвердження Шевченка новим керівником громадського двору № 19.

Однак траплялися випадки, коли голову колишнього колгоспу не обирали, а призначали розпорядженням районної влади. Так, у квітні 1942 р. Кіркільський, – керівник

Маловисківського районного відділення Українського сільськогосподарського бюро (так іноді називали земельні управи) видав наказ про призначення старостою громадського двору № 4 (колгосп «Червона Поляна») Григорія Завірюху. Попереднього керівника господарства Феодосія Садовського було звільнено за власним бажанням через проблеми зі здоров'ям.

Старостам громадських дворів райуправа видавала посвідчення, що підтверджувало їхні повноваження. Для прикладу, таке посвідчення отримав Захар Горбатенко, керівник громадського двору № 25 с. Новомиколаївки Маловисківського району.

Під час зміни керівника громадського двору або передачі його з підпорядкування однієї сільуправи іншій складалися акти здачі-прийому. Так, у серпні 1942 р. староста Копанківської сільської управи Василь Назаренко мав передати, а староста Арсенівської сільуправи Олександр Лінченко – прийняти у своє підпорядкування громадський двір № 22. Передачу земель, господарства й техніки громадського двору старости мали оформити у вигляді акту, який потім направляли до районної управи.

Загалом, старості належала велика роль в організації роботи громадського двору. Майже від початку окупації німці розробили й поширили по селам Кіровоградщини «Вказівки для Провідника колишнього колгоспу», де зазначалося, що керівник громадського двору несе персональну відповідальність за дисципліну в господарстві й, головне, за вчасне збирання врожаю. Йому наказувалося також забезпечити селян необхідним реманентом і організувати їхню роботу в колишньому колгоспі. Наприклад, староста громадського двору № 14 Оникіївської сільуправи видав довідку Пилипу Правді, про те, що той прибув у господарство 27 квітня й має виходити на роботу до 14 травня 1942 р.

Якщо керівнику громадського господарства, на думку тогочасної влади, не вдавалося впоратися зі своїми обов'язками, він міг позбутися посади. Зокрема, у січні 1942 р. з формулюванням «за невиконання сільськогосподарських робіт»

було звільнено Юхима Кузьменка – керівника громадського двору № 5 с. 5-та Іванівна (нині – с. Іванівка Новомиргородського району). Його місце зайняв Пилип Махинько. Не пощастило залишитися на посаді також Шевченку – старості громадського двору № 7 тієї ж 5-ї Іванівки. Його було звільнено, а новим керівником господарства став Гончаренко.

У березні 1942 р. роботу втратив староста громадського двору № 33 Олено-Косогорівської (нині – с. Олено-Косогорівка Кіровоградського району) сільуправи Великовисківського району Жданов, його на цій посаді замінив Кононенко.

Щоденна робота в громадському дворі вимірювалася відпрацьованими днями, які називалися «трудоднями». Встановленим мінімумом робочих днів, які мав за місяць виробити селянин на користь двору, складав 22 трудодні. Було встановлено також норму трудоднів на рік. Для чоловіків вона складала 150 днів, для жінок – 100 днів, для молоді та осіб, які досягли 60 років – 30 днів. Облік трудоднів здебільшого вівся не індивідуально, а для всієї родини.

За трудодні селяни отримували гроші та продукти харчування. Так, за результатами праці в 1941 р. родина Марії Лисенко з громадського двору № 25 Великовисківського району отримала «хліба різних культур» 1 463 кг, або по 487 кг на одного члена сім'ї. Її односельчанка Ніна Скрипниченко такого зерна отримала 1 242 кг, або 315 кг за розрахунком на кожного з 4-х членів родини.

Видавати зерно за вироблені трудодні староста громадського двору міг лише з дозволу керівника районної земельної управи. Про це, зокрема, у лютому 1942 р. очільникам господарств Хмелівського району ще раз нагадувала тогочасна влада в своєму розпорядженні.

Однак у перший рік окупації типовим явищем було повернення селянами частини отриманого зерна. Восени 1941 р. колгоспники колгоспу імені Димитрова Новоолександрівської сільуправи Хмелівського району отримали за трудодні 500 центнерів зерна, а селяни колгоспу імені Леніна цієї ж сільуправи – 468 цнт. Таку кількість зернохліба окупанти, очевидно, оцінили понаднормовою та наказали селянам здати до

колгоспної комори до 24 листопада по 100 кг зерна. Серед тих, хто повернув зароблене тяжкою працею були Марія Гончарова, Наталка Бабич, Василь Аркуша, а з ними ще 77 членів колишнього колгоспу імені Леніна.

Розпоряджатися отриманим зерном селяни могли по-різному. Можна було, наприклад, здати його на елеватор і отримати гроші. У 1943 р. начальник фінансового управління Хмельівської райуправи Антошевський і бухгалтер управління Данільченко звернулися до старости Ерделівки з вимогою видати кошти за здане колгоспниками на елеватор ст. Капустине зерно. Також траплялося, що грошову винагороду селяни отримували за відпрацьовані трудовні замість натуральної платні.

Практикувалася також видача продовольчих пайків. У лютому 1942 р. голова Великовисківської райуправи Корнієв у своєму наказі зазначав, що окремі робітники, маючи продукти харчування, все одно стають на облік на отримання продуктової допомоги. Для встановлення дійсного матеріального становища шеф району звелів здійснити перевірку, результати якої направити до райуправи. Також усі, хто мав свої продукти харчування, повинен був повідомити, до якого часу їх вистачить і з якого часу вони будуть потребувати допомоги.

Член громадського двору № 25 Великовисківського району Олекса Кодренко звертався до земуправи з проханням надати йому допомогу продуктами, оскільки його родина налічує 3 особи, а їжі вже немає.

У жовтні 1943 р. крайсландвірт Грефе та шеф Хмельівського району Білоус наказали керівникам сільських управ і громадських дворів видавати новоприбулим евакуйованим особам 400 грам хліба, 500 грам пшона, 350 грам м'яса, 200 грам олії, 150 грам цукру та 4,5 кг картоплі.

Окрім зерна, яке селяни отримували за роботу в громадських дворах, окупаційна влада дозволила їм тримати у домашніх господарствах свійських тварин. Згідно розпорядження Кіровоградської обласної земельної управи від 18 жовтня 1941 р. колгоспники мали право утримувати 1 корову, 1 телицю віком до двох років, 1 теля, 5 свиней та 10 овець.

Решту тварин необхідно було здати до громадського двору. Так, члени громадського двору № 5 Великоvisківського району в червні 1943 р. у своїх домашніх господарствах мали по одній корові, телиці або бичку, свиноматці та від одного до трьох поросят. Окремі селяни мали дві корови, а Кирило Кузьменко тримав одну свиноматку та 7 поросят віком до трьох років.

У роки нацистської окупації селяни також утримували домашню птицю. Станом на 8 серпня 1943 р. у селян семи громадських дворів Великоvisківського району в особистому користуванні було 2 160 курей, 6 960 курчат, 128 качок, 737 каченят, 145 гусей та 485 гусенят.

В цілому по Великоvisківському району в домашніх господарствах селян на початок 1942 р. нараховувалося 27 335 курей, 1 534 качок, 933 гусей, а також 620 кролів та 609 бджолиних сімей. Розведенням бджіл займалися мешканці Олено-Косогорівської сільської управи, серед яких Дмитро Куц, Володимир Антонієв, Гаврило Ситник, Данило Матвієнко, Севастьян Дорошенко, Василь Гончаренко та Федір Живага, які загалом мали 17 бджолиних сімей.

На 1 квітня 1943 р. в особистих господарствах селян громадського двору № 35 Великоvisківського району налічувалося 48 корів, із них придатних до роботи – 30. За списками членів громадського двору № 16 (колишній колгосп «Переможець») Осикуватської сільуправи в господарстві перебувало 47 корів, 8 з яких було здано Великоvisківському районному «Заготскоту».

Іншим джерелом існування селян була власна присадибна земля, яка з березня 1942 р. стала їхньою приватною власністю. Тим селянам, які відпрацювали у громадських господарствах 100 і більше трудоднів з весни 1942 р. розпочали дорізати присадибні земельні ділянки. Так, землевпорядник громадського двору № 1 с. Володимирівки звітував районній владі у Великій Висці, що він завершив дорізку присадибних ділянок членам господарства. Присадибною ділянкою були наділені 196 осіб, із них – 170 отримали право на дорізку, бо виробили у господарстві більше 100 трудоднів. 26 селянам було відмовлено в одержанні землі з причини нестачі вироблених трудоднів.

За кожен сотню відпрацьованих трудовнів селянин отримував 0,10 га, але не більше 1 гектара. Загалом весною 1942 р. селянам з Володимирівки було дорізано додатково 48,09 га землі. 4 га цієї землі розташовувалися у селі, решта – за його межами, у полі. Загальна кількість землі у приватній власності селян Володимирівки, з урахуванням тих присадибних ділянок, які вони вже мали, складала станом на весну 1942 р. 88, 51 гектар. Власниками городів, поміж інших, стали Павло Акименко, який виробив майже 302 трудовні й за це отримав 30 соток землі, Андрію Бубирьову за 110 трудовнів нарізали 11 соток, а Микола Покотило, відпрацювавши у колгоспі 109 днів, отримав 40 соток. Родина Новенків, яка відпрацювала в громадському дворі 618 днів, була наділена 67 сотками. Внаслідок дорізки присадибних земель найбільшими її власниками серед селян Володимирівки в цей час стали Аксютя Бондаренко та Федір Ковтун, що мали по 1 гектару.

Ще раз тогочасна влада вирішила провести дорізку присадибних земель восени 1943 р. Для цього з земельного фонду громадських дворів планувалося виділити 10 % землі. Також господарства повинні були мати 20 % резервної землі, що передбачалися для наділення новоприбулих осіб. У вересні 1943 р. Великоvisківська районна земельна управа отримала інформацію, що у громадських дворах № 33 і № 37 власних городів не мали 5 новоприбулих сімей.

Фонд резервної землі було передбачено для наділення, а точніше, повернення присадибних ділянок колишнім власникам. У першу чергу мовиться про тих людей, які у роки радянської влади втратили свої присадибні землі, скажімо, під час сумнозвісного розкуркулення селянства.

Із «Постанови № 7 Великоvisківської райуправи від 3 березня 1942 року»:

«З метою роз'яснення питань про повернення присадибних ділянок окремим громадянам, що прибувають в райони, які були раніше розкуркулені, або ж вибули з району у зв'язку з різними обставинами В.-Висківська Райуправа ухвалює:

1. Утворити комісію по розгляду заяв про повернення садиб з трьох осіб:

Голова комісії Корнієв Ілья Григорович, голова райуправи, райземкомендант Зінов'єв Микола Васильович, райземвпорядник Кротков Сергій Сергійович.

2. Комісія розглядає скарги по сільуправам за участю старости сільуправи та керівника громадського двору.

3. Після винесення рішення комісії по розглянутому заявам, матеріали надіслати на затвердження військовій комендатурі.

4. Про день розгляду заяв, комісія сповіщає сільуправи».

Повертали присадибну землю колишнім власникам і в Маловисківському районі. 31 січня 1942 р. голова райуправи Сартісон наказав старостам сільських управ повідомити керівників громадських дворів та населення, що «всі відрізки городів, які були забрані в робітників, службовців, інших не членів колгоспу та колгоспників в 1939-40 році повертаються бувшим власникам в старих межах». Не підлягали поверненню, однак, польова та левадна землі, а також ті присадибні ділянки, що були передані громадянам під забудову та вже забудовані. Замість земель, які в них забиралися і поверталися попереднім власникам, селяни отримували інші, розташовані як у полі, так і в селі, із земельного фонду громадського двору.

Землю під город могли отримати не лише селяни. На прохання нею наділялися також мешканці міст, службовці, вчителі, лікарі та робітники.

Для прикладу, у 1943 р. робітники Шостаківської МТС отримали під городи більше 14 гектарів землі, виділені з володінь громадського господарства № 35 Великовисківського району. 32 працівника машино-тракторної станції одержали земельні ділянки різного розміру – від 0,15 до 1 га.

Свій город мала й Маловисківська районна лікарня. Відповідно до одного з наказів головного лікаря Івана Сісмеєва за червень 1942 р. на завідуючого господарством Капінуса та двірника Ткаченка було покладено обов'язки з контролю за станом городу лікарні у зв'язку з загрозою поїдання городини худобою.

У серпні 1942 р. окупанти вирішили впорядкувати процес наділення селян присадибною землею та земельний баланс загалом. Агрономи й землеміри районних земельних управ

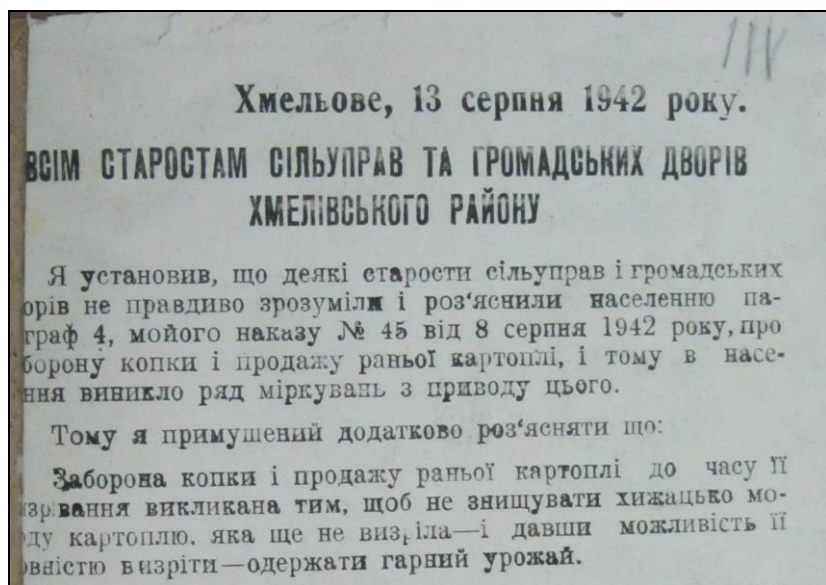
отримали завдання на 1 січня 1943 р. скласти за секторами списки членів громадського двору, одноосібників, робітників і службовців, де зазначити, скільки вони мають садибної землі, у тому числі під городами, садом, виноградниками, сіножаттю, будівлями та подвір'ям. Списки мали бути підписані старостою громадського двору та мірником і затверджені головою сільуправи. Також землеміри повинні були поставити на межі присадибних ділянок різних власників кам'яні або дерев'яні стовпи з курганами.

Наділяючи людей городами, тогочасна влада прагнула контролювати забезпечення їхнього належного стану: вчасного оброблення землі та збору врожаю. Так, у липні 1942 р. голова Маловисківської райуправи Сартісон звертався до керівників районних установ і організацій з вимогою створити спеціальну комісію з «авторитетних осіб», яка б перевірила якість обробки їхніми робітниками та службовцями городів. Ті, у кого за висновком комісії городи були оброблені погано або не оброблялися зовсім, повинні були сплатити штраф у розмірі 500 крб. Також Сартісон закликав власників городів обробити їх якнайшвидше, максимум протягом 3-х днів, аби зібрати хороший врожай. Така надмірна увага районного керівництва пояснюється тим, що присадибні ділянки були обкладені численними податками, які часто виплачувалися натуральною платнею, вирощеною саме на городі.

13 серпня 1942 року шеф Хмелівського району Білоус видав розпорядження, у якому наказував старостам сільуправ та громадських дворів провести серед населення роз'яснювальні роботи щодо заборони масового викопування картоплі на присадибних ділянках і її подальшого продажу. Ця заборона пояснювалася тим, що картопля не встигала визріти до викопування, що перешкоджало отриманню гарного врожаю. Однак тим селянам, у яких для харчування не залишалося картоплі із попереднього врожаю, дозволялося її копати, але не цілий кущ, а «підірвавши його, вийняти більші клубні, а останні малі залишити для росту, і знову підгорнути кущ».

Окупанти також запровадили певні обмеження у веденні селянами власного сільського господарства. Приміром, згідно

наказу крайсландвірта Грефе від 5 жовтня 1942 р. селянам і громадським дворам Хмельівського району було заборонено перемелювати пшеницю й жито, а для того, щоб мати право перемелювати на млині інші зернові, слід було отримати письмовий дозвіл у райземуправі. З початку 1942 р. було запроваджено систему так званих «помольних карток». До такої картки вписували прізвище селянина, місце його постійної роботи, кількість душ у сім'ї, скільки селянин змолів зерна за один раз, походження зерна. З серпня 1942 р. вводилося правило, за яким перемел зерна для населення відбувався лише один раз на три місяці «за пропорційними нормами». Для уникнення шахраювання запроваджувався подвійний облік змеленого селянином зерна: записи в картці селянина обов'язково повинні були відповідати записам у формулярах, наявним у млинах.

Фрагмент наказу шефа Хмельівського району Білоуса про заборону копання і продажу ранньої картоплі від 13 серпня 1942 року.

Із фондів Державного архіву Кіровоградської області

За переробіток зерна млин брав із селян як кошти, так і певний відсоток від готової продукції. Іншим джерелом прибутків млина слугував продаж борошна, висівок, макухи та різних відходів споживачам. Між іншим, відразу після приходу окупантів млини були оголошені державною власністю. Усі млини підпорядковувалися обласному млиновому тресту, на чолі якого був німець Віннер.

На Маловисківщині до війни працювала велика кількість млинів: 19 млинів, із них 10 механічних, обслуговували підприємства, господарства й селяни Хмельівського району, 8 млинів (6 механічних) діяли в Маловисківському районі та 10 млинів (9 механічних) – у Великовисківському. Два млини були у Малій Висці, по одному – в Олександрівці, Плетеному Ташлику, Злинці, Оникієвому, Хмельовому, Миролюбівці, Великій Висці та інших населених пунктах. Усі вони відновили роботу до кінця 1941 року.

Існувало обмеження для селян і в питаннях реалізації вирощеної ними худоби. Відповідно до згаданого вище наказу крайсландвірта Грефе, селянам заборонялося забивати худобу без дозволу земельної управи. Дозвіл затверджувався крайсландвіртом після надання селянином документа, підписаного ветеринарним лікарем. Дозволявся продаж свійських тварин, але лише в межах Хмельівського району.

Кількість отриманих селянами за трудовні продуктів харчування залежала від того, чи вчасно й у якому обсязі громадський двір виконував план обов'язкових продовольчих поставок окупаційній владі.

У грудні 1941 р. кожен громадський двір Маловисківського району повинен був здати державі 65 кг свинини в живій вазі. Свині, які важили менше 100 кг, здачі не підлягали. Після виконання господарством м'ясоздачі селянам дозволялося забивати свиней для власного споживання. Громадський двір, що здав свиней німецьким військам від планової здачі м'яса звільнявся.

Протягом 1943 р. господарства Миролюбівської сільської управи Хмельівського району повинні були здати 126 свиней. Розподіл здачі серед громадських дворів мав такий вигляд: № 64

мав здати 59 свиней, № 65 – 24 свині, № 66 – 14 свиней та № 67 – 29 свиней.

18 – 19 серпня 1942 р. ці ж громадські двори мали здати на заготівельні пункти 32 голови великої рогатої худоби. По господарствах це виглядало так: двір № 64 – 12 голів, № 65 – 11 голів, № 66 – 4 голови, № 67 – 9 голів. Здачі підлягали (не менше 2 центнерів) бички, непридатні для вирощення на волів, малопродуктивні корови та телиці. Продуктивність корів перевіряла спеціальна комісія.

№ громад. двору	Наявність			План		
	Курей	Гусей	Качок	Курей	Гусей	Качок
64	2873	12	187	707	16	128
65	1154	-	118	271	-	81
66	699	-	26	147	-	18
67	889	57	78	193	78	53
по с/у	5615	69	409	1318	94	280

План здачі та наявність птиці по громадським дворам
Миролюбівської сільської управи станом на 1 вересня 1942 року

Також у серпні 1942 р. староста Миролюбівської сільуправи мав повідомити всіх, хто володіє бичками, віком від одного року, про те, що вони мають їх доставити у с. Ерделівку на «Заготскот». Здачі підлягали всі кастровані бички, а також ті, які не були придатні для вирощування на бугаїв.

Були випадки, коли з тих чи інших причин план здачі худоби для громадських дворів зменшувався. Так, господарствам Миролюбівки зменшили кількість худоби, яку слід було надати державі, з 128 до 45 голів.

5 600 літрів молока, 1 440 штук яєць і 96 курей – такий план здачі Великописківською районною земельною управою було поставлено перед членами громадського двору № 30 у листопаді 1941 р.

Майже 8,5 тис. яєць були зобов'язанні здати державі селяни Овсяниківської сільської управи за перший квартал

1942 р. На території цієї сільуправи було чотири громадські двори № 11, № 12, № 38 і № 39. Разом це складало 256 селянських дворів: 66 дворів у громадському господарстві № 11, 76 дворів у господарстві № 12, 68 дворів у господарстві № 38 і 46 дворів у господарстві № 39. Кожному із 256 селянських дворів слід було здати 11 яєць на місяць. Здача яєць кількісно була розбита по місяцях: у січні, лютому й березні держава мала отримати по 2 816 яєць.

Громадський двір № 19 с. Ковалівка Великоvisківського району за перший квартал 1942 р. мусив віддати державі 2 178 яєць, кожного місяця по 726 штук. Кожне селянське господарство було зобов'язане здати 11 яєць за місяць, а за квартал відповідно 33 яйця. Серед мешканців Ковалівки, які мали здавати яйця, були Матвій Іванович Швець, Андрій Денисенко, Горпина Шевченко, Максим Коваленко, Яшка Баклан та інші.

Станом на 25 листопада 1941 р. громадське господарство № 13 (колгосп «Червона Зірка»), Великоvisківського району здало державі 120 яєць і 27 курей. Така кількість була далекою від затверджених планових показників, бо обсяг поставки яєць складав 945 штук, а курей – 63 штуки. Також господарство зобов'язане було здати 3 700 літрів молока.

У цей же час громадський двір № 33 Великоvisківського району здав державі 680 літрів молока, 210 яєць і 147 курей. Таким чином план здачі молока було виконано на 4,7 %, яєць – на 8,2 %, курей – на 86,7 %. Показники, закріпленого за господарством плану постачання, були наступними: 15 000 літрів молока, 2 550 яєць та 170 курей.

На 28 листопада 1941 р. план здачі не виконав також і громадський двір № 9 с. Максимівка (нині – перебуває у складі с. Веселівка Новомиргородського району) Великоvisківського району. При планових показниках у 5 800 літрів молока, 1 545 штук яєць і 128 штук курей було здано 250 яєць і 108 курей. Це становило 16 % від плану по яйцям і 85 % по курям. Молока громадський двір не надав зовсім. Керівник господарства Діхтяр виправдовувався тим, що молоко не здається через відсутність збірної пункту й сепаратора, а також

через хворобу частини корів на ящур. План здачі яєць голова громадського двору обіцяв районному керівництву повністю виконати до 30 листопада.

В архівних матеріалах зустрічаються заяви членів громадських дворів про зняття з них планів здачі. Приміром, до управи с. Миролюбівка звертався член господарства № 65 Іван Лось із заявою про зняття з нього у 1942 р. плану здачі яєць, оскільки цього року в його домашньому господарстві тхорами й пацюками було «пошкоджено» три дорослі курки та 18 курчат. На відповідні заяви складалися акти. Наприклад, 2 серпня 1943 р. у громадському дворі № 65 Миролюбівської сільуправи комісією в складі Гната Чабаненка, Марфи Шевченко та Лізи Саленко складено акт про те, що в господарстві Грицька Щербака в ніч на 28 липня було подавлено тхором 4 старі й 2 молоді курки.

Більше 2 тисяч літрів молока на 29 серпня 1942 р. здали на молочні приймальні пункти 64 господарі з громадського двору № 65 Миролюбівської сільської управи. Серед тих, хто здав молоко, були Сергій Циганенко (44 літри), Іван Погрібняк (78 літрів), Гнат Пилипенко (50 літрів). Крім того, у 1943 р. громадські двори та індивідуальні господарі Миролюбівської сільуправи мали здати на молочні пункти бідони для молока й сепараторні установки.

За травень 1942 р. громадське господарство № 13 Олексіївської (нині – с. Олексіївка Кіровоградського району) сільуправи Великоvisківського району здало на заготівельні пункти більше 9 тисяч літрів молока. Всього в господарстві налічувалося 46 корів.

Слід наголосити, що громадські двори мали різні плани здачі. Розмір планових показників залежав від кількості членів громадського господарства. Наприклад, сусідній з господарством № 9 громадський двір № 8 мав здати державі 500 літрів молока, 1 050 шт. яєць і 70 шт. курей.

Один із громадських дворів Великоvisківського району 17 червня 1942 р. отримав від військового коменданта Кроля й керівника райземуправи Зінов'єва припис краще пакувати яйця, призначені для передачі інкубаційній станції. Раніше

господарство погано пакувало яйця, і вони прибували на станцію битими й розбавтаними. Відтепер слід було не лише краще пакувати яйця, але й залишати їх в районному споживчому товаристві Великої Виски, де їх забирали представники інкубаційного підприємства. Також громадський двір було попереджено про те, що до 25 червня він має здати увесь обсяг яєць, інакше буде оштрафований на 500 крб.

За 1943 р. господарства Великописківського району мали здати на Кіровоградську інкубаційну станцію доброякісних яєць: курячих – 32 500 шт., 5 680 шт. – качиних. Замість них слід було отримати 24 400 курчат і 3 408 каченят.

Громадські двори здавали державі також сіно й солому. Так, староста двору № 36 Великописківського району Флоренко звітував, що господарство здавало сіно на заготівельний пункт, німецьким військовим частинам та «Заготскоту», а солому лише військовим частинам.

Левову частину постачань громадських господарств складало зерно й різного роду насіння. Зокрема, 8 грудня 1942 р. комендант Зух наказав старості Мироліувівської сільуправи виконати до 15 грудня на 100 % план здачі соняшника.

Здавали державі також вовну. 19 серпня 1942 р. староста Мироліувівки отримав розпорядження організувати в громадських дворах та домашніх господарствах проведення другої стрижки дорослого поголів'я овець та нестриженого молодняка. Всю зістрижену вовну необхідно було здати до 10 вересня в районну заготівельну контору.

Виконати плани постачань продовольства лише за рахунок громадських дворів було неможливо. Тому закономірно, що продовольчими податками обкладалися також індивідуальні господарства селян.

23 листопада 1941 р. німецький військовий комендант наказав старості колгоспу імені Леніна с. Новоолександрівка Хмельівського району здати до 1 грудня 10 голів великої рогатої худоби вагою не менше 1 центнера. У селі порадилися й зобов'язали Олександра Бабича, Олексія Никишова, Івана Кореня та 7 односельців віддати в план м'ясозаготівлі свою худобу – бичків. Слабкою втіхою для селян стала звістка про те,

що з 19 по 24 грудня 1941 р. за здану худобу «Заготскот» їм поверне гроші. На цьому відбирання худоби в Новоолександрівці не припинилося. До 30 грудня 1941 р. військовий комендант наказав знову здати 10 голів худоби. Цього разу з тварин позбавилися Сава Пильщик, Наталка Корінь, Іван Шевченко та ще 7 селян.

У січні 1942 р. реквізиції худоби селян Новоолександрівки призупинилися. Натомість окупанти вилучали молоко й свиней. На початок 1942 р. в селян було 16 голів цих тварин, а на 1 вересня їх поголів'я зросло лише до 21 голови. Таке незначне зростання свідчило, що свинина максимально вилучалася з селянських дворів. Не забували, однак, окупанти й про велику рогату худобу.

Окрім того, що селян змушували здавати худобу, вони ще й мали віддавати її на роботу в громадські двори. Так, селяни Хмельівського району на час виконання весняних сільськогосподарських робіт у 1942 р. мали передати в господарства своїх коней і волів. Якщо вони відмовлялися це робити, то худобу могли конфіскувати на користь держави.

720 літрів молока повинні були здати державі за 1942 рік власники корів Хмельівського району. Розмір плану здачі був чітко визначений по місяцях: у січні й лютому слід було здати по 30 літрів, у березні – 50 літрів, у квітні – 80 літрів, у травні й червні – по 100 літрів, у липні – 90 літрів, у серпні – 80 літрів, у вересні – 60 літрів, у жовтні та листопаді – по 40 літрів, у грудні – 20 літрів. Якщо селянин не виконував місячний план молокоздачі, то мав надолжити його в наступних місяцях. У випадку, коли корови з провини власника не давали нормального надою, то їх вилучали й передавали іншим господарям. Корови, що не були придатні для використання в молочному господарстві, підлягали здачі на «Заготскот».

Всі власники корів мали щодня здавати молоко до сепараторних та молокозбірних пунктів у чистому, не фільтрованому вигляді. Ті ж селяни, які мешкали від цих пунктів на відстані понад 10 км мали право самі виробляти масло та здавати його на молокозбірний пункт з розрахунку 1 кг масла за 24 літри молока, або 1 кг сметани за 10 літрів молока.

8 квітня 1942 р. голова райуправи Білоус своїм розпорядженням довів до відома мешканців Хмелівського району план постачання яєць. У 1942 р. кожен двір колгоспника чи одноосібного господаря повинен був здати 40 штук яєць від кожної курки-несучки. Громадські двори, де були птахоферми, мали здати 70 штук яєць від кожної курки-несучки. Старости сільуправ отримали завдання скласти списки господарств із зазначенням плану здачі яєць. Щомісяця до 15 числа сільська управа мала повідомляти районну заготівельну контору про господарства, які не виконали плану здачі яєць за попередній місяць.

Цим же розпорядженням нормувався план здачі селянами картоплі. Кожен селянський двір у 1942 р. повинен був посадити картоплі стільки, щоб її вистачило на забезпечення сім'ї та на задачу державі 3,5 центнерів.

Збереглися архівні документи, що дають змогу дізнатися про кількість і різноманіття свійських тварин у громадських дворах. Наприклад, станом на 20 червня 1943 р. у господарстві № 5 Великовисківського району нараховувалося 99 корів (16 первісток), 28 телят, віком від одного року, 55 бичків і 43 телиці, віком до одного року, 38 свиноматок, 35 поросят до трьох і 70 поросят від трьох місяців. Громадське господарство нараховувало 215 членів.

У громадському дворі № 26 також Великовисківського району в 1943 р. було 100 корів, 19 телят, віком від двох років, та 35 телят, віком від одного року.

Ще один колишній колгосп Великовисківського району, – громадський двір № 12, який налічував 104 члени, на 1 січня 1943 р. мав 44 робочих коней, 13 молодих коней, віком від одного до трьох років, 220 голів великої рогатої худоби, 39 свиней, 228 овець, 2 кози, 2 гусей, 5 качок, 320 курей і півнів, а також 100 бджолиних родин.

Розведенням і вирощуванням бджіл у роки нацистської окупації займався практично кожний громадський двір Маловисківщини. Частину продукції бджільництва, в основному мед, господарства повинні були здавати державі. У квітні 1943 р. комісар Генерального округу Миколаїв у своєму

розпорядженні встановлював мінімальну кількість меду, яку мали здати усі господарства, що займалися бджільництвом. Свої кількісні показники зі здачі меду мали й селяни, які займалися бджільництвом. Так, якщо пасічник викачав з бджоло родини 15 кг, то слід було здати 50 % меду, якщо ж було викачано більше, то 60 %.

Крім меду здачі підлягав також віск. За кожен бджолину родину потрібно було надати державі 200 кілограм воску.

Заготівлею меду та воску опікувалися районні заготівельні контори, а з 1943 р. – районні філії управління бджільництвом. У кожному районному центрі працював інструктор, який контролював роботу пасічних господарств і окремих пасічників, а також виконання ними норм постачання своєї продукції. Зокрема, інструктор з бджільництва Великоvisківського району мав 16 жовтня 1942 р. прибути до Кіровоградської обласної контори бджільництва й відзвітувати про стан пасік, виконання плану обов'язкової здачі меду та воску, виконання плану зі створення ройових пасік і хід їх підготовки до зими.

Від здачі меду та воску звільнялися пасіки, які мали племінні й маткові бджолині родини. Не треба було здавати мед і з тих бджолиних сімей, з яких за рік відлетіло два рої.

У квітні 1942 р. пасіки громадських дворів № 12, № 18 та № 27 Великоvisківського району стали так званими ройовими. Тобто в цих пасіках кожен охочий громадянин міг купити бджолиний рій, вагою не менше 2 кг, заплативши 100 крб. Таку ж суму слід було заплатити за купівлю рою в пасіках громадських дворів № 46 (с. Хмельове) та № 61 (с. Спаське (нині – передуває у складі с. Березівка Маловисківського району)) Хмельівського району.

У травні 1942 р. пасічні господарства Великоvisківського району повинні були направити свого представника до Маловисківського цукрового заводу для купівлі цукру для годування бджіл. Також їм слідувало провести дезінфекцію вуликів, у яких після зими загинули бджолині сім'ї.

Забезпечення харчами бджолиних родин пасічних господарств громадських дворів регулярно перевірялося. Так, 5 листопада 1942 р. вчергове було перевірено на предмет

забезпечення харчами пасіку громадського господарства № 29 Великоvisківського району. Було встановлено, що більшість бджолородин мають середній (8 – 10 кг) запас кормів на зиму, але є й такі, що не забезпечені кормом у достатній мірі й утримувати бджіл до весни не зможуть. Староста господарства отримав розпорядження додатково забезпечити харчами бджолині сім'ї № 8 і № 13 одним і двома кілограмами підкормки відповідно.

Велику увагу в громадських дворах приділяли розведенню коней, які, через технічну малозабезпеченість господарств, були одними з головних помічників у сільськогосподарських роботах. Зокрема, Мар'янівський буякорадгосп звертався до земуправи Великої Виски з проханням закріпити за ним 4 гектара землі на 1943 р. для посіву вівса й мішанки для годування коней. Ця земля належала громадському двору № 28 і радгосп вже користувався нею минулого року.

До того ж коні широко використовувалися в якості засобів пересування. У відомості про наявні в громадському дворі № 37 Великоvisківського району транспортні засоби станом на 20 листопада 1941 р. зазначено 65 коней, 8 возів і 7 санок.

25 березня 1943 р. окружна земельна комендатура надіслала керівникам районних Українських сільськогосподарських виробничих бюро розпорядження скласти на кожному парувальному пункті реєстрів, де відображати хід парування, про що й звітувати кожен місяць. Також, окружна земкомендатура попередила головного агронома Хмельівського району, що найближчим часом він не надішле список парувальних пунктів, то буде покараний. У списку слід було вказати: село, номер громадського двору, кличку жеребця, кількість закріплених за ним кобил.

У березні 1943 р. українське сільськогосподарське виробниче бюро Маловисківського району отримало від окружної земкомендатури роз'яснення щодо компенсації утримання жеребців у період парувальної кампанії. Згідно з цим роз'ясненням керівникам сільськогосподарської галузі району треба було кожного місяця подавати заявки на одержання грошей із кінного заводу «Індустрія», який розташовувався в

Олександрівському районі. Компенсовувалися витрати громадських дворів на фураж, сіно та солому. Також поверталися кошти за оплату роботи конюха. Його зарплата складала 300 крб. на місяць за догляд двох жеребців.

До кінця липня 1943 р. парувальні пункти Маловисківського району повинні були повернути жеребців на кінний завод. Кожні три жеребця мали супроводжуватися одним чоловіком, якому слід було залишитися працювати на «Індустрії».

У роки окупації на Маловисківщині траплялися спалахи захворюваності свійських тварин, зокрема, коней. У вересні 1942 р. шеф Хмельівського району Білоус оголосив про запровадження карантину в громадському господарстві № 60 Спаської сільуправи, де було виявлено захворювання коней на контагіозну плевропневмонію. Голові громадського двору було наказано при в'їзді до господарства встановити таблички з повідомленням про карантин.

Із 7 по 15 жовтня 1943 р. у громадських і особистих господарствах Хмельівського району на сибірську язву й контагіозну рожу захворіло 28 свійських тварин, із них 12 померло, а 7 було забито. Одна корова захворіла й померла в особистому господарстві с. Нововознесенка, двоє коней – у Спаському, а хворі свині були виявлені в Янополі (нині – с. Березівка Маловисківського району), Глodosах, Хмельовому, Петроострові (нині – Новомиргородського району), Арсенівці, Новоселівці (нині – перебуває у складі с. Березівка Маловисківського району) та інших населених пунктах.

Здоров'ям свійських тварин опікувалися ветеринарні лікарні.

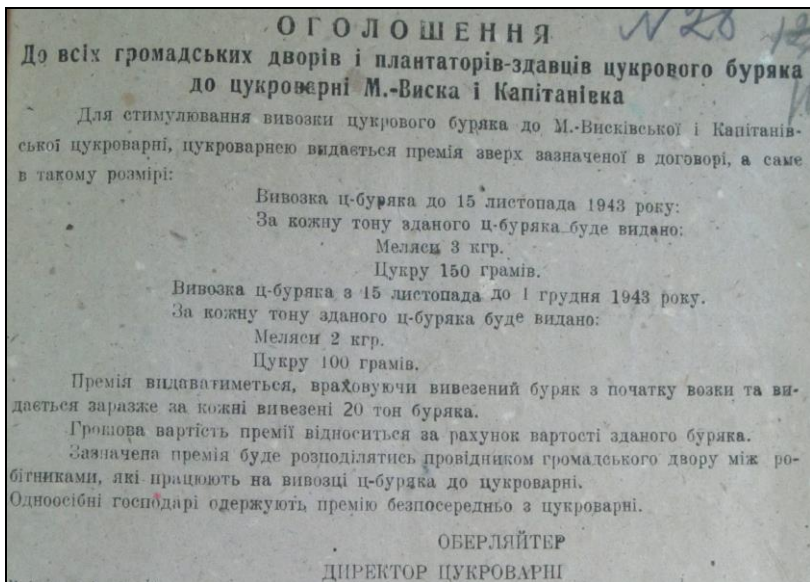
У Хмельівському районі на середину 1943 р. діяли районна ветеринарна лікарня в Хмельовому, дві ветлікарні в Глodosах і Петроострові, а також два ветпункти – Попівський і Спаський. Хмельівською районною ветлікарнею керував завідуючий О. І. Калужний. Саме його підпис стоїть на акті від 4 березня 1943 р. про безкоштовне одержання лікарнею медикаментів та інструментів від аптеки в Новоукраїнці.

Згідно розпорядження окружного ветлікаря на території Хмельівського району протягом липня – серпня 1942 р. відбулася перевірка всього поголів'я коней на наявність захворювань. Було створено три пункти перевірки, для роботи в яких було створено три спеціальні комісії. У Хмельовому перевірку свійських тварин здійснювали старший ветлікар Калюжний і зоотехнік Пильненький, у Глодосах – ветлікар Хорошко та зоотехнік Рудяк, у Петроострові – ветлікар Гнібіденко разом із зоотехніком Охотніком. Представники громадських дворів, разом із кіньми, мали прибути на перевірчий пункт не пізніше 7-ї години, при собі слід було мати списки коней і паспорти на них. За перевірку однієї свійської тварини потрібно було заплатити 10 крб. Громадські двори сплачували цю суму через районний фінансовий відділ, а індивідуальні господарі – готівкою на місці перевірки. За ухиляння від перевірки на власників коней накладався штраф у сумі 500 крб.

Як вже було сказано, коні, крім того, що були засобом пересування, активно використовувалися у господарських роботах. Так, керівництво Хмельівського району у кінці 1942 р. наказувало громадським господарствам використовувати коней з підводами лише для вивезення з полів зібраного зерна й цукрових буряків.

Залучити всі сили для збору цукрових буряків у жовтні – листопаді 1942 р. наказував шеф Маловисківського району Сартісон.

Зібрані цукрові буряки доставлялися на цукровий завод у Малій Висці, який працював протягом всього окупаційного періоду. За 2 роки і 8 місяців завод виготовив 51 тис. центнерів цукру. Директором заводу працював Ілля Охріменко, а його заступником Григорій Андрійчук. Під час відступу німців із цукрового заводу було демонтовано та вивезено 25 електродвигунів. До речі, окрім цукрового заводу, на Маловисківщині в роки нацистської окупації діяли й інші промислові підприємства. Наприклад, молокозавод у Малій Висці. Уповноваженим із заготівлі молока для заводу працював Вітольд Мянговський.

Оголошення про порядок преміювання громадських дворів, які здають цукровий буряк цукроварням у Малій Висці і Капітанівці. 1943 р.
Із фондів Державного архіву Кіровоградської області

Окупаційна влада всілякими способами намагалася заохотити господарства вчасно збирати та якнайшвидше здавати буряки на цукроварні. Приміром, цукроварні у Малій Висці й Капітанівці для того, щоб збільшити поставки буряків, запровадили премії. Для перевезення цукрових буряків та іншої сільськогосподарської сировини громадськими господарствами, окрім кінних підвод, використовувалася також вантажні автомобілі, трактори та інша придатна для цього техніка.

Загалом господарства Маловисківщини технічно обслуговували вже згадані МТС – машинно-тракторні станції. У Хмелівському районі діяли Хмелівська й Петроострівська МТС, у Маловисківському – Маловисківська, Капустянська та Плетеноташлицька МТС, у Великовисківському – Шостаківська й Володимирівська імені Горького МТС.

Створені на початку 30-х років XX ст. машинно-тракторні станції надавали допомогу колгоспам в обробці землі, догляді за посівами та збиранні врожаю. Усього за довоєнні роки на Кіровоградщині було створено 64 МТС, у яких зосередилася значна кількість техніки, зокрема, майже 4 тис. одиниць тракторів. З початком війни частина техніки МТС була евакуйована чи передана в розпорядження радянської армії, а частина дісталася новій владі в цілком робочому стані.

Станом на 5 січня 1942 р. у двох МТС Великоvisківського району на налічувалося 106 тракторів. Старшиною Володимирівської МТС імені Горького працював уродженець Оникієвого Олекса Самченко. Разом із старшим механіком Терещенком він відремонтував 51 трактор, 15 комбайнів, 3 автомашини, різний сільськогосподарський реманент. У 1943 р. Володимирівська МТС відправила на захід 10 тракторів і 5 молотарок.

Кожна МТС утримувала майстерні, де знаходилося різноманітне обладнання для ремонту техніки.

Повсякденну роботу МТС контролювали німецькі гебітстехніки. Окрім того, керівництво МТС виконувало накази й розпорядження Кіровоградського головного управління машинно-тракторних станцій.

За пророблену роботу МТСи отримували грошову плату. У 1942 р. за збирання врожаю громадські двори платили в середньому по 127 крб. за гектар. Крім коштів, господарства розраховувалися з МТС і натурою: зерном, овочами, молоком тощо.

Станом на 1 липня 1942 р. у відомості про роботи, виконані тракторами, комбайнами та двигунами Маловисківської МТС, записано, що її техніка працювала загалом у 21-му громадському дворі. З весни й до середини літа 1942 р. було виорано 184 га паїв і 613, 53 га під озимі, забороновано 953 га осінньої оранки, закультивовано майже 2 тис. га, змолочено 1 016 га зернових та виконано іншу необхідну роботу.

Упродовж всієї окупації МТС мали багато проблем – брак техніки, запчастин для її ремонту, достатньої кількості пального

та кваліфікованих працівників. Звичайно, тогочасна влада всіляко намагалася вирішити ці проблеми. Приміром, для поліпшення ситуації з кадровим забезпеченням регулярно проводилися навчання нових працівників і підвищення кваліфікації вже працюючих робітників машинно-тракторних станцій. Зокрема, керівник обласного Управління МТС Штробель пропонував старшині Маловисківської МТС Мацепою під його особисту відповідальність направити на 8-му годину 28 грудня 1942 р. у школу трактористів у м. Кіровограді чотирьох трактористів на курси підвищення кваліфікації. Курси були розраховані на 16 днів, а надіслані трактористи повинні були мати 4 роки стажу. Учасники курсів потрібно було взяти з собою постільну білизну, їжею ж забезпечувала школа.

Слід сказати, що крім МТС техніку мали також державні маєтки й окремі громадські двори. Так, один із громадських дворів Великоvisківського району у 1942 р. повідомляв земельну комендатуру, що не може надіслати трактори Петровському земському двору, оскільки молотьба в господарстві ще не закінчилася з причини відсутності пального. Крім того, після закінчення сільськогосподарських робіт трактори потребують капітального ремонту. Окремого ремонту також потребує непрацюючий комбайн господарства.

Відсутність достатньої кількості техніки, та ще й до того ж висока плата за її роботу, змушували громадські господарства, як вже зазначалося, використовувати для проведення сільськогосподарських робіт свійських тварин, і не лише коней.

6 травня 1942 р. Івано-Благодатська сільська управа (нині – Кіровоградського району) повідомляла Великоvisківське районне сільськогосподарське виробниче бюро, що корови на посівній працюють у звичному режимі. Також сільуправа зазначала, що для продовження роботи корів на посівній потрібен корм і фураж, а взяти його ніде: старшина місцевого громадського двору Куріний заявив, що в господарстві ні корму, ні фуражу для корів немає.

19 листопада 1942 р. громадський двір № 64 повідомляв Миролубівську сільську управу Хмельівського району про те, що

для проведення сільськогосподарських робіт у полі було використано 102 корови.

Звітуючи про хід весняної посівної кампанії в громадських дворах № 50 та № 51, Новоолександрівська сільуправа повідомляла районне керівництво Хмельового, що на 15 травня 1942 р. в двох господарствах посіяли понад 450 га. З них сівалками засіяли 85 га, а ручим способом – майже 380 га.

Господарства Маловисківського району на 30 травня 1942 року виконали план посіву на 92 %.

Громадські двори Маловисківщини в роки нацистської окупації крім цукрового буряка вирощували на своїх полях яру й озиму пшеницю, ячмінь, овес, просо та інші зернові культури. Засіявали землі також соняшником та кукурудзою. Так, у червні 1942 р. за невисапку своєї закріпленої ділянки соняшника та кукурудзи староста Максимівської сільуправи оштрафував на 200 крб. Катерину й Ганну Ракончук.

Культиувалися також картопля та інші городні рослини. 18 грудня 1941 р. керівництво Хмельівського району наказувало старостам сільуправ, головам громадських дворів і агрономам перевірити стан зберігання картоплі. Уся наявна в господарствах картопля була призначена для посадки, тому витратити її на інші потреби суворо заборонялося.

Про різноманіття продукції, яка вирощувалася в громадських господарствах, свідчать плани обов'язкових поставок державі. Так, крім м'яса, молока, яєць, птиці, зерна, меду, господарства здавали груші, яблука, столові буряки, моркву, кабачки, дині, кавуни, вишні, цибулю, помідори, огірки тощо.

Як зазначають дослідники, громадські двори, залишаючись ефективним інструментом визискування українського селянства й постійним джерелом поповнення продовольчих ресурсів гітлерівської Німеччини, поступово вичерпували свої можливості. Усупереч всіляким залякуванням та штрафам надходження м'яса, молока, яєць, зерна та іншого продовольства від колгоспів і колгоспників не зростало, а часом навіть зменшувалося. Причина цього полягала у повній відсутності в селян зацікавленості ефективно працювати в

колективному господарстві. Щоб якось зарадити цій ситуації гітлерівці вирішили провести земельну реформу.

Початок земельній реформі поклав закон «Про новий аграрний лад», датований 15 лютого 1942 року. Розрекламований новий земельний устрій передбачав планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до самостійних селянських господарств. Земельну реформу передбачалося проводити у кілька етапів.

На першому етапі колгоспи перетворювалися у перехідну форму – громадські двори. До громадських дворів переходили майно, земля, свійські тварини, техніка, робочий інвентар колишніх колгоспів. Членами громадського двору ставали колишні колгоспники та їхні родини, усі хто досягли шістнадцятирічного віку. Допускалося й членство селян-одноосібників за їхнього бажання та за умови сумлінної праці в господарстві. Членство в громадському дворі припинялося зі смертю. Дісталася без змін громадським дворам і внутрішня структура колгоспів.

Громадські двори, як і колгоспи до війни, поділялися на селянські двори, ланки й бригади. Найнижчою структурою громадського двору були селянські двори. Вони входили до складу ланок, а ті, у свою чергу, – до бригад. Кількість селянських дворів, ланок і бригад у громадському дворі залежала від кількості земельних угідь і членів господарства. Новим було те, що замість радянських назв колгоспи отримали номери. Хоча впродовж окупації у документах поряд з новою нумерацією вживалися й попередні назви.

На другому етапі земельної реформи громадські двори мали реорганізуватися в хліборобські спілки – об'єднання індивідуальних селянських господарств.

На Маловисківщині до кінця 1942 р. на хліборобські спілки були перетворені громадські двори № 32 с. Плетений

Ташлик, № 25 с. Новомиколаївка, № 40 х. Анастасіївка та № 43 с. Прохорова Балка¹ другої Злинської сільуправи.

Реорганізація громадського господарства в хліборобську спілку відбувалася за типовою схемою, тому для прикладу ми візьмемо громадський двір № 32 с. Плетений Ташлик Маловисківського району й прослідкуємо, як його було перетворено на хліборобську спілку.

Роботи з перетворення громадського двору № 32 у хліборобську спілку розпочалися влітку 1942 року. Було створено комісію в складі: крайсландвірта, голови райуправи, головного агронома, землеміра, старости сільської управи, старости громадського двору та рілньничих бригадирів. Комісія розробила «Проект перевodu громадського господарства № 32 (Бувш. с-г. Артіль Комінтерн) с. Плетений Ташлик М.-Висківського району Новомиргородського округу в хліборобську спілку». У даному проекті зазначалося, що на теренах господарства № 32 нараховується 176 селянських дворів, з них членами громадського господарства були 160 дворів, а 16 дворів вели одноосібне господарство.

Комісією було складено списки селянських дворів, які підлягали наділенню землею. Ці списки були обговорені на загальних зборах села. У списках зазначалося прізвище та ім'я голови сільського двору, кількість членів його родини, хто із них був працездатний, кількість вироблених трудовнів та план наділу землею.

Розробленим проектом реорганізації громадського господарства № 32 передбачалося наділити землею 142 селянські двори, 34 двори землі не отримували.

Із «Проекту перевodu громадського господарства № 32 (Бувш. с-г. Артіль Комінтерн) с. Плетений Ташлик М.-Висківського району Новомиргородського округу в хліборобську спілку»:

¹ Нині хутір Анастасіївка і село Прохорова Балка Злинської сільської ради, через відсутність жителів, виключені з обліку.

«Земля наділена господарствам з двома і більше працездатних в дворі, які участю в роботі громад. господ. в 1941 році та після вступу німец. військ, а також виконанням інших обов'язків перед нім. владою показали, що вони заслуговують одержання землі.

Крім цього земля наділена багатосімейним та розкуркуленим господарствам».

Кожен селянський двір одержував по 6,0 га орної землі. Оскільки самотужки обробити таку кількість землі було досить складно, то двори об'єднали в 14 груп. 12 груп по 10 дворів та 2 групи по 11 дворів. Групи утворилися за принципом сусідства та рівномірного розподілу працездатних.

Отримана хліборобською спілкою земля розділялася на шість полів сівозміни. Кожен селянський двір на одному полі сівозміни одержував 1 га землі.

Крім землі, розподілялися також свійські тварини та робочий реманент громадського господарства. Для цього створювалася окрема комісія зі старшого агронома Ф. В. Захарченка, дільничого зоотехніка Герасименка, старости Плетеноташлицької сільуправи М. Ф. Ревви, старости громадського господарства П. М. Ревви та керівників груп створеної хліборобської спілки. Комісією було проведено інвентаризацію всього майна громадського двору № 23. Так, у ньому налічувалося 17 парокінних возів, 13 парокінних саней, 3 однокінних вози, 9 кінних сівалок, 17 двокорпусних плугів, 3 трьохланкові катки, 7 бочок для води та інше.

Слід наголосити, що між членами хліборобської спілки розподілялося не все, що було в громадському дворі. Частина майна, технічних засобів, інвентарю, свійських тварин залишалися в господарстві й були призначені для спільного користування всіма членами хліборобської спілки. У спільному користуванні були також 17,35 гектари вигону та пасовища.

Під час створення хліборобської спілки також було запроєктовано прокладення дорожнього сполучення між землями її членів. Так, крім вже існуючої дороги, планувалося створення дороги завширшки 5 метрів на межі з землями господарства № 33 та 10-тиметрової дороги посеред орних

земель. Від цих трьох дворів мали відгалужуватися в сторони менші за шириною дороги (3 м). Це робилося для забезпечення під'їзду до полів сівозміни групових ділянок та ділянок окремих хліборобів.

Не обійшли увагою творці хліборобської спілки й питання полезахисних лісових смуг: існуючі лісосмуги на межах хліборобської спілки із землями громадських господарств № 35 та № 22 с. Олександрівки були залишені, додатково було заплановано продовжити лісосмугу по межі з громадським господарством № 23 с. Нова Злинка (нині – перебуває у складі с. Олександрівка Маловисківського району).

Керівництво хліборобської спілки складалося з керівника, його заступника й трьох членів, які призначалися загальними зборами та затверджувалися вищим сільськогосподарським керівництвом терміном на три роки. Загальні збори мали скликатися один раз на рік, а також у особливих випадках, із обов'язковою присутністю сільгоспкерівника району та керівника опорного пункту. Спілка могла бути розпущена згідно з рішенням загальних зборів і лише з дозволу комісара Генерального округу.

Третім етапом земельної реформи мало бути перетворення хліборобської спілки на індивідуальні господарства селян. Тобто селяни, отримавши землю, мали її обробляти не групами, як у хліборобських спілках, а самостійно. Однак втілити у життя цей етап аграрної реформи гітлерівці не встигли через наступ радянської армії та звільнення нею в 1943 – 1944 рр. окупованих територій.

Земельна реформа передбачала появу ще однієї форми господарювання – державних маєтків. Вони створювалися на базі радянських господарств (радгоспів), які на момент приходу німців вже існували в Радянському Союзі. Радгоспи відрізнялися від колгоспів головним чином тим, що були не колективними господарствами, а господарствами державної власності. Окрім того, як правило, радгоспи мали спеціалізацію, тобто в їхньому господарстві домінувало вирощування певної сільськогосподарської культури.

На Маловисківщині до війни було декілька радгоспів. У Маловисківському районі працювали Оникіївський радгосп та Маловисківський радгосп імені Мікояна. На території Великовисківського району розташовувався Мар'янівський радгосп. Вони спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку. У Хмельівському районі радгоспів до війни не було.

У 1942 р. згідно «земельного закону» радгоспи було перейменовано на державні маєтки. Для управління ними нацисти створили в Києві «Головне управління державних маєтків». У ньому було кілька відділів – агрономії, механізації, тваринництва та інші. На рівні гебтів маєтками керували окружні управління, і, крім того, на декілька маєтків призначався німецький управитель – оберлейтер. Усі державні маєтки мали комендантів, що підпорядковувалися окружному управлінню. Крім німців-адміністраторів, до управління колишніми радгоспами залучалися й українці. Власне, українська допоміжна адміністрація створила своє «Українське бюро держмаєтків», однак, воно було лише робочим органом німецької структури управління.

У державних маєтків були філії. Так, колишній радгосп імені Мікояна розташовувався в Ульяновці, а філію мав у Лозоватці, його філією був також колишній колгосп «Комсомол». Оникіївський державний маєток мав філію в Плетеному Ташлиці, а Мар'янівський – у Шостаківці та Олексіївці.

28 січня 1942 року Кіровоградська обласна земельна управа отримала від Маловисківського районного сільськогосподарського відділу звіт про земельний баланс радгоспів. Станом на 1 січня 1942 р. загальна площа земель радгоспу імені Мікояна складала 4 916,8 га: Оникіївського – 1 386, 1 га, Мар'янівського – 1 910, 7 га. Загальна площа земель радгоспу включала в себе орну й присадибну землю, пасовища, ліси, болота, землю під дорогами, кам'яними балками, водоймищами тощо.

У перспективі землі державних маєтків планувалося віддати німецьким колоністам, які прийдуть на завойовані німецьким Рейхом території. Але поки тривала війна, у них працювали місцеві сільськогосподарські виробники. Праця

робітника державного маєтку вимірювалася так званим «нормоднем». Восени 1941 року окупанти декларували, що робітники за кожен «нормодень» будуть отримувати 1 кг зерна, 3 кг картоплі або 750 грам концкормів та 10 грам жирів. Насправді це були лише обіцянки й робітники отримували набагато менше. Хоча деякі пільги, у порівнянні з тими ж членами громадських дворів, вони все-таки мали. Зокрема, робітники держмаєтків не платили податків за квартири, будинки, худобу тощо. Мали робітники колишніх радгоспів і власні городи розміром у 0,15 га. Але за кожен надану від сім'ї нову робочу силу окупанти обіцяли збільшувати присадибну ділянку на 0,07 га.

Разом з тим, робітники державних маєтків, так само, як і селяни громадських дворів, здавали державі м'ясо худоби та птиці, молоко, яйця, виконували безліч інших повинностей.

Проведенням земельної реформи окупаційна влада не обмежилася. У липні 1942 року в Рейхскомісаріаті Україна стартувала реформа фінансів. Тривалий час, до липня 1942 р., основною платіжною одиницею на окупованих територіях слугували радянські грошові знаки – рублі та червінці. Швидкий відступ Червоної армії, паніка та розгубленість, що охопили керівництво різних рівнів, не дали змоги вчасно вивезти всю готівку на схід, у глиб Радянського Союзу. Через це до рук гітлерівців потрапили чималі суми радянських грошей. На початок війни в обігу радянської фінансової системи перебували банкноти номіналом 1, 3 і 5 рублів зразка 1938 року. Банкноти номіналом від 10 рублів й вище називалися червінцями.

На середину жовтня 1941 р. окупаційна влада здійснила облік радянських грошей і почала їх використовувати. Рублями й червінцями платили заробітні плати, розраховувалися за покупки в магазинах та на ринках, сплачували податки тощо.

Великим попитом у населення користувалися німецькі гроші – рейхсмарки.

Через деякий час у грошовій системі почалися прояви дисбалансу. З відомих причин друкування нових радянських грошей ніхто не здійснював, і населенню часто не було чим

сплачувати податки чи штрафи, здійснювати купівлю товарів. Відсутність достатньої кількості грошової маси негативно впливала й на економіку окупованих територій, яка не могла повноцінно функціонувати без налагодженої фінансової системи. Тому окупантами було вирішено провести грошову реформу.

Згідно з розпорядженням рейхсміністра Альфреда Розенберга від 5 березня 1942 р. у Рівному створено Центральний емісійний банк з філіями у великих містах України, у тому числі, й у тодішньому Кіровограді.

З 1 червня 1942 р. емісійний банк розпочав випуск нових грошей – українських карбованців, призначених для обігу на території Рейхскомісаріату Україна. Нові гроші друкувалися в Берліні й налічували 6 номіналів (5, 10, 20, 50, 100, 500) з позначеною датою випуску 10 березня 1942 р.

Примітною ознакою карбованців був їхній «народний» зовнішній вигляд – стилізовані зображення дівчини з квітами (5 крб.) селянки з колосками (10 крб.), робітника з мотикою (20 крб.), шахтаря (50 крб.), портового вантажника або шкіпера (100 крб.), селянки на тлі снопів (200 крб.) та вченого-хіміка (500 крб.). За задумом німецьких дизайнерів вид купюр мав символізувати «вільну та щасливу працю» на благо Німеччини та формувати в українців упевненість, що їхнє життя налагодиться.

В обіг карбованці були введені 1 липня 1942 року. З повідомлення в газеті «Українські вісті» населення дізналося, що з 5 липня колишні радянські гроші від 5 крб. і вище вже не є грошовими знаками. До 25 липня їх слід було обміняти на нові гроші – карбованці. Обмінний курс карбованців відносно рубля встановлювався як один до одного. Усім, хто здійснював обмін, видавали спеціальні посвідчення. Але суми від 200 рублів і вище обмінювалися не так на карбованці, як на банківські розписки за якими лише після закінчення війни можна було отримати кошти.

В усіх сільських управах Маловисківщини було створено комісії з обміну старих грошей на нові. Так, 6 липня 1942 р. голова Хмелівської райуправи Білоус видав наказ, у якому сповіщав населення району, що для обміну грошей треба

з'явитися до старости села, який приймає старі гроші за відповідними формулярами, обмінює їх у банку на карбованці й видає нові кошти населенню. Обмінити рублі на карбованці слід було до 24 липня, інакше вони втрачали своє значення й у подальшому обміні не підлягали. Загальне керівництво над цим процесом покладалося на фінансові відділи районних управ.

Отже, внаслідок фінансової реформи 1942 року на території Рейхскомісаріату Україна в обігу були: українські карбованці, радянські паперові гроші номіналом у 1 і 3 рублі (на чорному ринку можна було знайти й червінці), радянські розмінні монети та німецькі окупаційні рейхсмарки, розмінні монети на 1, 5 та 10 фенігів.

Важливу роль у функціонуванні фінансової системи відігравали такі установи як банки. Як зазначалося, у Рівному було створено Центральний емісійний банк з філіями по всьому Рейхскомісаріаті Україна. Паралельно з ним запрацювали й так звані сільськогосподарські банки, які мали свої відділення в кожному районному центрі.

Наприкінці 1941 року розпочала свою роботу Великоvisківська філія сільськогосподарського банку. 18 листопада було затверджено кошторис на роботу філії в листопаді-грудні 1941 р. та її штатний розпис. Станом на 18 грудня 1941 р. очолював філію директор Олександр Шуленко, головним бухгалтером був Олександр Семенчук, касиром-рахівником працював Дмитро Шкурій, а посаду охоронця обіймав Матвій Ротарь.

З початку 1942 року Великоvisківська філія отримала новий кошторис, затверджений Кіровоградською обласною конторою сільськогосподарського банку. Згідно з ним на перше півріччя 1942 р. на забезпечення роботи філії було виділено більше 22 тис. крб. Ці кошти передбачали сплату послуг опалення (300 крб.), освітлення (210 крб.), прибирання приміщення (390 крб.), поточний ремонт (1 500 крб.), виплату зарплати (14 700 крб.), забезпечення канцелярією, поштові витрати (450 крб.), купівлю вівіски (300 крб.), стола (400 крб.) та десяти стільців (300 крб.) тощо. Також 1 тис. крб. мала піти на установку у приміщенні каси сигналізації.

У 1942 році збільшився на дві одиниці штат Великоvisківської філії – було взято на роботу ще одного охоронця та прибиральницю. Великоvisківська районна філія сільськогосподарського банку, як зрештою й інші, опікувалася фінансовою сферою, через її касу проходили різноманітні платежі – як від державних установ, громадських господарств, так і від приватних осіб. Господарчі банки також відкривали накопичувальні рахунки громадян та різноманітних організацій, виконували всілякі специфічні для цих установ функції.

Через каси сільськогосподарського банку отримували зарплату державні службовці, працівники закладів освіти, лікарень, державних маєтків, машино-тракторних станцій, державних млинів тощо. Громадські двори одержували у філії сільськогосподарського банку готівку на купівлю зерна, на виплату грошей селянам, за здану продукцію. 29 грудня 1941 р. до обласної контори сільськогосподарського банку звернулася Великоvisківська філія з проханням про виділення коштів у сумі 300 тис. крб. для виплати зарплати вчителям та робітникам державного маєтку в Мар'янівці. Це прохання було підкріплене листом від районної управи, де зазначалося, що у касі банку на даний час є 41 тис. крб., яка передбачена для виплати селянам за здану ними худобу. А надходження готівки в касу банку будуть незначні, бо населення району вже сплатило 93 % податків.

Великоvisківський млин у травні 1942 р. видав доручення Сими Давидовій на отримання у філії банку 1 815 крб., для виплати зарплати працівникам за першу половину місяця.

За недбале виконання своїх посадових обов'язків працівники районних філій сільськогосподарського банку могли втратити роботу. Зокрема, у березні 1942 р. було звільнено бухгалтера Єлизаветградківської (нині – с. Єлизаветградка Олександрівського району) філії, а бухгалтер Хмельівської філії Іванов отримав попередження, оскільки бухгалтерський облік і звітність були в незадовільному стані.

Для того щоб утримувати курс воєнної валюти на належному рівні, окупаційна адміністрація Рейхскомісаріату Україна ще у вересні 1941 р. встановила сталі ціни на товари та послуги.

Згідно розпорядження Кіровоградського обласного комісара Філіпса від 25 листопада 1941 р. у дрібній торгівлі встановлювалися такі ціни на харчові продукти: борошно пшеничне (за кілограм) – 1 крб. 80 коп.; борошно житнє (за кілограм) – 1 крб.; житній хліб (за кілограм) – 1 крб.; крупа гречана (за кілограм) – 2,20 – 3,50 крб.; пшоно (за кілограм) – 1 крб. 50 коп.; крупа ячна (за кілограм) – 1 крб. 10 коп.; макарони (за кілограм) – 4 – 7 крб.; горох сушений (за кілограм) – 1 крб. 70 коп.; квасоля (за кілограм) – 2 – 2,50 крб.; молоко (за літр) – 1 крб. 50 коп.; масло (за кілограм) – 21 – 26 крб.; сир (за кілограм) – 3 крб.; мед (за кілограм) – до 26 крб.; яйця (за штуку) – 50 коп.; сіль (за кілограм) – 50 коп.; оселедці (за кілограм) – 4 – 7 крб.; риба (за кілограм) – 4 – 7 крб.; яловичина (за кілограм) – 5 – 8 крб.; телятина (за кілограм) – 7 – 9 крб.; свинина (за кілограм) – 8 – 10 крб.; сало (за кілограм) – 15 – 20 крб.; ковбаса (за кілограм) – 10 – 20 крб.; жир (за кілограм) – до 20 крб.; олія (за літр) – 16 крб.; кури живі (за кілограм) – 5 крб.; качки живі (за кілограм) – 5 крб.; гуси живі (за кілограм) – 4 крб.; індики живі (за кілограм) – 6 крб.; пиво (за літр) – 4 крб.; крем-сода (за літр) – 50 коп.; лимонад (за літр) – 3 крб.; кава сурогат (за літр) – 2 крб. 50 коп.

Ціни на продукти, які не були вказані в розпорядженні обласного комісара, формувалися окремо по територіях, у залежності від місцевих умов.

Існували відповідні преїскуранти на харчування в ресторанах, буфетах та їдальнях. Приміром, обід (суп, м'ясо або риба, овочі й картопля) коштував 6 крб., чашка чаю й кави – 50 коп., пляшка мінеральної води – 1 крб., варене яйце – 80 коп., а смажене яйце – 1 крб. 20 коп. До речі, у роки окупації заклади громадського харчування перебували під постійним контролем влади, яка періодично здійснювала перевірку їхнього санітарного стану.

Фіксовані ціни встановлювалися й на різні послуги. Наприклад, за чоловічу стрижку треба було заплатити 2 крб. 50 коп., за гоління з одеколоном – 4 крб., за прання й прасування сорочки – 1 крб., за прання спідньої сорочки – 50 крб., за прання та латання однієї пари шкарпеток

– 30 коп., прання й прасування постільної білизни – 2 крб. 50 коп.

Щоб купити один літр газу необхідно було заплатити 1 крб., один коробок сірників коштував 50 коп., а один кілограм мила – від 3 до 5 крб.

Розпорядженнями окупаційної влади регламентувалася також і вартість пошиття та ремонту одягу й взуття. Так, у 1942 році завідуючий фінансовим відділом Антошевський та податковий інспектор Горбачов Хмельівської районної управи розробили ціни на виготовлення та ремонт взуття для мешканців району. Наприклад, виготовити нові чоловічі і жіночі чоботи коштувало 65 крб., а дитячі – 50 крб.

Послуги з виготовлення чи ремонту одягу надавалися населенню невеликими ремісничими господарствами. Частина мешканців Маловисківщини вимушено чи за власним бажанням займалася в роки окупації ремісництвом, що, по суті, було своєрідним невеликим приватним підприємством. Власне, вересень 1941 – кінець 1943 року був часом вільної, навіть в умовах окупаційного режиму, підприємницької діяльності громадян. У роки нацистської окупації ставлення до ремісників (кустарів) з боку окупаційної влади було відносно лояльним, а вимоги – незначними: обов'язково зареєструватися та платити податки, не вдаватися при цьому до обману фінансових органів чи будь-якого іншого шахрайства.

У липні 1943 р. за відсутність обліку виконаних робіт та отримання від населення за свої послуги натуральної, а не встановленої районним фінансовим відділом грошової платні, було оштрафовано деяких ремісників Хмельівського району. По 200 крб. мали сплатити кравець Г. А. Жабокрицький та кондитер Параска Гапон з Хмельівської сільуправи; на 100 крб. були оштрафовані мешканці цієї ж сільуправи: перукар Микола Безпечний та швець Іван Порох. За те, що замість грошей брав натуральну платню, був на 200 крб. оштрафований швець Петро Сінигуцький – житель Якимівської сільської управи. Також були оштрафовані мешканці Микола-Патринської сільуправи: кравці Никифір Куга та Клавдія Коземіренко та шевці Іван Аркуша й Петро Ткаченко. Не вели облік і завищували ціни наданих

послуг, за що були оштрафовані, жителі Миролюбівської сільуправи: кравець Прокопченко та шевці Леонід Голобородько, Андрій і Володимир Приписні. Кошти оштрафовані ремісники мали заплатити до 20 липня 1943 р., контроль за цим було покладено на судвиконавця Цобенка.

Попередження від районного керівництва отримали кустарі Хмельівської сільуправи Анастасія Чередник і Олександр Запорожець, Якимівської сільуправи Прежігалінський та Миролюбівської сільуправи Нестор Пилипенко. Також голова райуправи Білоус разом із секретарем фінансового відділу Іщенком наказували старостам сільуправ контролювати роботу ремісників, аби ті вели облік виконаної роботи, сплачували податки та не завищували ціни на свої послуги.

Продати свої вироби ремісники мали змогу на ринках. У роки окупації на ринках Маловисківщині можна було купити різноманітні товари: від предметів побуту до сільськогосподарської продукції. Окупаційна влада намагалася упорядкувати торгівлю на базарах, які діяли у кожному райцентрі й багатьох селах.

Із «Поліційного наказу № 7 Новомиргородського гебітскомісаріату від 3 лютого 1942 року»:

«1. Той, хто на ринку щось хоче продавати, повинен з'явитись у поліцію. Поліція бере за квитанцію базарні гроші. Квитанція служить документом про те, що ви маєте право продавати на ринку ваші товари.

2. При сплаті базарних грошей повинен бути пред'явлений той товар, який буде продаватись. На товар продавця поліція встановлює тверду ціну. Продавець має право продати товар тільки по тій ціні, яку встановила поліція.

3. Через поліцію буде кожному продавцю вказано місце на ринку, яке матиме номер вказаний на квитанції.

4. Кожен продавець має свою вивіску з прізвищем, назвою тих товарів, що він продає, та з цінами на товари.

Де знаходяться ринкові стойки та корпуси, там будуть встановлені місця для продажі.

5. Той, хто йтиме проти базарного порядку і буде вимагати вищої ціни, ніж встановлено, чи продавати товари не

на вказаному місці, або ж обмінюватись на інші товари, той буде арештований, товар, який він продаватиме, буде відібраний, продавець буде примушений до одного місяця праці та 1000 карбованців штрафу.

При великих підвищеннях цін продавець буде повішаний на ринку.

Цей наказ повинен бути відомий по всіх підприємствах та громадських дворах».

На ринках Хмельівського району обмін будь-який товарів був забороненим, все повинно було продаватися й купуватися тільки за гроші. Не можна було продавати на ринках товари для одягу та взуття, їх населенню наказувалося купувати за гроші в комісійних магазинах у Хмельовому, Якимівці, Глодосах та Петроострові.

Окрім ринкової купівлі існувала можливість придбання товарів у районних і сільських магазинах. Магазины районних центрів утримувалися за рахунок районних споживчих спілок (РСС), що також опікувалися й роботою ресторанів, їдалень, пекарень, різних промислових підприємств, організовували сільські споживчі товариства. До підпорядкування останніх належали сільські магазини.

Районні споживчі спілки були створенні радянською владою. Так, у 1940 р. Хмельівську РСС очолював Андрій Храпак. До війни РСС також займалися утриманням системи закладів торгівлі. Торгівельна мережа Хмельівської РСС станом на 1937 рік складалася з 38 торгівельних одиниць, у тому числі, 1 районного магазину, 2 сільських магазинів, 27 інших магазинів і 8 дрібних торгівельних точок. Товарообіг по мережі за 1936 р. склав 4 044 крб. У Маловисківському районі працювало 45 торгівельних закладів: 1 раймагазин, 2 сільмагазини, 1 продовольчий магазин, 32 інших магазини й 9 дрібних торгівельних точок. Базарна торгівля проводилася в 3 селах. Роздрібний товарообіг дорівнював 6 272 крб.

На території Великовисківського району в 1937 р. торгівельна мережа була такою: 1 раймагазин, 3 сільмагазини, 19 інших магазинів і 8 дрібних торгівельних точок. Всього діяв

31 торгівельний заклад з товарообігом за 1936 р. у 4 089,5 крб. Базарна торгівля відбувалася в 3 селах району.

У листопаді 1941 р. у Хмелівському районі діяли 19 крамниць, у яких товарів налічувалося на суму 200 тис. крб. Місцеве районне споживче товариство відкрило їдальню, організувало роботу пекарні та заводу безалкогольних напоїв.

Власне, купівельна спроможність тогочасного населення визначалася рівнем заробітної плати, яку воно отримувало працюючи в громадських дворах, різних господарських організаціях і установах, підприємствах, структурах окупаційної влади, закладах культури, медицини, освіти тощо.

Заробітна плата формувалася згідно розпоряджень вищого керівництва нацистської Німеччини. Так, 1 грудня 1941 р. з Рівного, від рейхскомісара Еріка Коха, у генеральні округи надійшла директива про регулювання заробітної плати. 1 січня 1942 року генерал комісар Е. Оперман, внісши до цієї директиви невеликі доповнення, поширив її територією Генерального округу Миколаїв. Зокрема, у ній встановлювалися групи з оплати праці (6 груп для робітників і 8 груп для службовців), розмір платні за відпрацьовану годину, тривалість робочого тижня, величина премій за успішну й понаднормову роботу тощо. Євреям-робітникам, як і жінкам-робітницям, встановлювалася заробітна плата у 80 % від ставок їхньої робочої групи.

Як спосіб заохочення до продуктивної праці практикувалося надання премій. Допускалися виплати премій до 50 % від тарифної ставки. За понаднормову працю передбачалася премія до 20 % від зарплати. Тим, хто виходив на роботу у святкові дні, призначали премію в 100 % від посадового окладу.

Перебуваючи на найвищій, 1 групі праці, службовець отримував 1 200 крб. заробітної плати. Службовцю, який посідав найнижчу – 8 групу, платили 240 крб. на місяць. Для службовців встановлювався 48-годинний робочий тиждень, однак його тривалість могла бути збільшена до 54 годин.

Старости сіл, посади яких належали до 8-ї групи праці, за свою роботу отримували від 200 до 250 крб. щомісячно, у залежності від кількості жителів території сільської управи.

Агрономи опорних пунктів отримували за свою роботу місячний оклад у розмірі 600 крб.

Медсестра Маловисківської районної лікарні отримувала 480 крб.

Прізвище, ініціали	№ громадського двору	Кількість робочих днів	Нараховано	Утримано прибуткового податку	Належить до виплати
Коломійченко Є. В.	45	23	161,80	4,73	157,07
Ковпан П. О.	47	6	39	1,08	37,92
Тарабанов Я. П.	50	11	71,50	3,54	67,96
Чміль А. Ф.	54	15	97,50	-	97,50
Семенченко К. І.	54	12	78	4,02	73,98

Відомість на виплату заробітної плати теслярам
за будівництво нового мосту у с. Хмельове. Березень 1943 р.

15 червня 1942 р. на посаду начальника відділення зв'язку у с. Глодоси Хмельівського району була призначена Е. Д. Паданко з місячним окладом у 300 крб. У Хмельівській районній конторі зв'язку працювала телефоністкою Анастасія Шапошнік, яка за свою роботу отримувала 250 крб. заробітної плати.

Працівники Великоисківської районної філії сільськогосподарського банку за свою роботу отримували таку місячну зарплату: директор – 700 крб., головний бухгалтер – 600 крб., охоронець – 250 крб., прибиральниця – 150 крб.

Згідно відомості на виплату зарплати робітникам, які у лютому 1943 р. займалися облаштуванням і ремонтом приміщення німецької комендатури у Малій Висці, тесляр Петро

Лебединський, відпрацювавши 25 днів, після вирахування податків отримав 470 крб. 82 коп., пічник Микола Поліщук за неповний день роботи заробив 17 крб. 63 коп., штукатурю Павлу Пасічнику після трьох робочих днів заплатили 70 крб. 06 коп., а ще два штукатурі – Олександр Третяк і Любов Гетьманець відпрацювали один день і одержали по 18 крб. 19 коп.

Кожен працюючий робітник чи службовець зі своєї заробітної плати сплачував прибутковий податок.

Загалом у роки окупації за рахунок податків, накладених владою на поневолене населення, здійснювалося наповнення бюджетів усіх рівнів. Від сплати податків звільнялися лише «особи німецького походження» – так звані фольксдойче. Цікаво, що німці залишили чинними податки, запроваджені радянською владою до війни.

Усі отримані від податків кошти підлягали суворому обліку. У фінансових відділах районних управ працювали податкові інспектори. Окремі фінансові інспектори працювали ще й у гебітскомісаріатах. Їх спільна діяльність дозволяла виявити будь-які нестачі чи навмисні розтрати. У районних фінвідділах, куди спрямовувалися податки, накопичувалися досить великі кошти, що, по суті, були бюджетом району. З цих коштів утримувалися органи влади, школи, лікарні, Будинки Просвіти, виділялася фінансова допомога тим сім'ям, члени родин яких працювали в Німеччині тощо. Також існували бюджети окремих гебітів, кошти з яких виділялися на потреби окремих районів чи населених пунктів.

Податки, які сплачувались населенням, були грошовими й натуральними. Натуральним податком уважалося все те, що селяни здавали державі – м'ясо, яйця, птиця, молоко тощо. Окрім продуктів із людей періодично збирали теплі речі, кольорові метали, військові пояси, лижі, папір тощо. Приміром, голова Хмельівської райуправи Білоус в одному зі своїх розпоряджень наказував мешканцям району здати протягом двох днів до поліції військові пояси всіх видів, кобури для револьверів та пояси до гвинтівок.

Грошові податки були різними.

Досить значним був розмір податку на собак, що утримувалися на прив'язі в господарствах жителів Маловисківщини. Усі власники собак мали тримати їх прив'язаними, інакше їм загрожував штраф у розмірі 100 крб. На підставі розпорядження генерального комісара й гебітскомісара на території Хмелівського району на 1942 рік вводився єдиний податок на собак: 300 крб. на першого й 400 крб. за другого та кожного наступного собаку. Податок сплачувався у два етапи: перший – до 15 березня, другий – до 1 липня. Протягом періоду окупації розмір податку змінювався. На нашийник кожного собаки, за якого було сплачено податок, одягалася спеціальна «податкова марка». Якщо власник собаки з якихось причин не сплачував податку, то він мав відробити 14 днів примусової раці, а його тварина знищувалася. За рішенням гебітскомісара від податку могли бути звільнені селяни, собаки яких були сторожовими чи охороняли стада худоби. Для цього треба було подати відповідну заяву до 25 квітня. Не платили за своїх собак також лісничі.

Податками обкладалися також коні та корови. Окрім цього на кожне індивідуальне присадибне господарство накладался сільськогосподарський податок. У перші місяці окупації гітлерівці оголосили, що приватні господарства оподатковуватися не будуть. Однак, з часом, із населення почали збирати податок за ведення ними господарства: 350 крб. – якщо утримувалися одночасно кінь і корова, 250 крб. – якщо утримувалися корова або кінь і 150 крб. – якщо худоби не було. Були й такі господарства, які через своє матеріальне становище взагалі звільнялися від цього податку.

Громадські двори платили земельний податок у розмірі 5 крб. за 1 гектар землі. Також колишні колгоспи, селяни-одноосібники, робітники, службовці та ремісники були зобов'язані сплачувати так званий культурний податок.

Культурний податок сплачували також робітники й службовці районних органів влади. Він вираховувався з їхньої заробітної плати за другу половину місяця, а з авансу передбачалося вирахування прибуткового податку. За правильне та своєчасне нарахування податків відповідали керівники й

головні бухгалтери. Податки сплачувалися на рахунок районного фінансового відділу, відкритий у філії сільськогосподарського банку.

Податками обкладалися також велосипеди. 12 червня 1942 р. голова Хмельівської райуправи Білоус видав наказ, у якому встановлювався розмір податку, що складався з двох частин: реєстрації велосипеду та отримання на нього номеру. Обидві процедури коштували по 10 крб. Реєстрація велосипедів і видача номерів була покладена на районні фінансові відділи. Якщо власник до 25 червня не виконував цих вимог, то його веломашина конфіскувалася.

З 1 квітня 1943 року розпорядженням Рейхскомісара України запроваджувався ще один вид грошового податку – так званий «районний збір». Ним обкладалися все доросле населення у віці від 16 до 65 років, незалежно від того, працювали вони, чи перебували на чіємусь утриманні. Зібрані кошти витрачалися винятково на утримання органів української влади. До відома мешканців Маловисківщини цей наказ довели у серпні 1943 р.

Сільські та районні бюджети наповнювалися також і за рахунок сплати населенням державних мит. Кошти сплачувалися за реєстрацію факту смерті, народження дитини, укладання шлюбу, за видачу різного характеру довідок тощо. Не менший дохід бюджетам приносили штрафи, які накладалися на населення за ті чи інші провини, 5 % податок на підтримання здоров'я, податок на кіно тощо.

Іншим великим джерелом наповнення районних бюджетів були податки з будівель громадян. Усі без винятку споруди в селах райцентрів Маловисківщини, що перебували у приватній власності, обов'язково мали свою грошову оцінку. Розмір податку за будівлю складав від 0,5 % до 1 % саме від її оціненої вартості.

Необхідно зазначити, що в роки окупації жителі Маловисківщини займалися будівництвом і ремонтом свого житла та проводили операції з купівлі-продажу нерухомого майна. Так, 19 вересня 1942 року значно поліпшив свої житлові умови мешканець Малої Виски Гаврило Коневський – цього дня

він купив двір по вулиці Шевченка, 7 з хатою та корівником, які були вкриті залізом. Вартість покупки становила 6 тис. карбованців; 29 вересня 1942 р. двір по вулиці Шевченка в Малій Висці також купила Ольга Волошина. За будинок на дві половини та за пів сараю жінка заплатила 3 тис. крб.; 28 жовтня 1942 р. недобудовану хату по вулиці Саксаганського в Малій Висці за 2,5 тис. крб. купив Арсентій Драний. Договори придбання будинків були оформлені актами, складеними інженерами-будівельниками районного дорожнього відділу.

Продавати можна було лише ті будинки, які знаходилися у приватній власності. Продажу категорично не підлягали будинки, що були власністю держави. Про це 19 грудня 1941 р. всім головам районних управ повідомив гебітскомісар Новомиргородського гебіту Гінц.

Про активне будівництво свідчать численні заяви, подані мешканцями краю до районних органів влади з проханням про виділення будівельних матеріалів. Зокрема, громадянка Параска Мунтян 22 серпня 1942 р. просила Великоvisківську райуправу дати дозвіл на виділення їй матеріалів для закінчення побудови будинку. Своє прохання вона обґрунтовувала тим, що їй немає де жити. Для підтвердження цього Мунтян надала довідку, видану Флорівською сільуправою, про те, що вона дійсно потребує будівельного матеріалу.

Марія Бордюжа з громадського двору № 29 хотіла, щоб їй виділили 3 кубометри лісоматеріалу для будівництва житла, а мешканці Володимирівки Петро Шелест і Микола Грабовський прохали земуправу Великої Виски про дозвіл спилати для побудови будинку 7,5 кубометрів лісу.

Лісоматеріал для ремонту свого будинку бажав отримати й Данило Топило. У своїй заяві до Великоvisківської райземуправи він повідомляв, що у 1931 р. був розкуркулений і до 1942 р. мешкав на сході України, а коли повернувся до рідного села, то вияв, що його будинок не придатний для проживання та потребує ремонту.

У свою чергу районні управи й земельні комендатури отримували будівельний лісоматеріал за розпорядженням Обласної Лісової Управи. Так, Кіровоградському

гебіткомісаріату в жовтні 1942 р. було виділено 3 000 кубометрів будівельного лісу для розподілу між районами. Головний інженер Бедзюк закликав Великовисківську земкомендатуру звернутися до гебіткомісаріату міста Кіровоград і отримати деревину.

Головними постачальниками лісоматеріалу були лісові господарства. У вересні 1942 р. військовий комендант Фюрінг звертався до Капітанівського лісгоспу, щоб той виділив ободів громадському господарству № 32. Інший лісгосп – Оникіївський – Фюрінг прохав надіслати 60 кубометрів дров для опалення приміщення Великовисківської райземкомендатури.

Лісові господарства не лише пиляли й обрізали вже існуючі лісові насадження, але й проводили їх розширення, висаджуючи молоді дерева. Наприклад, Оникіївський лісгосп у липні 1942 р. отримав розпорядження Обласної Лісової Управи розробити проект переведення з метою заліснення до лісового фонду всіх земель, малопридатних для сільського господарства. А в 1942 році 80 жінок і 16 підвод Олено-Косогорівської сільуправи брали участь у висадці 40 гектарів саджанців букових дерев.

Лісоматеріали використовувалися не лише для будівництва й ремонту житлових будівель, але й для інших видів будівельних робіт.

29 серпня 1942 р. працівники Маловисківського районного будівельного відділу в складі: технік Подосенко, десятник Брехунець і бригадир Міщенко склали акт про закінчення будівництва мосту через р. Мала Вись, де зазначили, що для нього було використано 49,65 кубометрів пиляного й 2,35 кубометрів цілого дубу.

Майже 12 метрів кубічних дубового крутляка та 2 метри кубічних дубових дощок робітники будівельного відділу використали для створення двох проїзних містків у Малій Висці.

За IV квартал 1942 р. робітники Маловисківського райбудвідділу, витративши 3,36 кубометрів лісоматеріалів, виготовили й встановили 16 комплектів дорожніх шлагбаумів.

Виготовлялися з дерева також дорожні знаки. Серед архівних матеріалів зберігся акт від 20 листопада 1942 р.,

підписаний техніком Подосенком, завгоспом Колесником і десятником Кисельчуком Маловисківського райбудвідділу про створення 54 дорожніх знаків.

Протягом серпня 1942 р. бригада райбудвідділу для ремонту погребів і сараїв по вулиці Вокзальній у Малій Висці використала 37 штук дубового кругляка (2,47 кубометрів) і 5 штук лат (0,23 кубометрів).

Також у Малій Висці впродовж серпня 1942 р. відремонтували аптеку колишнього власника Кіркілевського, здійснили ремонти квартирних помешкань громадян Чечельницького, Бикової, Чорної, Гіржової, Гречини, Чайковського, Альошина, Ленця, Очерета, Шишенка та інших.

Ще одним будівельним матеріалом, який широко використовувався, був камінь. У роки окупації його добували на кам'яному кар'єрі, що працював у Краснополці. У грудні 1942 р. робітники кар'єру добули 230 кубометрів каміння. На це було витрачено 4 802 крб. 80 коп.

Для облаштування в серпні 1942 р. кам'яної бруківки на ділянці дороги Мала Виска – Новомиргород було використано 505 кубометрів каміння та 842 кубометри піску.

У роки окупації працівники Маловисківського районного будівельного відділу також проводили такі роботи як ремонт мосту у с. Лозуватка, переобладнання житлового приміщення Малої Виски під конюшню для районної поліції, лагодження димарів і груб у будинках, ремонт автомашин, побудова приміщення для насосної станції, ремонт огорож садків і парків Малої Виски, зведення приміщень для громадських вбиралень.

Створювали вбиральні у владних установах та громадських місцях і в Хмельівському районі. Відповідний наказ старостам сільських управ видав голова місцевої райуправи Білоус 21 квітня 1942 року:

«Для боротьби з епідемією тифу й інших хвороб та для забезпечення санітарних умов життя наказується:

У кожному дворі побудувати до 1-го травня 1942 року вбиральню, яка повинна знаходитись не ближче 12 метрів від житлового приміщення: яма для вбиральні повинна бути глибиною не менше 3 метри. Вбиральня та яма повинні

обов'язково бути зі всіх боків закриті – мати стінки, дах, двері. Вбиральні будувати з дошок, лампачу, хворосту, очерету, який обмазати».

Однак не всі керівники сільуправ поставилися до цього завдання відповідально, за що були оштрафовані. Зокрема, за незабезпечення побудови вбиралень у встановлений термін 200 крб. штрафу мали сплатити старости таких сіль управ: Глодоської (Калініченко), Петроострівської (Левадко), Попівської (Гомонюк), Нововознесенської (Храпак), Миролюбівської (Жельман) і Спаської (Гордієнко). Востаннє були попереджені старости Копанків, Арсенівки, Якимівки, Мирополя, Хмельового, Новоолександрівки, Новопавлівки й Ерделівки. Вони мали до травня 1942 р. закінчити зведення приміщень для вбиралень, інакше були б «притягнуті до суворішої відповідальності, як за саботаж у виконанні розпоряджень гебітскомісара та райуправи».

Будівництвом вбиралень не обмежувалося приведення у належний стан приміщень установ, організацій і підприємств. Один із перших наказів голови Хмельівського району Білоуса стосувався організації санітарного стану канцелярій, контор, клубів, лазень, а також житлових та інших будівель. У приміщеннях заборонялося палити й знаходитися в головних уборах. Порушники цих правил сплачували штраф у розмірі 100 крб.

До 15 січня 1942 р. наказувалося розмістити при вході до всіх установ і організацій вивіски з їхніми назвами українською та німецькою мовами. Також слід було зробити таблички для дверей робочих кімнат з написами посади і прізвища того хто там працює.

Крім того, голова райуправи Білоус розпорядився біля всіх сільуправ, канцелярій, установ і організацій поставити дошки чорного кольору, на яких розміщувати накази, постанови чи оголошення влади для ознайомлення місцевого населення.

Згідно наказу голови Хмельівського району Білоуса до 15 січня 1942 р. усі вулиці в селах району підлягали перейменуванню. Нова назва вулиці повинна була бути написана на білій табличці чорними літерами німецькою та українською

мовами. Списки з новими назвами вулиць, із зазначенням їхньої протяжності, старости сільських управ були зобов'язані надіслати до райуправи.

У січні 1942 р. на дорогах із сіл, а також на перехрестях доріг Хмельівського району було поставлено знаки, на яких чорними літерами на жовтому фоні було зазначено українською та німецькою мовами, до якого населеного пункту веде дорога й скільки кілометрів треба проїхати.

У роки окупації в зимову пору на Маловисківщині регулярно відбувалося очищення доріг від льоду й снігу. Відповідальність за це була покладена на старостів сільських управ і голів громадських дворів.

Траплялися випадки, що через територію Маловисківщини проходили німецькі військові частини. Вони рухалися у східному напрямку, на фронт. Відповідно, місцева влада мала забезпечити максимально комфортне пересування гітлерівських військових, якісно розчистивши дорожнє сполучення. Приміром, шеф Хмельівського району Білоус наказував своїм підлеглим протягом трьох днів забезпечити очищення доріг від снігу та льоду до твердого ґрунту. Через те, що «ближчими днями через район буде проїздити велика кількість війська і військового транспорту на фронт» Білоус розпорядився, щоб старости сільуправ негайно закріпили за громадськими дворами ділянки доріг, щоб ті швидко їх розчистили. Крім того, для виконання цих робіт слід було залучити не лише господарства, а й все місцеве населення загалом. У першу чергу голова райуправи наказував розчистити такі дороги, як: Новоархангельськ – Кіровоград, Хмельове – Мала Виска, Хмельове – Петроострів, Хмельове – Глодоси, Хмельове – Злинка, Глодоси – Добровеличківка, Глодоси – Новоукраїнка.

Кожен староста села й громадського двору мав вести облік населення, задіяного в очищенні доріг, а всіх, хто не бажає працювати, був зобов'язаний штрафувати на 100 крб. Контролювали роботу з розчищення шляхів сполучення районний дорожній відділ (завідуючий Татаренко) і районна

поліція (керівник Снісаренко), які щоденно звітували голові райуправи.

За станом доріг сліdkували не лише взимку. 18 липня 1942 р. старостам сільуправ Хмельівського району надійшло розпорядження районної влади скосити, згребти й вивезти всі бур'яни навколо громадських дворів, грейдерів, польових і сільських доріг. Невиконання цього розпорядження загрожувало старостам сільуправ штрафом у розмірі 200 крб.

200 карбованців або 14 днів примусової праці коштував проїзд гужовим транспортом по грейдерній дорозі без дозволу. Справа в тому, що грейдерні дороги, які, як відомо, були ґрунтовими, після опадів розкисали й ставали майже не придатними для руху після проїзду по них гужового транспорту. 21 серпня 1943 р. хмельівське районне керівництво вчергове зверталося до населення району з вимогою не використовувати грейдери для їзди. Між іншим, селяни часто іґнорували цю заборону, тому районний дорожній відділ змушений був встановлювати на грейдерних дорогах шлагбауми.

Шляхи сполучення не лише чистили, але й ремонтували. Приміром, у роки окупації проводилися ремонтні роботи доріг Мала Виска – Олександрівка, Мала Виска – Новомиргород та інші.

У роки окупації на Маловисківщині працював поштовий і телефонний зв'язок, вело мовлення дротове радіо.

Звичайно, перед відступом Червоної армії все обладнання й устаткування районних контор зв'язку підлягало знищенню. А знищувати було що.

Станом на 1 січня 1937 року у Великовисківському районі працювало 8 стаціонарних поштових закладів, у тому числі 1 пункт райконтори, 2 поштових відділи, 5 поштових агентств.

У Маловисківському районі поштова мережа була наступною: діяло 10 стаціонарних поштових закладів, зокрема, 1 пункт райконтори, 3 поштові відділи, 6 поштових агентств.

На території Хмельівського району станом на 1 січня 1937 року працювало 4 стаціонарні поштових заклади, у тому числі 1 пункт райконтори, 3 поштових відділення, 10 поштових агентств.

У багатьох районах Кіровоградщини до знищення обладнання й устаткування контор зв'язку поставилися досить безвідповідально. Тож відновлена відразу після приходу німців Кіровоградська обласна контора зв'язку розпочала опис уцілілого майна районних контор з метою якомога швидше відновити поштовий і телефонний зв'язок – спочатку у районах, потім з'єднати їх з обласним центром, а його – з українськими й закордонними містами.

У вересні 1941 р. обласна контора зв'язку направила свого спеціаліста в райони західніше Кіровограда з метою інспекції роботи місцевих контор. Усі районні контори, куди завітав робітник з обласного міста, відновили свою роботу. Очевидно серед них були й Великовисківська, Маловисківська та Хмельівська районні контори зв'язку. Кожна районна контора зв'язку мала свої філії у деяких селах.

Відомо, що у Хмельівському районі працювала поштова філія у Глодосах, начальником якої був Павлущенко, а з середини квітня 1942 р. – Паданко. Зарплата начальника поштової філії складала 300 крб. на місяць.

Керівником Хмельівської районної контори зв'язку був Рябоконт, конюхами працювали Іван Бодян і Чорний, монтерами – Запорожець і Кохарчук, техніком – Петрушенко, бухгалтером – Піхальонк, а посаду телефоністок обіймали Бровко й Анастасія Шапошнік, їх місячний оклад складав 250 крб.

До речі, кожна районна контора зв'язку мала регламентований штатний розпис. Наприклад, керівник контори в Хмельовому був змушений до 15 березня 1942 р. провести скорочення штату, оскільки, мав працівників більше ніж було зазначено у штатному розписі, надісланого окружним комісаром.

Перші два місяці – вересень і жовтень 1941 року, заробітну плату працівники контор зв'язку та їхніх філій отримували з районних бюджетів. Наприкінці 1941 року всі контори зв'язку запрацювали на самоокупності. Так, прибуток Маловисківської районної контори зв'язку у серпні 1942 р. становив 7 757 крб., з них 2 541 крб. надійшло в якості абонплати від користувачів дротового радіо, 1 205 крб. – від

абонентів телефонного зв'язку, 25 крб. 50 коп. – від переговорів по телефону з іншими містами, 3 982 крб. 50 коп. – відрахування за послуги з розповсюдження газет і журналів.

Районні контори зв'язку займалися передплатою преси та її доставкою, отримували й відправляли кореспонденцію, грошові перекази, бандеролі та посилки. Географія доставок вражала. Із районної контори чи її філії можна було відправити необхідну річ у велику кількість міст не тільки України, а й Німеччини та інших європейських країн.

Поволі розширювалася в роки окупації мережа телефонного зв'язку. Телефонами користувалися переважно державні установи. Для прикладу, на 1 лютого 1942 р. Великоvisківська районна контора зв'язку обслуговувала 15 телефонних апаратів. Вони були встановлені: у районній поліції, райуправі, у конторах трьох державних маєтків, на квартирі голови районної управи, у конторі земельної управи, на «Заготзерні», у конторах двох МТС, на квартирі німецького коменданта с. Володимирівка, у поліцейській дільниці та у польового коменданта с. Мар'янівка, у військового коменданта Великої Виски, у конторі районної споживчої спілки. Для абонентів Великоvisківської районної контори зв'язку користування телефоном щомісяця коштувало 20 крб.

Хмельівська районна контора зв'язку мала на своєму балансі 83 телефонних абонента, серед яких, окрім державних установ, були навіть приватні особи.

Кількість встановлених телефонних апаратів постійно зростала, а довжина телефонних дротів збільшувалася. Так, монтери Хмельівської контори споруджували лінію зв'язку по Петроострівській МТС, а 20 – 22 березня 1942 року прокладали дроти по лінії Арсенівка – Петроострів.

Опікувалася тогочасна влада й санітарним станом населених пунктів. Окрім зведення громадських вбиралень, відбувалося регулярне прибирання вулиць та подвір'їв у районних центрах та селах Маловисківщини. Приміром, у одному зі своїх наказів керівництво Хмельівської райуправи наказувало в усіх селах відремонтувати й побілити хати, господарчі та інші будівлі, очистити від сміття та бруду подвір'я,

а також по можливості огородити садиби. Сміття слід було висипати в спеціально відведені місця – викопані ями.

Загальний контроль за санітарно-епідеміологічним станом на виробництві, у лікувальних та освітніх закладах, у закладах харчування та торгівлі харчовими продуктами тощо здійснювала санстанція. Її працівники також проводили боротьбу з гризунами, які переносили різні хвороби, на складах, у виробничих та побутових приміщеннях, у помешканнях громадян. Періодично перевірялася якість питної води у приватних і громадських колодязях.

У роки окупації на Маловисківщини працювали медичні заклади. Свою роботу вони відновили восени 1941 року на базі довоєнних лікарень, фельдшерських пунктів, амбулаторій, пологових будинків тощо. До війни система охорони здоров'я на Маловисківщині була наступною:

- у Великовисківському районі працювали: 1 лікарня на 42 ліжка, 4 фельдшерські пункти, 2 неспеціалізовані амбулаторії, 1 консультація Охмадиту², 3 колгоспних пологових будинки та 1 постійні дитячі ясла;

- у Маловисківському районі діяли 4 лікарні на 70 ліжок, 3 фельдшерські пункти, 4 неспеціалізованих амбулаторії, 2 консультації Охмадиту, 6 колгоспних пологових будинків, 3 постійні дитячі ясла та 1 інший амбулаторний заклад;

- у Хмелівському районі медичні послуги надавали 2 лікарні на 40 ліжок, 5 фельдшерських пунктів, 4 неспеціалізовані амбулаторії, 1 консультація Охмадиту, 3 колгоспних пологових будинки й 7 постійних дитячих ясел.

Скільки та які саме з перелічених медичних закладів працювали в роки окупації ми не знаємо. Достовірно відомо про роботу Маловисківської районної лікарні, оскільки відповідні документи збереглися в обласному архіві.

Згідно наказів районного відділу охорони здоров'я та головного лікаря від 20 травня 1942 року робочий день працівників Маловисківської районної лікарні складав 10 годин.

² Інститут охорони материнства та дитинства, створений у Києві в 1927 році.

У лікарні в роки окупації діяли хірургічно-терапевтичне та інфекційне відділення. Також у районній лікарні було створено акушерсько-гінекологічне відділення. Його відкрили на базі пологового будинку, що з 1938 р. працював і розміщувався в лікарні цукрового заводу й був ліквідований через недостатнє фінансування та нестачу кваліфікованих кадрів. Заводська лікарня також припинила своє існування і була приєднана до районної лікарні. Можливо в Маловисківській райлікарні в роки окупації були ще й інші відділення, відомості щодо яких віднайти не вдалося.

Головним лікарем був Іван Сісєєв, завідувачем акушерсько-гінекологічного відділення – Н. І. Сісєєва, завідувачем господарства – Капінус, двірником – Ткаченко, конюхами – військовополонені Андрій Чмихало та Михайло Кравченко. Унаслідок проведення фінансової реформи в Маловисківській райлікарні в червні 1942 року було ліквідовано бухгалтерію, а всі фінансові справи лікарні були передані бухгалтеру Гречаному з фінвідділу райуправи. У січні 1943 р. згідно розпорядження жандармерії при лікарні було організовано протипожежно-охоронний пункт.

З початком війни частина лікарів, фельдшерів та медсестер Великовисківської районної лікарні були мобілізовані й відправлені на німецько-радянський фронт. Інша частина медичного персоналу лікарні – Костянтин Мироненко, Марія Дудник, Людмила Врадій, Віра Катерна, Ольга Давиденко – продовжувала опікуватися здоров'ям мешканців району вже при німцях.

Наданням медичних послуг у роки нацистської окупації займалися також Хмелівська районна лікарня, лікарні у Злинці, Плетеному Ташлику та Якимівці. Напевно, у деяких селах працювали й фельдшерсько-акушерські пункти.

Багато жителів Маловисківщини отримували медичні послуги безкоштовно через фінансову допомогу від районних відділів соціального захисту або Комітету Допомоги. Працюючі громадяни могли отримати медичну допомогу через участь у так званих «шпиталевих касах»: для цього вони мали регулярно сплачувати туди кошти. Також безкоштовними були лікувальні

послуги для тих жителів сіл і районних центрів, які сплачували культурний податок.

Члени громадських дворів, державних мастків, ремісники, торговці, робітники, службовці, учителі та інші категорії працівників, які не вносили гроші до «шпиталевих кас» і не платили культподатку, розплачувалися за послуги лікарів власними коштами. Приміром, у Маловисківській райлікарні амбулаторний прийом у поліклініці коштував 5 крб., маніпуляція в поліклініці – 3 – 5 крб., виклик додому помічника лікаря – 10 крб., виклик додому лікаря – 20 крб., пологи вдома – 15 крб., аборти за медичними показниками – 50 крб., стаціонарне лікування (за добу з власним харчуванням) – 10 крб.

У населених пунктах Маловисківщини періодично траплялися спалахи таких небезпечних хвороб, як тиф, малярія, кір, скарлатина. У всіх трьох районах нашого краю було відновлено районні санітарні станції. Контроль за проявами інфекційних хвороб, зокрема вкрай небезпечного висипного тифу, також покладався на старост сільських управ та громадських господарств.

На початку 1942 року на теренах Хмельвського району було зафіксовано спалахи висипного й черевного тифу. 10 січня 1942 р. окружний комісар Гінц надіслав до Хмельвської райуправи розпорядження, яким в'їзд і виїзд з району дозволявся лише після санкції райвідділу охорони здоров'я, а населенню заборонялося відвідувати театр, кіно, концерти, проводити сімейні свята (хрещення, весілля). Порушники цих заборон мали сплатити 100 крб. штрафу або відпрацювати тиждень примусової праці. Отримавши вказівки гебітскомісара Гінца шеф Хмельвського району Білоус, у свою чергу, наказав сільським старостам, старостам громадських дворів та службі порядку взяти під свій контроль проведення заходів щодо боротьби з тифом. Відповідальним за ліквідування захворюваності було призначено завідуючого районним відділом охорони здоров'я лікаря Мірау. Він мав забезпечувати не лише організацію лікування хворих на тиф, але й проведення профілактичних і карантинних заходів, щоб хвороба не

поширювалася. Дієвим механізмом для цього виступало обмеження різноманітних скупчень населення. До переліку місць, де заборонялося перебувати на період епідемії, зазначених у розпорядженні Гінца, хмельівська районна влада додала ще й навчальні заклади. Заняття в школах проводилося лише з дозволу районного відділу охорони здоров'я.

Попри різні обмеження з боку німців тогочасна українська влада зуміла в роки окупації відновити систему освіти та організувати навчання дітей у школах. Безпосередньо цією справою опікувалися районні та сільські управи. У структурі районних управ були відділи освіти, які в 1942 р. перейменували на районні шкільні інспектури. Саме ці освітні органи відновили восени 1941 р. і контролювали подальшу організацію навчання в школах Маловисківщини.

У перші місяці окупації продовжувала діяти довоєнна система навчання: функціонували 1 – 4, 5 – 7 та 8 – 10 класи. Згодом, однак, окупанти проголосили навчання лише у 1 – 4 класах, що давало можливість отримати тільки початкову освіту з елементарними знаннями.

Навчання в школах Маловисківщини розпочалося в жовтні 1941 року. 13 жовтня запрацювала середня школа Малої Виски. До 10 класу прийшли вчитися 18 учнів. Через тісноту приміщень та велику кількість дітей школа працювала в дві зміни.

13 жовтня 1941 р. відновили свою роботу 43 школи Хмельівського району. Розпочати шкільне навчання в саме в цей день розпорядився керівник районної управи Білоус, видавши 7 жовтня спеціальну постанову «Про обов'язкове початкове навчання в школах Хмельівського району 1941/42 році». Організація занять у школах покладалася на районного шкільного інспектора, завідуючих та директорів шкіл. Також згідно цієї постанови всі діти віком від 6 до 14 років повинні були відвідувати школу. А на час сільськогосподарських робіт учні віком від 12 років були зобов'язані під керівництвом учителів працювати в громадських дворах.

Відвідування школи було обов'язковим. Батьки, діти яких не ходили до школи без поважних причин, мали сплатувати штрафи чи відбувати арешт. Так, у Хмельівському районі коли

школяр пропускав один день навчання, його батьки сплачували 10 крб. або заарештовувалися на одну добу, якщо він не з'являвся до школи вдруге – слід було сплатити 30 крб. або відбути 3 доби арешту й, нарешті, якщо учень втретє не приходив на заняття, його батьки сплачували 50 крб. штрафу або затримувалися на 5 діб арешту.

У жовтні 1941 р. у Хмельівському районі відновили свою роботу практично всі школи, які діяли на його теренах до війни. Відомо, що в 1936-1937 навчальному році в Хмельівському районі працювало 44 школи, у яких навчалось 6 957 учнів, з них 2 265 вчилосся в 32 початкових школах, 3 382 – у 10 неповних середніх школах та 1 310 – у 2 середніх школах. У с. Ерделівка працювала зоотехнічна школа.

У Великовисківському районі в 1936 – 1937 навчальному році діяло 25 шкіл (3 587 учнів), у тому числі 14 початкових (878 учнів), 10 неповних середніх (2 186 учнів) та 1 середня (523 учня). Також у районі працювала школа бригадирів рільництва, яка в 1940 р. мала підготувати 84 бригадира рільництва та по 60 бригадирів агролісомеліораторів, бригадирів саду та городу й бригадирів бджільництва.

У Маловисківському районі в 1936 – 1937 навчальному році було 17 початкових (1 1420 учнів), 13 неповних середніх (3 025 учнів) та 6 середніх (2 412 учнів) шкіл. Усього у районі в цей час працювало 36 навчальних закладів.

Перший навчальний рік в умовах окупації, очевидно, на Маловисківщині закінчився влітку 1942 року. У Маловисківському районі в червні закінчилися заняття в 34 школах. Районна влада та сільські управи зуміли забезпечити навчання дітей у 34 перших і других класах, у 28 третіх та 20 четвертих класах. Крім навчання учні ще й займалися збором кольорового металобрухту, який потім здавали до районного споживчого товариства. Від шкіл Маловисківського району до товариства надійшло 2 500 кілограм металобрухту.

Упродовж 1941 – 1942 навчального року в школах Маловисківського району свої професійні обов'язки сумлінно виконувало 82 вчителів. Деякий час у своїй педагогічній роботі вони керувалися отриманими в жовтні 1941 р. від обласного

відділу освіти «Тимчасовими тижневими навчальними планами по школах Кіровоградської області з українською мовою навчання». Плани передбачали деякі нововведення, зокрема в усіх класах запроваджувалося по 1 годині на тиждень музичного виховання. Учні навчали співам, організовували хори, залучали до музичних і танцювальних гуртків.

Посилювалося вивчення німецької мови. Її слід було викладати з 3 класу по 3 години на тиждень. Окрім названих предметів школярі також вивчали арифметику, математику, креслення, фізику, хімію, географію, природознавство, малювання, українську мову і літературу, історію, фізичну культуру. Після внесення багатьох коректив, у роки окупації школах продовжували використовувати старі радянські підручники, випущені до війни.

Майже нічого не змінилося у кадровому забезпеченні Маловисківської освіти. Складені за розпорядженням обласного відділу освіти розширені списки вчителів шкіл свідчать, що в закладах освіти й після приходу гітлерівців продовжували працювати вчителі, які обіймали свої посади ще з довоєнних часів.

Прізвище, ім'я та по батькові	Місце народження	Місце роботи до приходу німців
Скомцький Федір Васильович	с. Михайлівка Ольгопільського району Вінницької області	Великовисківська школа № 1
Ліщенко Текля Федорівна	м. Новоукраїнка Кіровоградської області	Великовисківська школа № 1
Соколенко Олександр Іванович	м. Богоявленське Миколаївської області	Великовисківська школа № 1
Шуленко Валентин Костянтинович	с. Новгородка Кіровоградської області	Великовисківська школа № 1
Ключенко Іван Васильович	м. Дніпропетровськ	Великовисківська школа № 1

Грабовенко Ганна Федорівна	м. Котовськ Одеської області	Великовисківська школа № 1
Маслюк Євдокія Аксентіївна	с. Турія Златопольського району	Навчалася у Кіровоградському педінституті
Березовська Галина Францівна	с. Баламутівка Київської області	Великовисківська школа № 1
Макаров Панас Петрович	с. Покровське Аджамського району	Великовисківський районний відділ народної освіти
Главна Дарія Захарівна	м. Віліж Вітебської губернії	Великовисківська школа № 1
Кудря Марія Василівна	с. Грузьке Кіровоградського району	Великовисківська школа № 1
Калініченко Поліна Ананіївна	с. Глодоси Хмельівського району	Великовисківська школа № 1
Широбокова Клавдія Григоріївна	м. Одеса	Великовисківська школа № 1
Подолія Михайло Тимофійович	с. Оникієве Маловисківського району	Керівник музичного гуртка Великовисківського районного клубу

Список учителів Великовисківської середньої школи № 1.
1941 – 1942 роки

На початок грудня 1941 р. у Павлівській народній середній школі Великовисківського району працювало 9 вчителів і технічних працівників. Директором школи був Іван Барабан. Ще в навчальному закладі працювали вчителі Анатолій і Олена Брюхани (викладали українську мову й математику та фізику відповідно), Надія Кожухар (викладала географію, природознавство, малювання), Ольга Лисенко (викладала німецьку мову й музику), Пилип Панасенко (початкові класи),

Любов Топор (початкові класи) і технічні працівники Панько та Галина Рибалки. Усі працівники Павлівської школи були українцями за національністю, безпартійними, мали, крім техпрацівників, педагогічну освіту й педагогічний стаж. Приміром, директор І. Ф. Барабан закінчив Кіровоградську педшколу й перший курс педінституту, працював у школі з 1931 р., викладав історію та фізичну культуру, А. П. Брюхан закінчив Миколаївський інститут соціалістичного виховання, працював у школі з 1932 р., П. І. Панасенко закінчив Новомиргородську педшколу й працював у школі з 1936 р.

У початковій школі с. Ковалівка Великовисківського району працювала Ніна Мішкурова, 1919 року народження. На її утриманні перебувала дитина та мати.

Працювала початкова школа у с. Петрівка (нині – с. Вись Маловисківського району). Завідувачем школи була Ганна Падурець, учителем – Ольга Ракамін.

Незважаючи на всі зусилля тогочасної влади, направлені на кадрове комплектування шкіл, упродовж усього періоду окупації спостерігався дефіцит учителів. Так, протягом 1941 – 1942 навчального року для шкіл Маловисківського району не вистачало 17 вчителів.

Директори й завідувачі шкіл регулярно звітували про свою роботу, зокрема про відвідування навчальних закладів учнями. 5 грудня 1941 р. Хмельівська районна управа, на основі отриманих з шкіл звітів, розпорядилася посилити роботу сільських управ і комендантів служби порядку із залучення дітей до навчання в початкових школах. Особливо чиновників райуправи не влаштовувала ситуація в школах Ерделівки, Новомиколаївки та Копанок.

24 серпня 1942 р. Хмельівська райупра видала наказ про початок 1 вересня нового навчального року. Районні шкільні інспектори мали укомплектувати навчальні заклади педагогічними кадрами й дати вказівки щодо навчальних планів.

У новому навчальному році відвідування дітьми шкіл не покращилося. 2 листопада 1942 р. Хмельівська райупра оштрафувала на 50 крб. батьків, діти яких без поважних причин не ходили на заняття. Були оштрафовані Семен Бровко, Семен

Ткач, Афанасій Туник, Віталій Бляхаренко, Дмитро Синицький, Кирило Гирба, Михайло Мільніченко, – їхні діти не відвідували школу № 1 у Хмельовому. Штраф мали сплатити мешканці с. Копанки Федір Кондратов, Трохим Лазарєв, Катерина Пономаренко, Федір Токарь, Семен Кошлак, а також Олександр Погрібняк, Тимофій Туніченко й Олександр Кравченко з с. Миролубівка. Також були оштрафовані батьки учнів шкіл з наступних населених пунктів: Нововознесенка, Спаське, Великомиколаївка, Попівка, Дорофіївка, Япопіль, Ерделівка, Хмельове (школа № 2), Глодоси (школи № 1 і № 3) та інших.

Крім початкових та середніх шкіл створювалися спеціальні школи професійно-технічного спрямування. В роки окупації у с. Ерделівка Хмельівського району працювала садовогородня школа з терміном навчання 3 роки. На 1 курс брали учнів з освітою не нижче 7 класів. Практикувалося також відкриття курсів з вивчення тракторної справи при машинотракторних станціях. У районних центрах діяли курси з вивчення німецької мови.

У період окупації на Маловисківщині відновилося церковне життя. Німці виявилися більш лояльними, аніж радянська влада, яка до війни здійснювала гоніння на церкву, і дозволили поновлення діяльності церковних храмів на окупованих територіях.

У 1942 р. розпочали службу священники Григорій Федоров (Свято-Миколаївська церква с. Плетений Ташлик) та Яків Перекрест (церква с. Злинка Маловисківського району).

Церкви та молитовні будинки діяли у багатьох населених пунктах Маловисківщини. Майже всі православні храми краю належали до Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Після закінчення війни радянська влада приклала великі зусилля аби знищити УАПЦ. Священники цієї церкви піддавалися цькуванню та переслідуванню. Багатьох з них було заарештовано. Наприклад, на початку 1945 р. було заарештовано священника УАПЦ Коваленка з с. Лутківка Маловисківського району. Радянська влада оголосила його «німецько-українським націоналістом і німецьким агентом», який займався «провокаційною та шпигунською діяльністю».

Розвивалося в роки війни також і культурне життя. Вже в перші місяці гітлерівської окупації на Маловисківщині у цій сфері розпочалися процеси, багато в чому схожі на своєрідне відродження української культури. Окупанти дозволили українській цивільній владі відновити діяльність багатьох культурно-освітніх закладів: музеїв, театрів, кінотеатрів, бібліотек тощо.

У травні 1942 р. до Малої Виски прибула з виставами група акторів із Кіровоградського українського драматичного театру, який відновив свою роботу в серпні 1941 р. У Малій Висці в роки окупації діяв і власний драматичний театр, а також будинок культури цукрового заводу.

Результатом культурного піднесення перших місяців окупації було також стихійне відродження використання національної символіки. Українці відкрито використовували блакитно-жовтий прапор, національний герб, під час урочистостей виконували гімн «Ще не вмерла Україна...». Доказом використання національної символіки в Хмельівському районі слугує розпорядження керівника районної управи Білоуса про те, що старости сільських управ мають зняти та знищити розміщені у приміщеннях тризуби.

Велику роль у тогочасному культурному житті відігравали товариства «Просвіти», частина з яких відновила свою роботу після репресій радянської влади у 1920 – 1930-х роках, а інша частина була знову створена вже в роки німецько-радянської війни.

На території Великовисківського району в роки нацистської окупації діяло два товариства «Просвіти».

Організацією «Просвіти» у Злинці займався вчитель Микола Любченко. Із серпня 1941 р. він працював у Капустянській МТС, а з березня 1943 р. – завідуючим початковою школою в Злинці. У листопаді 1941 р. Микола Любченко розпочав роботу зі створення «Просвіти» у Злинці. Були скликані збори, у яких взяли участь близько 200 чоловік. На зборах було затверджено програму організації, розмір членських внесків (20 рублів) і обрано її правління. Крім Миколи Любченка, туди увійшли Койчев, Борис Громик і Гордій

Петровський. У протоколах архівної справи сказано, що завданням злинської «Просвіти» було проведення роз'яснювальної роботи щодо створення незалежної української держави.

«Просвіта» у Злинці проіснувала всього кілька місяців, після чого окупаційна влада доклала усіх зусиль для припинення її діяльності. Після закінчення війни організатор і керівник злинської «Просвіти» Микола Любченко був засуджений радянською владою до 10 років виправно-трудових таборів з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна. Реабілітовано Миколу Любченка у 1989 році.

Під егідою товариств «Просвіти» у райцентрах і майже в кожному селі Маловисківщини створювалися Будинки Просвіти, які були центрами культурного розвитку. Ці Будинки можна порівняти з такими довоєнними установами, як клуби. Станом на 1937 р. у Хмельському районі нараховувався 41 клуб, у Маловисківському – 26 клубів і Великовисківському – 30 клубів.

У роки окупації масового поширення набуло розповсюдження історичної, публіцистичної та художньої літератури національного спрямування. Мешканці Маловисківщини, напевно, читали й книги з бібліотек, що відновили свою роботу.

До війни на території нашого краю було немало бібліотечних закладів. Так, у Великовисківському районі діяло 14 бібліотек, книжковий фонд яких складав 24 тисячі книг. У Маловисківському районі читачів обслуговували 16 бібліотек, у яких зберігалося 25,7 тисяч книг. 16 бібліотек з фондом у 23,3 тисячі книг налічував Хмельський район.

У селах Маловисківщини на масові заходи перетворилися свята, що підбивали підсумки сільськогосподарського року. Крім офіційних виступів німецьких і місцевих чиновників, селяни мали змогу переглянути змістовні концерти, тематикою яких була багата українська культура.

Повсякденне життя мешканців районних центрів і сіл Маловисківщини урізноманітнювалося переглядами художніх та документальних фільмів. З художніх фільмів переважали радянські довоєнні мелодрами та комедії, а також перекладені

українською мовою німецькі кінокартини. Постійно демонструвалися відверто пропагандистські кінострічки, що, приміром, закликали українську молодь із власної волі їхати працювати до Німеччини.

У довоєнну пору на території Великовисківського району діяли 1 стаціонарний і 2 пересувних кінотеатри, у Маловисківському районі – 3 стаціонарних і 3 пересувних кінотеатри, а у Хмелівському районі – 1 стаціонарний і 3 пересувних кінотеатри. Скільки з них працювали в роки окупації не відомо.

Культурне піднесення перших місяців окупації викликало занепокоєння в гітлерівських окупантів. Тому в подальшому вони впроваджували більш жорстку політику у сфері культури. Посилилася цензура, закривалися культурно-освітні заклади, переслідувалися національно свідомі громадяни. Німецькі спецслужби здійснили арешти багатьох українців, що згуртувалися навколо Будинків Просвіт. Самі ж товариства «Просвіти» були фактично ліквідовані.

Репресії гітлерівських спецслужб не обмежувалися працівникам культури, – вони охопили всі сфери людського життя ще з початку війни. У серпні 1941 року на Маловисківщину разом з регулярними військами прийшли німецькі каральні органи, які почали чинити злочини проти цивільного населення та військовополонених.

Ще до початку війни з Радянським Союзом за наказом Гітлера було створено спеціальні оперативні військово-розвідувальні підрозділи служби безпеки (СД) – айнзатцгрупи.

Територія Маловисківщини відносилася до зони діяльності айнзатцгрупи С, якою на початку війни керував бригаденфюрер СС і генерал-майор поліції Отто Раш. Айнзатцгрупа С була створена у червні 1941 р., відносилася до групи армій «Південь» і кількісно нараховувала 700 осіб.

Основне завдання айнзатцгруп полягало у фізичному знищенні «расових і політичних ворогів рейху», виявлених на окупованій території СРСР. До цих категорій зараховувалися психічно хворі та інваліди, що перебували в медичних закладах, особи з розумовими й фізичними вадами, представники

сексуальних меншин, свідки Єгови, франкмасони та партизани. Але в першу чергу діяльність айнзатцгруп була направлена на повне знищення євреїв, циган та високопосадових державних і партійних діячів Радянського Союзу. Убивство єврейського населення, яке здійснювалося гітлерівською Німеччиною у різних країнах в роки Другої світової війни, отримало назву Голокост. Вище нацистське керівництво називало цей злочин «остаточним вирішенням єврейського питання».

На совісті службовців айнзатцгруп сотні тисяч знищених людей. Як правило, айнзатцкоманди та зондеркоманди проводили масові вбивства цивільного населення. Їхні підрозділи – айнзатцкоманди й зондеркоманди – прибували в той чи інший населений пункт, проводили роботу з виявлення «расових і політичних ворогів рейху», а потім бралися до своєї кривавої роботи. Після того, як гітлерівські кати покидали населений пункт, їхні функції продовжували виконувати місцеві правоохоронні органи – жандармерія, українська допоміжна поліція, структури гестапо і СД. Вони виявляли вцілілих після днів айнзатцкоманд і зондеркоманд радянських військовополонених, підпільників та партизан, євреїв тощо й відправляли їх у табори чи гетто, або розстрілювали.

Не оминули злочинні дії гітлерівських підрозділів і тогочасне населення Маловисківщини. Станом на 1939 р. у Малій Висці мешкало 8 092 особи, із них 207 осіб були євреями. На теренах Маловисківського району в цей час проживало 308 євреїв. У 1941 році в конюшнях цукрового заводу Малої Виски було створено табір примусової роботи для єврейського населення. У таборі-гетто перебували євреї (кількість невідома) з населених пунктів Маловисківського району. Вони утримувалися в жахливих умовах. Приміщення не було пристосоване для проживання людей. У холодну пору там не було опалення, а більшість ув'язнених мала лише літній одяг. Санітарний стан табору не відповідав елементарним нормам, була відсутня питна вода. На кожного в'язня видавали по 150 грам хліба й 0,5 літра бруквяного соку, як наслідок, – усі полонені були виснажені від недоїдання, хвороб та фізичної праці. Ледве не щодня ув'язнених євреїв під наглядом вивозили

на прибирання доріг від бруду та інші різного роду роботи. Так тривало недовго.

У грудні 1941 року за розпорядженням голови районної управи Сартісона, начальника жандармерії Мана та начальника поліції Хомича, 134 євреїв вивезли в Кавунову балку в Люцовому лісі, де було розташовано колодязь глибиною 18 метрів. Засуджених до смерті євреїв підвозили на автомобілях до колодязя й змушували стрибати в нього. Тих, хто стрибав, карателі на льоту розстрілювали, а кого не встигали – той падав у колодязь живим. Поміж інших серед розстріляних була сім'я Васерфрієрів: Елеонора, Валентина, Володимир, Анатолій та їхні батьки Пінхас і Анна.

На маловисківському цукровому заводі в присутності працівників була розстріляна сім'я Брусиловського – дружина та двоє неповнолітніх дітей. Наказ вбити єврейську родину віддав голова райуправи Сартісон, якого, нібито, про це попросила його дружина, що була присутня при арешті. Розстріляв Брусиловського та членів його сім'ї службовець української допоміжної поліції.

Восени 1941 р. у Малій Висці була розстріляна єврейка Мірра – дружина заступника бургомістра Кіровограда С. Л. Зякіна. Ще у серпні 1941 р. військовий комендант Кіровограда граф Подевіц запропонував колишньому офіцеру російської імператорської та білогвардійської армій Зякіну очолити міську управу й організувати загін боротьби з партизанами. Проте Зякін відмовився. Тоді німці ув'язнили його дружину та сина й шантажем змусили піти на співпрацю з новою владою та обійняти посаду заступника бургомістра.

10 серпня 1943 р. у Малій Висці були розстріляні за приналежність до євреїв пекар Ілля Ройтблат і його дружина, домогосподарка Ріва.

Мешканка с. Мануйлівка Маловисківського району Ніна Лисенко згадувала, що в сільській школі вчителькою працювала єврейка. Для того, щоб вона не потрапила до рук гітлерівських злочинців, односельчани її переховували. Однак через якийсь час місцеві поліцейські все ж затримали жінку. Як склалася її подальша доля невідомо.

У с. Злинка Маловисківського району також гинули євреї. Загалом станом на 1939 р. у селі мешкало 24 єврея. Службовцями української допоміжної поліції в Злинці було розстріляно двох місцевих євреїв із їхніми дітьми. Без дружин і дітей залишилися злинчани Верічев і Сергій Черноус. У грудні 1941 р. загинула єврейська родина Барських, а також єврейка Белла Гусліц, що мешкали на станції Капустине. У січні 1942 р. у Злинці був вбитий робітник, єврей Зейлік Золотаревський.

Загалом, як можна дізнатися з архівних документів, у роки окупації на території Маловисківського району гітлерівцями та їхніми місцевими помічниками було знищено 189 чоловік єврейського населення. Окрім того, від рук окупантів загинуло також 80 осіб, які євреями не були. За іншими даними кількість вбитих гітлерівцями мирних жителів сягає 488 чоловік. Приміром, у 1942 р., під час збору врожаю, у Малій Висці за невихід на роботу в колгосп імені Ворошилова на майдані було повішено бригадира Старунського та ще трьох людей. Труп висів три дні, на ший в них розмістили дощечки з написом: «За надану допомогу партизанам і незабезпечення польових робіт в общинному господарстві».

Під час сільськогосподарських робіт, зокрема збирання сіна у с. Мануйлівка Маловисківського району, тамтешнім наглядачам здалося, що косарі не виявили належної старанності в роботі і, нібито, через це не виробили встановленої норми. У село прибула група місцевих поліцейських, яка розправилася з косарями.

У с. Димино-Михайлівка Маловисківського району службовці поліції безпеки та СД заарештували 6 партизанів, яких вночі вивезли до Новомиргородського лісу й розстріляли.

Із «Довідки Хмельської районної комісії сприяння державній надзвичайній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.»:

«В период временной немецко-фашистской оккупации на территории Хмелевского района существовали немецкие

карательные органы в частности «СС», «СД» отряды жандармерии, которые в указанный период времени, под непосредственным руководством /СС и СД, – фамилия начальника отряда не установлена/, начальника жандармерии Кохте и его заместителя Диселя, на временно занятой ими территории Хмелевского района, были произведены зверские расправы над коммунистами, сельским активом и над лицами еврейской национальности.

Объектом зверской расправы «СС» и жандармерии, был избран лес, расположенный в 1,2 клм. юго-западнее села Хмелевое и колодезь, находящийся на территории Хмелевской машинно-тракторной станции... установлено, что в ноябре 1941 г. полицией Хмелевского района, в селе Хмелевое было свезено 137 человек женщин, мужчин и детей еврейской национальности, которых под усиленной охраной продержав пять дней голодными и на шестой день под конвоем были доставлены на территорию Хмелевской МТС, где с 12 часов и до 3-х часов ночи над ними производились издевательства, расстрелы, насилия, выкалывание глаз, отрезание ушей и носов, а некоторыми распаривали животы. После таких зверских операций все трупы сбрасывали в колодезь, глубиной в 35 метров, а затем этот колодезь был заделан камнями».

Усього, за архівними документами, в роки окупації загинуло 296 чоловік цивільного населення Хмельівського району. Перед війною, у 1939 р., у Хмельівському районі мешкало 34 951 особа, а у Хмельовому – 3 950 осіб.

У серпні 1941 року під час конвоювання євреїв з Хмельового в ліс для розстрілу 14-річний Арон Прилуцький вирвав у супроводжуючого конвоїра коня та намагався втекти, але був убитий пострілом у спину. Також була розстріляна єврейська родина Шойфет: колгоспниця Таба, її дочка вихователька дитячого будинку Клара, учениця 5 класу Ріва та син Ілля.

Не змогла врятуватися також єврейка Зінаїда Мечникова, яка деякий час переховувалася в будинку однієї з мешканок Хмельового.

У травні 1942 року поблизу великовисківської районної лікарні німецькі жандарми розстріляли 20 євреїв: 6 дітей, 2 літніх людей і 12 жінок. Серед розстріляних євреїв була сім'я Гитьманович. Загалом у Великій Висці станом на 1939 рік мешкало 73 євреї. Всього ж населення села складало 5 069 осіб.

Окрім айнзатцкоманд і зондеркоманд, у знищенні єврейського та цивільного населення в 1941 році брали участь підрозділи так званого штабу обергрупенфюрера СС Фрідріха Екельна. Протягом 18 – 20 вересня 1941 року у районі Кіровограда перебували підрозділи 1-ї мотопіхотної бригади СС штабу Екельна. У цей час її 8-й мотополк (керівник – штандартенфюрер СС Гейнно Гіртес) розстріляв 17 євреїв у Великій Висці, а 10-й мотополк (керівник – оберштурмбанфюрер СС Карл Заттлер) знищив 2 євреїв у с. Панчеве Новомиргородського району. У ці дні загинуло близько 1 000 євреїв у Кіровограді, де розташовувався штаб 1-ї мотопіхотної бригади СС.

Незважаючи на загрозу бути розстріляним або відправленим в концентраційний табір, велика кількість мешканців Кіровоградщини різними способами рятували євреїв від смерті: переховували їх у своїх домівках, сприяли у придбанні документів про неєврейське походження тощо. Серед тих, хто ризикував своїм життям заради порятунку євреїв були й жителі Маловисківщини.

З 1953 року держава Ізраїль присуджує людям, які рятували євреїв у роки Другої світової війни, почесне звання Праведника народів світу. Особам, які отримують це звання, вручають почесний диплом та іменну медаль, їхні імена заносяться на стіну пошани в музеї Яд ва-Шем у Єрусалимі (Ізраїль). До кінця 80-х років ХХ ст. рятівникам євреїв також надавалося право посадити іменне дерево на алеї праведників, але через брак місця таку практику була відмінили.

28 жовтня 1996 року двом жителям с. Паліївка Маловисківського району – Анастасії Пономаренко й Палажці Ценцурі було присвоєно звання Праведники народів світу. У січні – березні 1944 р. вони допомогли вижити в окупованому селі бійцю 67-ї механізованої бригади 8-го механізованого

корпусу Михайлу Давидовичу Шарфману, який був євреєм. Після закінчення війни Шарфман проживав у Києві й майже кожного року, до переїзду в Ізраїль, 9 травня відвідував своїх рятівниць у Паліївці.

27 грудня 2011 року званням Праведника народів світу була удостоєна Антоніна Шаповал із с. Новомиколаївка Маловисківського району, яка врятувала життя євреїці Марії Левіній (Комарницькій).

Мешканка с. Новогригорівка Хмельівського району Лідія Синицька згадує, як побачила на вулицях села радянських військовополонених:

«Один із полонених, побачивши біля дороги кабак (гарбуз – авт.), схопив його, розбив та почав жадібно їсти, інші теж кинулися до нього сподіваючись на якийсь наїдок...».

Очевидно, військові Червоної армії, прямуючи під конвоєм німецьких солдат до якогось табору, зупинялися в селі на перепочинок. Як вже говорилося, військовополонені були типовим явищем серед тогочасного населення Маловисківщини. Отримавши звільнення з таборів, вони мешкали в селах нашого краю, одружувалися з місцевими жінками й, здебільшого, працювали в громадських господарствах.

У лютому 1942 р. Хмельівська районна управа отримала розпорядження обласного комісара Філіпса щодо військовополонених. У розпорядженні зазначалося, що місцеве населення неодноразово надавало прихисток або цивільний одяг військовополоненим, які не мали посвідчень про звільнення з табору. Робити це було заборонено. Військовополоненим без посвідчення про звільнення обласний комісар наказував з'явитися в Кіровоград чи Новоукраїнку, – очевидно, для реєстрації.

Військовополонені, які не мали довідок про звільнення, постійно наражалися на небезпеку. Траплялися випадки, коли їх заарештовували місцеві правоохоронні органи. Приміром, весною 1942 р. до рук української допоміжної поліції потрапив військовополонений Станіслав Розенштен, який переховувався в Злинці, у місцевій жительки Олександри П'ятакової. Його відправили до Малої Виски, звідки він вже не повернувся.

У Малій Висці були розстріляні ще три радянські військовополонені зі Злинки – Іван Голованов, Черних і Рудик.

За архівними даними в роки нацистської окупації на території Великовисківського району було розстріляно та закатовано 101 людину. Після звільнення Великої Виски від ворога під час розкопок подвір'я, де розташовувалася районна жандармерія, було знайдено 6 трупів зі слідами кульових отворів у задній частині голови, виколотими очима та повикручуваними руками й ногами. Очевидно, померлих перед смертю катували. У березні 1943 р. поліцейські вбили 6-річного сина колишнього директора районного відділення Державного банку Бабченіцера.

У січні 1944 року поблизу села Новомихайлівка Великовисківського району німцями було захоплено у полон 44 червоноармійця однієї з військових частин 2-го Українського фронту, що в цей час звільняв Кіровоградщину. Полонених гітлерівці привезли у Миронівну (нині – Кіровоградського району) й замкнули в будинку місцевого селянина Костянтина Ігнатенка. За словами очевидців будинок обклали очеретом, а потім облили його бензином і підпалили. Усіх, хто намагався вибратися з палаючого будинку, німці розстрілювали.

За допомогу військовополоненим від рук німців загинула жителька Великої Виски Фросина Бобришова. У січні 1944 р. гітлерівці розстріляли маловищанку Євдокію Кальнооку за допомогу наступаючим підрозділам радянської армії.

У роки окупації за тих чи інших обставин цивільні мешканці гинули, без перебільшення, у кожному населеному пункті Маловисківщини. Їхні імена внесено до історико-меморіального серіалу книг «Книга Скорботи України. Кіровоградська область», три томи якого було надруковано протягом 2003 – 2006 років. У ці книги занесено також імена тих, хто постраждав від ще одного злочину гітлерівських окупантів – примусового вивезення на роботи до нацистської Німеччини.

Напередодні й у перші місяці німецько-радянської війни нацистське керівництво Німеччини не планувало використовувати в промисловості й сільському господарстві своєї країни робочу силу з окупованих територій Радянського

Союзу. Навпаки, розроблялися плани масового винищення мільйонів місцевих жителів, щоб розчистити територію для розселення колоністів Третього Рейху. Як зауважують історики, дана концепція домінувала до осені 1941 року, доки не змінилася ситуація на фронті. Стало зрозуміло, що задумана гітлерівським командуванням короткочасна військова кампанія проти СРСР переросла в позиційну тривалу війну, що вимагала значних економічних затрат. Залучення військовополонених і цивільних громадян із захоплених Польщі та західноєвропейських країн (Франції, Нідерландів, Данії тощо) не вирішило проблему нестачі трудових ресурсів у німецькій економіці, тому було вирішено завозити працездатних робітників із окупованих територій Радянської держави.

З початком 1942 року на Кіровоградщині розгорнулася пропагандистська кампанія, що мала на меті налагодити добровільний від'їзд місцевої молоді на роботу до Третього Рейху, спокушаючи її високим заробітком, можливістю набутися високої професійної кваліфікації та матеріально підтримати рідних, які залишаються вдома, хорошими умовами праці, високим рівнем побутових умов тощо. У перший час ця агітація діяла й населення добровільно погоджувалося їхати працювати на чужину. Перші потяги з робітниками відправлялися з вокзалів урочисто: із квітами, вітальними плакатами та під музику духових оркестрів. Усіх, хто відправлявся з України та інших окупованих республік Радянського Союзу на роботу до Німеччини, узагальнено називали «остарбайтерами». Кожен остарбайтер був зобов'язаний носити на своєму одязі розпізнавальний знак «OST».

Щоб залучити якомога більше дешевої робочої сили окупаційна влада запровадила надання матеріальної допомоги родинам, члени яких відправлялися до Німеччини. Розмір допомоги був різним: упродовж 1942 року він становив 130 крб. на одного остарбайтера з сім'ї, із літа 1943 року її збільшили до 180 крб., а з осені цього ж року вона вже становила 200 крб. Дещо більшою була матеріальна допомога тим родичам робітників, які вважалися фольксдойчами: від 195 крб. у 1942 році до 400 крб. восени 1943 року. Виплати здійснювалися

кожного місяця. Наприклад, у січні 1943 року керівництво Хмельівської районної управи направило старості Ерделівської сільської управи звернення, у якому пояснювалось, що якщо дружина відправленого до Німеччини Олексія Ковбасенка хоче оформити матеріальну допомогу, їй слід надіслати довідку про склад сім'ї.

З часом бажаючих добровільно їхати працювати до Німеччини ставало все менше й менше, тому з середини 1942 р. окупанти змінили тактику залучення місцевого населення до своєї країни. Відтепер керівники гебітів доводили до відома кожної підлеглої їм райуправи плани відправки з території району робочої сили до Рейху. Із районних управ рознарадяки надходили до сільських управ, де старости підбирали необхідну кількість потрібних за віком чи фахом людей. Відмова від поїздки до Німеччини загрожувала тяжкими покараннями: ув'язненням, відбиранням у сім'ї свійських тварин, присадибної землі та виселення з будинку, побиттям членів родини тощо.

У 1943 році нацисти знову змінили свою тактику з вивезення населення до Німеччини. Районні управи отримували вже не визначену кількість людей, яку слід було відправити на примусові роботи з району, а оголошували поголівну мобілізацію всіх жителів певного року народження. Так, у жовтні 1943 року з території Маловисківщини до Третього Рейху повинні були відправитися мешканці, які народилися з 1922 по 1927 рік.

З середини 1943 року на Маловисківщині розпочалися акції з відлову населення для відправки його до Німеччини. Окупанти разом із місцевими органами влади й поліцією влаштовували облави по селах, церквах і школах, на ринках і зібраннях, де людей хапали й відправляли на залізничні станції, звідки ті потягами їхали до країни нацистів.

Із спогадів Зінаїди Фурман, жительки с. Велика Виска Великоvisківського району:

«В 1943 році на території нашого району розпочався масовий вивіз молоді на примусові роботи до Німеччини. Одного разу до нашого дому «завітав» німець і штовхаючи мене в спину карабіном погнав до сільської ради. Там було вже багато моїх

однолітків. Під конвоєм нас усіх відправили до Кіровограда. На залізничній станції, погрузили у товарні вагони і ми зі сльозами на очах поїхали на чужину... Працювала вантажником на металургійному заводі... розвантажувала кокс, який був призначений для доменних печей».

Наприкінці 1943 року гітлерівці розпочали так звану примусову евакуацію населення, що, по суті, нічим не відрізнялася від примусового вивезення до Німеччини.

Аби не бути відправленим до Німеччини населення рятувалося різними способами: хтось переховувався в навколишніх лісах, балках, вдавався до самокаліцтва, шукав роботу на місці, інші всілякими способами намагалися отримати довідки про звільнення від примусового вивезення. Деяким вдавалося тікати з вагонів, що прямували до Німеччини.

Із спогадів Зінаїди Підгорної, мешканки с. Оникієве Маловисківського району:

«В червні 1942 року німецькі окупанти почали насильно вивозити молодь до Німеччини. Я зі своїми подругами два місяці переховувалася в посадках. Одного дня моя односельчанка повідомила мене, що моїх батьків повезли в Злинку і будуть замість мене відправляти до Німеччини. Надвечір я повернулася додому, а наступного дня вранці мене і 10 моїх однолітків німці відвезли в Златопіль. На залізничній станції нас погрузили у вагони і відправили на чужину...

Я потрапила до господаря, який жив у сільській місцевості. Працювала з п'ятої години ранку до пізньої ночі. Виконувала найтяжчу роботу по господарству: доглядала 28 корів, волів, косила сіно, сапала, прибирала будинок, в якому жили хазяї, а зимою ходила в ліс пиляти дрова».

В основному оstarбайтерів переправляли до Німеччини, але траплялися випадки коли доля закидала їх до інших європейських країн – Франції, Австрії, Польщі, Норвегії, Швеції.

Остарбайтери з Маловисківщини працювали на промислових виробництвах, сільському господарстві, медичних закладах та закладах торгівлі, на будівництві тощо. Ставлення до

робітників зі сходу в німців було різним. Одні демонстрували відверту ворожість, інші – стриманість, а дехто й співчуття.

За офіційними даними з Маловисківщини до Німеччини було примусово вивезено наступну кількість працездатного населення: із території Маловисківського району – 2 865 осіб, із Великоисківського району – 1 050 осіб та з Хмелівського району – 812 осіб. Багато оstarбайтерів з нетерпінням чекали звільнення. У 1945 році, коли ця довгоочікувана подія сталася, одні робітники зі Сходу потрапили до території Німеччини, що була зайнята американськими, англійськими й французькими військами, інші – радянською армією. Деякі оstarбайтери, не бажаючи повертатися на Батьківщину, спочатку залишалися в Європі, а згодом переїздили до США, Канади, Австралії. Оstarбайтери, які перебували на територіях зайнятих Червоною армією такого вибору часто не мали. Вони відправлялися на кілька тижнів чи місяців у фільтраційні табори, із яких одні поверталися додому, інші – до таборів, але вже радянських. В обласному державному архіві зберігаються складені співробітниками радянських спецслужб особові справи на оstarбайтерів Кіровоградщини, зокрема й Маловисківщини. Це різні за об'ємом та інформативністю архівні справи, що дають деяке уявлення про той трагічний шлях, який пройшли оstarбайтери від примусової відправки в Німеччину до повернення в рідну домівку. Наведемо лише декілька прикладів.

Андріанов Едуард із Малої Виски у вересні 1942 р. був вивезений до Німеччини, де працював на металургійному заводі у м. Дортмунд. У квітні 1945 р. був звільнений американськими військами, а в липні – переданий радянській армії. Із вересня по листопад 1945 р. Андріанов перебував у фільтраційних таборах у містах Бад-Бельцінг № 228 і Бранденбург № 227, а в лютому наступного року пройшов перевірку в управлінні Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) у м. Першоуральське Свердловської області Радянського Союзу.

У вересні 1943 р. до Німеччини потрапила мешканка Великої Виски Юлія Алексєєва. Вона півроку працювала на тютюновій фабриці, потім, до квітня 1945 р. – на військовому заводі. Звільнена американськими військами. У травні 1945 р.

Алексеева пройшла перевірку в пункті фільтраційної перевірки № 231 НКВС СРСР у м. Людвігсфельде. А в грудні 1945 р. її перевіряв Великоvisківський районний відділ НКВС.

Працювати в Німеччині в роки війни довелося Григорію Авсентьеву, жителю с. Копанки Хмелівського району. У листопаді 1942 року окупанти примусово вивезли його до Третього Рейху, де він був робітником на цегляному заводі. Після звільнення у жовтні 1945 р. Авксентьев пройшов перевірку в пункті фільтраційної перевірки № 226 у м. Бернау (Брандербург) і повернувся до Копанок.

НКВД СССР
Ф-фильтрационный пункт
Действительно по 31 августа 194 г.

Видом на жительство
служить не может

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдано Байдак Марии Александровна
(фамилия имя, отчество)

год рождения 1901 место рождения Кировоградская обл. Мало-Висковский р-н с. Плетенный Ташлы

в том, что он по прибытии из Германии

с 10 июня м.ца по 20 июня

г. содержится в 230 проверочно-фильм пункте НКВД СССР и следует к избранному месту жительства

Кировоградская обл. Мало-Висковский р-н
(указать точный адрес)

Достоверение по приезде к месту жительства должно быть сдано в орган НКВД для получения вида на жительство

Начальник проверочно-фильтрационного пункта

(подпись)

Посвідчення, видане оstarбайтерці Марії Байдак про те, що вона у 1945 році утримувалася і пройшла перевірку у 230-му фільтраційному пункті НКВС СРСР.
Із фондів Державного архіву Кіровоградської області

Ті, хто повернувся з примусових робіт у Німеччині додому до кінця свого життя ставали так званими «репатріантами»,

тобто громадянами, які в роки війни тривалий час перебували за межами Радянського Союзу.

Із донедавна цілком таємного документа «Політекономічні характеристики районів Кіровоградської області», складеного співробітниками обласного управління Міністерства державної безпеки (МДБ) дізнаємося, що станом на 1950 рік у Великовисківському районі мешкало 265 репатріантів, у Маловисківському районі – 635 репатріантів, у Хмелівському районі – 516 репатріантів. Тривалий час, аж до розпаду Радянського Союзу, ставлення до репатріантів з боку влади, партійних і правоохоронних органів було якщо не ворожим, то, принаймні, підозрілим. Так, у тій же «Політекономічній характеристиці районів Кіровоградської області» вказувалося, що дехто з репатріантів стоїть на оперативному обліку Маловисківського районного відділу МБД у якості підозрюваних у зв'язках з іноземними розвідувальними органами.

Розділ III.

Рух опору: радянські підпільники і партизани та українські націоналісти

У сучасній історичній літературі руху опору поділяється на дві течії: радянську й націоналістичну. Якщо метою першої було відновлення Радянського Союзу, то представники другої мріяли про незалежну Україну. Ці дві кардинально різні течії руху більшою чи меншою мірою розповсюдилися й на території Маловисківщини.

Найбільшого поширення на теренах Маловисківщини досягнув радянський рух опору.

У кінці червня 1941 р. Кіровоградський обласний комітет Компартії України розпочав роботу зі створення мережі підпільних організацій та партизанських загонів. Також обласне управління НКВС і Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) залишало на окупованій території законспіровану агентуру, перед якою, крім суто специфічних для спецслужби, ставилися завдання розгортання збройної боротьби проти загарбників. На території Маловисківського району підпілля по лінії НКВС мав організовувати Василь Ключніченко.

На території Маловисківщини по сільських радах було визначено перелік осіб, які залишалися на окупованій території для організації підпільно-партизанської боротьби проти німців. У Великій Висці це були Іван Арцебаш, Просковія Бобришева, Олексій Рябоштан, Петро Тимофіїв, Лука Осташенко, у Мар'янівці – Петро Колесник і Андрій Дікусар, у Мар'янівському радгоспі – Павло Голубчинський і Григорій Колесник.

Велика кількість підпільників залишалася у Хмельовому: Іван Дульський, Василь Колечкін, Іван Колодійченко, Григорій Гетманенко, Гаврило Мірошніченко, Нестор Чабаненко, Леонід Прохальський, Євдокія Кольцова, Петро Колесник.

У Копанках організувати спротив гітлерівцям мали Іван Онойко й Кость Карпенко, у Миролюбівці – Кирило

Ступніченко, Іван Притуленко та Василь Башков, у Якимівці – Андрій Зоря, Марія Толдь і Віра Калюхіно.

Керівником радянських підпільників Маловисківського району було призначено Капінуса, Великовисківського району – Лагуна, а Хмельівського району – Дульського. Пунктом перевірки присутніх для підпільників Хмельівського району було визначено квартиру Олександра Мельниченка.

Однак усі плани зі створення організованого руху опору залишилися на папері. Швидкий наступ німецьких військ не дозволив завершити створення партизанських загонів і підпільних груп. Лише незначна частина членів радянського підпілля вчасно встигла перейти на нелегальне становище, інші або відійшли разом із частинами Червоної армії, що відступали на схід, або потрапили в полон і загинули.

Трагічна доля спіткала членів винищувального загону, який під командуванням І. М. Майстренка діяв на території Великовисківського району. Один із очевидців подій згадував:

«...учасники загону патрулювали на центральному шляху, на шляхах навколо села. Також патрулювали в лісах, слідкували за появою десанту. Щовечора виїжджали на ст. Шостаківка, на Мар'янівський роз'їзд, з кулеметами, озброєні. Як учасники протиповітряної оборони охороняли Ташицький шлях, залізничне полотно. Коли фашисти окупували село, винищувальний батальйон перебазувався в Шостаківський ліс. Було прийнято рішення: учасникам батальйону розійтись по домах, чекати подальших вказівок, а І. Майстренко пішов у підпілля».

Німецьким спецслужбам вдалося досить легко виявити членів винищувального загону. Керівники Великовисківського райкому партії, панічно тікаючи від ворога, який наступав, залишили списки бійців винищувального загону, що повинні були стати підпільниками. Таким чином списки потрапили до німців, і в лютому 1943 р. відповідно до них було заарештовано й розстріляно 22 особи.

Також наявні відомості про групу самооборони, створену керівництвом Великовисківського району в червні 1941 р., хоча це міг бути вищезгаданий винищувальний загін. Брак

достовірних джерел не дає відповіді на це запитання. Командиром групи самооборони кількістю в 50 – 60 осіб було призначено працівника НКВС Антона Сідельника. Після окупації території району списки членів потрапили до рук німецьких спецслужб, які заарештували і розстріляли 35 чоловік, включно з командиром групи.

Відомо, що напередодні окупації на теренах Хмельівського району був створений партизанський загін кількістю 54 бійця. Його керівником призначили І. П. Панькова.

Хмельівський партизанський загін.

Із книги І. Д. Петренка «Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941 – 1943 рр)»

Німецьке командування ретельно ставилося до боротьби з підпільно-партизанським рухом. Для охорони тилу армійських угруповань вермахту та боротьби з можливим рухом опору організовувалися спеціальні охоронні дивізії. Кіровоградщина, а відтак і Маловисківщина, була зоною діяльності 213-ї охоронної дивізії. Німці залучали до боротьби з партизанами й підпільниками місцевих жителів, як правило, з

військовополонених. Окупаційна влада регулярно видавала різні розпорядження про боротьбу з рухом опору.

Але показово, що більшість комуністів, залишених радянською владою для організації на окупованих територіях руху опору, ніякого спротиву не чинили. Так, із 32 комуністів Маловисківського і 62 комуністів Хмельівського районів жоден не брав участі у боротьбі проти ворога. Більш того, у тогочасних органах влади Хмельівського району зареєструвалися 25 членів партії, а 50 комуністів заявили після війни, що знищили свої партійні квитки.

У перший рік війни німецьким спецслужбам вдалося практично знищити організоване підпілля на Кіровоградщині, у тому числі й на Маловисківщині. Але були й партизанські загони, які змогли пережити 1941 р. і продовжили свою діяльність. Як приклад – підпільна група у с. Мар'янівка Великовисківського району. На початку липня 1941 р. до Великовисківського районного комітету КП(б)У з Мар'янівки були викликані І. Г. Бондаренко, Д. І. Сорока, Н. П. Шкарбань, М. Г. Самойленко, О. Г. Самойленко, Ф. М. Колесник і М. Г. Колесник. Перший секретар райкому Г. М. Лагун повідомив, що за рішенням обласного та районного партійного керівництва вони мають увійти до підпільної групи, яка діятиме у Мар'янівці. Керівником утвореної групи було призначено співробітника НКВС Кормича з Кіровограда, а коли він, потрапивши у вересні 1941 р. в облаву, загинув, його замінив Федір Макарович Колесник. У грудні 1943 р. Колесника було заарештовано й розстріляно, а очолювана ним група припинила своє існування.

Виявом не скільки антинімецького спротиву, стільки простого людського співчуття стала допомога жителів Мар'янівки радянським військовим. Протягом 10 – 12 січня 1944 р. у Мар'янівці група 8-го механізованого корпусу вела бої з німецькими військами. Після того, як корпусна група залишила Мар'янівку, на полі бою залишилось чимало поранених радянських військових. Пізно ввечері 12 січня жителька села В. І. Колесник, що збирала хмиз для печі, раптом почула, як у бур'яні хтось стогне. Придивившись, вона помітила, що там

лежить чоловік. Замість хмизу вона притягла до хати пораненого солдата, обв'язавши його мотузкою попід руки. Це був старший сержант Тимур Дулашвілі, якого після визволення у березні 1944 р. Мар'янівки відправили в госпіталь до Харкова. Пощастило бути врятованим також автоматнику 116-ї танкової бригади Миколі Тихонову.

Діяло радянське підпілля також у Мануйлівці, де командиром групи був І. М. Мельник. Члени цієї групи, можливо, врятували від знищення Мануйлівський маслозавод, який німці, замінувавши, планували підірвати. Місцеві месники, не злякавшись вартових, перерізали підривні дроти, і завод залишився неушкодженим.

3 лютого 1942 р. на території Веселівської сільської ради Великописківського району проводила підпільну роботу група на чолі з Миколою Щербиною. У березні 1943 р. її було викрито й розгромлено німцями.

Є відомості про діяльність підпільної групи у с. Злинка. До її складу входило 15 осіб. Учасники групи розповсюджували антинімецькі листівки, закликали до саботажу, слухали та поширювали серед місцевих жителів зведення Радінформбюро тощо.

Відомо, що у липні 1942 р. у Малій Висці було створено підпільну групу. Перші осередки виникли на цукровому заводі (керівник – В. Г. Серватовський), у радгоспі «Комсомол» (керівник – М. Фідінов) та залізничній станції Виска (керівник – О. Василенко). Згодом ці підпільні осередки об'єдналися в одну групу, яку очолив інженер-капітан Володимир Зайко. Члени групи поширювали серед жителів Малої Виски оперативні повідомлення Радінформбюро, проводили роз'яснювальну, пропагандистську та диверсійну роботу. У «Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область» вказується, що коли гітлерівці привезли для переплавки скульптуру В. І. Леніна, яка розташовувалася у парку цукрового заводу, М. О. Бордяковському, М. А. Бровченку та В. Г. Серватовському вдалось її сховати й зберегти до приходу радянських військ.

Тимчасове посвідчення, видане Михайлу Бордяковському
про те, що він нагороджений у жовтні 1944 р. медалю
«Партизану вітчизняної війни».

Із фондів Музею історії Маловисківського району

Підпільна група у Малій Висці діяла до березня 1944 р. у кількості 71 чол. Її членами, крім вищеназваних, були: П. П. Похилько, І. Д. Туз, Г. О. Сорока, Л. П. Чернега та інші. Очевидно, до групи належали розстріляні німцями П. І. Веселовський (за намагання підірвати залізничний міст), В. З. Шаповал (за збирання зброї) та І. І. Старунський (за саботаж).

Є згадки й про те, що молодіжними підпільними групами у Малій Висці керувала Клавдія Крайня, а у Плетеному Ташлику – Самойленко.

Наприкінці 1942 р. В. Зайко разом з В. Серватовським організували підпільний осередок у с. Олександрівка, яким стала керувати Олександра Шаповалова. Діяльність цього осередку поширювалась на с. Плетений Ташлик. У грудні 1942 р. на залізничній станції Рожино, котра знаходиться між Олександрівкою та Малою Високою, відбулося спричинене діями підпільників зіткнення двох потягів.

Будинок підпільниці О. Я. Шевченко, де проживав
інженер-капітан В. С. Зайко.
Із фондів Музею історії Маловисківського району

Восени 1943 р. в Олександрівці членами партизанського загону імені Д. М. Пожарського (командир – Дмитро Гарячий) було розгромлено штаб німецького інженерно-будівельного батальйону та вбито місцевого коменданта. Учасник цих подій, партизан Віктор Благодар, у своїх спогадах згадує про діяльність в Олександрівці підпільної групи на чолі з О. Шаповаловою. Відомо, що членами групи було 6 осіб, які нібито брали участь у підготовці вищеописаних подій у Гапсино. Крім О. Шаповалової, членами цієї групи, очевидно, були Олексій Рештаков та місцева вчителька Ніна Бойко. Імена інших учасників групи невідомі.

На території Великовисківського й Маловисківського районів діяли також члени Кіровоградської підпільно-диверсійної групи (з лютого 1943 р. підпільно-диверсійної організації) імені К. Є. Ворошилова. У вересні 1942 р. за її участю на Маловисківському цукровому заводі було виведено з ладу заводський котел, нагнітальний насос та інше заводське устаткування. Також членами підпільної організації імені К. Є. Ворошилова проводилася агітаційна робота на залізничних станціях Шостаківка та Плетений Ташлик.

З архівних джерел відомо про існування підпільної групи у с. Велика Виска. Про її діяльність розповідає Іван Бобришев:

«...за время пребывания в оккупации, совместно с членами своей семьи, а также совместно с односельчанами Н. Н. Колесником, В. А. Топалю, И. Т. Зубенко и другими проводил политическую работу среди населения... После победы советских войск под Москвой за нашим селом было сброшено большое количество листовок и газет. При помощи пионеров и комсомольцев, таких как Николай Быканов, Александр Лефтор и других, много листовок попало к Н. Н. Колеснику, И. Л. Алексееву и другим нашим товарищам. Эти листовки распространялись среди жителей села... Много листовок распространяли также в 1943 г., особенно в июле-декабре месяце. Проводили мы работу по сопротивлению молодежи отправке на фашистскую каторгу. Об этом указывалось в советских листовках. Такие советы получали дети Жердиевых, Лефторовых, мои и другие. Они не только сами уклонялись от мобилизации, но и других вели за собой... Осенью 1943 г., по решению нашей группы после предложения И. С. Бобрышева, было подготовлено много траншей, а также других тайных мест, где пряталось все мужское население от угона в Германию по эвакуации сел. В траншее Колесника скрывалось 9 человек, у И. С. Бобрышева – более 10 человек, в том числе 2 из Кіровограда: Ф. Пономаренко и еще один. Организатором был Н. Н. Колесник».

Допомогу радянським військовополоненим надавали медичні сестри Великовисківської лікарні.

Найбільшого поширення підпільно-партизанський рух набув у Хмельівському районі. У березні 1943 р. у Хмельівську райуправу були викликані старости Миролюбівської та Ерделівської сільських управ – вони мали повідомити про збитки від партизан, яких зазнали підлеглі їм громадські двори. Староста Ерделівки зазначив, що невідомими було викрадено 2 вози, 17 штук кінської упряжі, вбито 17 коней. Також на території сільуправи відбулася перестрілка без людських жертв.

У 1942 році було організовано агітаційно-диверсійну групу у с. Якимівка. Її керівником призначили Максима Щербину, а членами – Григорія та Максима Лелеку, Антона Животовського, Аркадія Мартиненка та інших. Всього група нараховувала 20 осіб.

У с. Козакова Балка діяла підпільна група під керівництвом колишнього співробітника НКВС Миколи Ярмоленка. Учасниками групи були Федір Упиренко та Іван Стадник.

У Хмельівському районі також діяло ще три досить значні підпільні групи.

Однією з підпільних груп було об'єднання під командуванням Йосипа Панькова, а після його загибелі – Остапа Свердлика. Перший осередок було створено у вересні 1941 р. О. Свердликом, котрий був залишений Хмельівським райкомом на окупованій території району для підпільної роботи. У 1942 р. створюються підпільні осередки у селах Нововознесенка, Якимівка, Краснопілка й Сталіно (нині – с. Миролюбівка Новомиргородського району).

Очевидно, з часом ці осередки об'єдналися в одну групу, кількісний склад якої на початковому етапі складав 6 – 10 чол., а на момент об'єднання із частинами Червоної армії – 68 чол. та 45 «активно помогавших партизанам граждан». Протягом свого існування ця підпільна група здійснила наступні операції:

«1. В день 25 годовщины Великой Октябрьской Социалистической революции в селе Сталино, на здании немецкой комендатуры партизанами был вывешен красный флаг.

2. 5 июля 1943 г. был произведен налет на немецкую полицию в с. Ново-Вознесенск, взято 8 винтовок и патроны. Операцией руководил Ливицкий.

3. В декабре 1943 г. перерезали телефонную связь немцев в с. Сталино, работу выполнили тт. Шевченко, Клеменко.

4. Во время молотбы хлеба 1942 года взорвали локомобиль и молотарку в с. Ленино. Работу выполнил т. Юдин».

Зауважимо, що не всі дії групи Свердлика, які були вказані ним у звіті, пройшли перевірку й були затверджені. Незатвердженими залишилися спалення у червні 1942 р. в громадському дворі с. Новопавлівка Хмельівського району 30 га ячменю, знищення у районі цього ж населеного пункту німецького конвою та звільнення полонених.

За іншими даними ці операції були проведені підпільною групою під керівництвом Сави Мельниченка. У жовтні 1941 р. Костянтин Слива, Олександр Кошовий, Іван Сімонов, Михайло Тонконоженко й Сава Мельниченко на зборах у с. Новопавлівка вирішили створити підпільну групу, командиром якої вибрали Мельниченка. Через деякий час було створено її підпільні осередки у Новомиколаївці, Янополі, Новогригорівці, Новопетрівці, а у 1942 р. – у Дружелюбівці (нині – Добровеличківського району).

Першою операцією підпільної групи стало звільнення в жовтні 1941 р. військовополонених з табору «Адабаш», який був філією табору № 305, розташованого у Кіровограді.

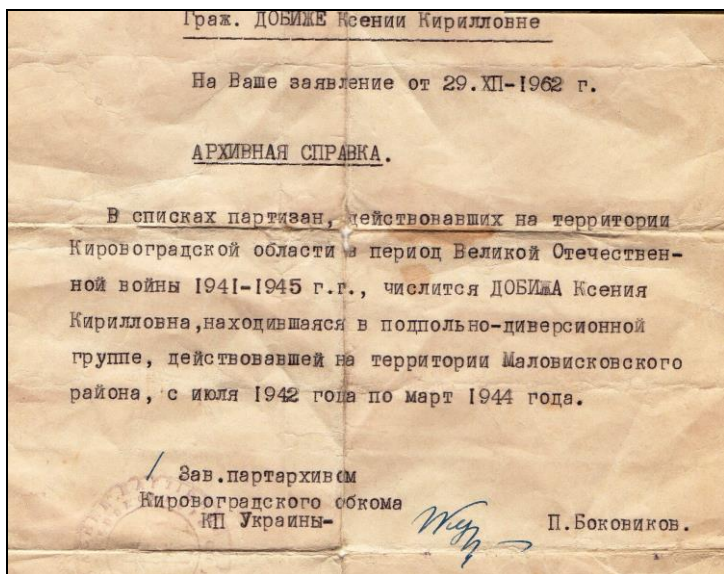
З весни 1942 р. група розпочала перешкоджати німцям вивозити жителів району до Німеччини, а з осені 1943 р. усі осередки проводили агітацію серед людей щодо збереження свиней, коней, продуктів харчування, які знадобляться після приходу Червоної армії.

Узимку 1944 р. у с. Новомиколаївці було вбито поліцейського, який утік зі німцями з Полтавщини. Останньою акцією групи Мельниченка стало звільнення спільно з радянськими військами села Козакова Балка.

Керівник цієї підпільної групи Сава Мельниченко співпрацював з німцями, займаючи посаду старости

с. Новопавлівка. Мета цієї співпраці, вочевидь, була благородна: забезпечити доступ членів групи до інформації місцевої влади. Радянська влада мала іншу думку. Після закінчення війни не мали значення мотиви, якими керувався Мельниченко, працюючи на німців. 19 березня 1945 р. Хмельнським районний відділом Міністерства державної безпеки (МДБ), а 23 травня цього ж року трибуналом військ НКВС Кіровоградської області його було засуджено до 16 років каторжних робіт з позбавленням громадянських прав на 5 років та конфіскацією майна. Через два роки, 25 травня 1947-го, Військова колегія Верховного суду УРСР припинила справу з обвинувачення С. Мельниченка, звільнивши його з-під варти. Як склалося подальше життя керівника – невідомо, на відміну від долі його підпільної групи. Її діяльність не є офіційно визнаною. Під час післявоєнної роботи з обліку та реєстрації учасників підпільно-партизанського руху діяльність групи Мельниченка залишилася незатвердженою партійними й державними органами.

У Радянському Союзі існувала така практика: одразу після визволення тієї чи іншої території розпочинався процес виявлення та затвердження діяльності місцевих підпільних груп і партизанських загонів. Уже 1 листопада 1943 року постановою Політбюро Центрального комітету КП(б)У це було доручено обласним, міським і районним комітетам партії. Діяльність партизанських загонів і підпільних груп розглядалася й затверджувалася Українським штабом партизанського руху, що був створений у 1942 році. Трохи пізніше обласним комітетам партії було надано право самостійно приймати такі рішення. Від обкомів партії залежало майбутнє того чи іншого партизанського загону чи підпільної групи після закінчення війни. Це майбутнє мало лише два варіанти: або їхню діяльність затверджували, або ж ні. В обласному державному архіві зберігається цілий фонд документів і матеріалів про невизнані партизанські загони й підпільні групи.

Архівна довідка, видана Ксенії Добіжжя про підтвердження її участі у підпільно-диверсійній групі, яка діяла на Маловисківщині в роки нацистської окупації.

Із фондів Музею історії Маловисківського району

Приклад групи Мельниченка є не винятком. Подібна ситуація сталася з іншою підпільною групою – «Громов» та її керівником Михайлом Яковичем Кургановим. Зародження цієї групи пов'язують із початком 1942 р., коли було організовано три її підпільні осередки: перший у с. Якимівка (керівник – В. Мартиненко), другий – у с. Новостанівці (Л. Гончаренко) і третій осередок під керівництвом Гаврила Гордєєва (псевдонім Дубровський) у с. Тимофіївка (нині – Новоархангельського району). До середини 1943 р. ці осередки існували незалежно один від одного, тому активних дій не проводили. Ситуація кардинально змінилася з появою в червні 1943 р. М. Курганова. Останній у лютому 1942 року пішов працювати перекладачем німецького коменданта в Хмельовому, а в червні 1943-го був заарештований німцями в Добровеличківці. Причина арешту

мала расовий підтекст. Михайло Курганов був євреєм. Пробувши деякий час у тамтешній в'язниці, він утік звідти до Якимівки, де потрапив до підпільного осередку, яким командував В. Мартиненко. З часом Курганову вдалося стати командиром об'єднаних осередків Мартиненка й Гончаренка.

У серпні 1943 р. групою Курганова спільно з осередком Гордєєва в с. Нововознесенка було вбито німецького коменданта Лехнера. У цей час між Кургановим і Гордєєвим назріває конфлікт, напевно, через прагнення обох встановити одноосібне керівництво групою. А можливо через те, що Гордєєв почав вести агітацію серед членів групи за приєднання «к націоналістам». Конфлікт між керівниками вирішився в листопаді 1943 року, коли Курганов застрелив Гордєєва та його дружину Олену Сусленко. Від цього часу й до об'єднання з регулярними частинами Червоної армії в березні 1944 р. підпільна група діяла під його одноосібним керівництвом, провівши такі бойові операції:

«1. В декабре 1943 года в селе Янополь (нині с. Березівка Маловисківського району – авт.) убит один полицей, взято две винтовки и несколько штук патронов.

2. 22 января 1944 года в селе Ново-Становка обезоружили эвакуированного старосту, изъято одну винтовку и несколько штук патронов. Операцией руководил Гончаренко».

Непідтвердженим фактом діяльності групи залишилося вбивство в листопаді 1943 р. у с. Шляхове Новоархангельського району Кургановим німецького коменданта, а у с. Іванівка – офіцера СС.

Усього ж членами підпільної групи Курганова було 40 осіб. З них за національною приналежністю: українців – 25, росіян – 12, євреїв – 1, білорусів – 1 та узбеків – 1, а за партійною: 1 член ВКП(б), 29 членів ВЛКСМ і 10 безпартійних.

Підпільну групу «Громов», як і групу Мельниченка, не було затверджено, хоча у 1960 р. Комісія в справах колишніх партизан визнала Григорія Зорю бійцем даної підпільної групи. Є припущення, що причиною того, що групи не були затвердженими, стала співпраця керівників М. Курганова та С. Мельниченка з окупаційною владою.

Співпраця з окупантами була більшою чи меншою мірою поширена серед цивільного населення заради збереження життя. Тому хоча підпільники боролися з ворожою владою, вони водночас працювали на неї. Так було з підпільником Д. І. Сорокою з Мар'янівки: спочатку він працював ковалем в Олексіївці, а згодом став керівником місцевого господарського двору. Житель Мар'янівки П. А. Пташинський, керуючи господарським двором у с. Петрівка, під виглядом рознарядки для німецької армії організовував постачання партизанам харчових продуктів.

Керівники партизанських груп співпрацювали з німцями заради можливості використати свої службові повноваження для підпільної боротьби. Скоріш за все, М. Курганов також працював на окупантів, прагнучи не лише зберегти своє життя.

Зрештою є інший епізод його діяльності, нетиповий для підпільного руху. Це вбивство М. Кургановим підпільника Г. Гордєєва та його дружини О. Сусленко. З цієї причини Курганов у грудні 1945 р. був оголошений управлінням НКДБ Київської області у всесоюзний розшук. У квітні 1946 р. його було заарештовано МДБ Башкирської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки й доставлено у Кіровоград. Кілька місяців слідчий управління МДБ Кіровоградської області Лущик ретельно вивчав кожен крок Курганова на окупованій території. Результатом слідства для колишнього керівника групи «Громов» стало звільнення в грудні 1946 р. з в'язниці. Проте не встигло просохнути чорнило на постанові про припинення слідства, як до Кіровоградського управління з Міністерства держбезпеки України надійшла директива: з-під варті Курганов звільнений завчасно й без достатніх на те підстав, тому слідство треба провести знову. Цього разу справу передали слідчому Сурову. Але повторне розслідування нічого нового не виявило, і 31 грудня 1947 р. справу Курганова остаточно закрили.

У шостій книзі науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Кіровоградська область» надруковано невеликий нарис про Курганова, підготований, очевидно, на базі його кримінальної справи. У цьому нарисі стверджується, що Курганов вбив Гордєєва, виконуючи постанову бійців підпільної

групи. Ті були незадоволені своїм керівником, вважали його зрадником і боягузом, бо він, мовляв, займався не боротьбою з окупантами, а грабунками місцевих жителів і взагалі закликав розпустити підпільну групу. Тепер важко оцінити достовірність цієї інформації. Цей випадок є однією з багатьох «білих плям» в історії підпільно-партизанського руху на теренах Кіровоградщини.

На території Маловисківщини діяли декілька партизанських загонів. У Великоvisківському районі діяв Нерубаєвський партизанський загін імені К. Є. Ворошилова (командир – Семен Довженко), утворений у червні 1942 р. Комісаром загону був Кіндрат Ярko, який до війни керував Мар'янівським бурякорадгоспом. На початку 1943 р. із партійних організацій колишніх Великоvisківського кормового та Мар'янівського бурякового радгоспів була створена Єлисаветградківська районна парторганізація, центр якої знаходився в Нерубаєвському лісі при штабі партизанського загону С. І. Довженка. Цей загін мав тісні зв'язки з підпіллям Мар'янівки, яке постачало йому зброю, боєприпаси, продукти та направляло радянських військовополонених. Усього завдяки мар'янівським підпільникам Нерубаєвський загін поповнило 120 осіб. Відомим нам є один із епізодів такої діяльності. Двом партизанам, Федору Померанцеву та Івану Срібному, доручили пробратися в Мар'янівський радгосп і звідти привести людей у ліс, який у той час патрулювали власівці. Вони помітили партизанів і почали бій. Партизани зуміли врятувати людей, але самі загинули.

На території Хмельівського району діяв партизанський загін імені В. І. Чапаєва (командир – Юхим Фрединський). Він був утворений у березні 1943 р. і охоплював, крім Хмельівського, також Голованівський, Новоархангельський, Тишківський та Підвисоцький райони. Улітку 1943 р. при загоні організувалася невелика друкарня, де виготовлялися агітаційні матеріали. Усього партизанами було розповсюджено серед населення понад 14 тис. листівок зі зведеннями Радінформбюро, закликами не виконувати німецьких розпоряджень, переховуватися від трудової мобілізації в Німеччину, переходити на бік партизанів.

Населенню сіл і хуторів повідомлялося про успіхи Червоної армії на фронтах та про грабіжницьку політику німецьких окупантів.

У лютому – березні 1943 р. територією Кіровоградської області пройшло рейдом партизанське з'єднання під командуванням Михайла Наумова, що завдало німецьким окупантам відчутних втрат живої сили й техніки. На початку березня «наумовці» пройшли теренами Маловисківського (Миколо-Патринське) і Хмелівського (Полохівка (нині – перебуває у складі с. Копанки Маловисківського району), Нововознесенка, Спаське) районів. Ця грандіозна за своїми масштабами військова акція партизан увійшла в історію під назвою «Степной рейд».

У с. Копанки на цивільному кладовищі поховані 13 безіменних партизан-наумівців.

Із щоденника М. Наумова:

«9 марта 1943 г. Партизаны отряда им. Кирова позвонили в Мирополь (Маловисковский район) гебитскомиссару от имени старосты села и сообщили, что в амбарах начинает портиться зерно, потому просит прислать кого-либо для обследования. На этот вызов на машине прибыл сам гебитскомиссар с двумя офицерами и двумя полицейскими. При задержании они оказали сопротивление и были вместе с машиной уничтожены. (11 марта 1943 г. в отместку гитлеровцы сожгли хутор Котовку)».

Крім радянського руху опору на Маловисківщині свою діяльність розгорнуло й підпілля Організації українських націоналістів (ОУН).

У цілому історія ОУН є більш-менш відомою. У 1929 році об'єднання Української військової організації із кількома націоналістичними утвореннями призвело до появи Організації українських націоналістів. Її головою було обрано Євгена Коновальця. Через дев'ять років у Роттердамі (Нідерланди) він загинув. Після смерті лідера й початку Другої світової війни в історії ОУН розпочався новий етап.

У 1938 р. у Римі (Італія) відбувся Другий Великий Збір, на якому головою ОУН став Андрій Мельник. Після знищення

Польщі під ударами гітлерівської Німеччини й Радянського Союзу з її тюрем вийшло багато українських націоналістів. Серед них був Степан Бандера, який до свого ув'язнення виконував обов'язки очільника головного керівного органу ОУН на західноукраїнських землях.

У листопаді 1939 р. Бандера кілька разів зустрічався з Мельником і обговорював з ним перспективи подальшого розвитку ОУН. Наслідком став розкол єдиної організації на дві фракції, названі за прізвищами їх лідерів «мельниківцями» й «бандерівцями». Остаточного його було закріплено в березні 1941 р. на Другому Великому зборі ОУН, скликаному Тимчасовим Револьюційним Проводом на чолі зі С. Бандерою.

Біля джерел формування мережі ОУН на Кіровоградщині як бандерівського, так і мельниківського напрямків стояли так звані похідні групи. Вони створювалися на Західній Україні напередодні та в перші дні німецько-радянської війни. Головне завдання таких груп полягало у підготовці на місцях сприятливого ґрунту для проголошення незалежності України. Задля цього члени Похідних груп мали пропагувати саму ідею відновлення української державності, виявляти якнайширше коло симпатиків і створювати організаційні структури та осередки ОУН.

Відразу після початку війни в центральні, південні та східні області України вирушили три Похідні групи ОУН бандерівського напрямку: Північна повинна була дістатися до Києва, Східна мала прибути до Харкова, а кінцевим пунктом Південної був Дніпропетровськ. Загальна кількість трьох Похідних груп сягала біля 5 тис. осіб.

Через територію Кіровоградщини пройшла Південна похідна група бандерівської ОУН, якою спочатку керував Тиміш Семчишин, а згодом – Зиновій Матла. Ця група нараховувала 200 чоловік.

Із книги З. Матла «Південна похідна група»:

«Потім ми рушили на Христинівку, Маньківку, Тальне до Ново-Миргороду, тобто перейшли південну Київську область до Кіровоградської області, в якій мав залишитися Маріян Мартин зі своєю підгрупою...

Тому, що в Кіровограді німецьке військо і Гестапо вже було добре заквартирувалося, підгрупа М. Мартина розсіялася по цілій Області, а до самого міста Кіровограду пішли тільки вибрані люди, завданням яких було якнайшвидше там влаштуватися та слідкувати за роботою німців і давати про те все знати штабові Мартина, який примістився поза містом...

Коло Кіровограду відлучилася підгрупа, яка мала осісти в Кривому Розі... Інша підгрупа, завданням якої було дістатися у Миколаївську область, теж відійшла, одержавши останні інструкції, на південь...

Покидаючи Ново-Миргород, ми поїхали через Леликівку до Аджамки та Нової Праги. Звідси ми попрямували в напрямі Любомирівки... Жовтих Вод... Дніпропетровська».

Отже, мережу ОУН бандерівського напрямку на Кіровоградщині створювала одна з підгруп Південної похідної групи. Цією підгрупою та в цілому Кіровоградським обласним проводом Організації українських націоналістів керував Осип Безпалько (псевдоніми: Маріян Мартин, Андрій, Задорожний, Остап та ін.). Заступником Безпалька й референтом з пропаганди був уродженець Кіровоградщини «Олесь» (справжнє прізвище невідоме), а військовим референтом – Дмитро Дорош.

За час діяльності Осипа Безпалька на Кіровоградщині оунівцям вдалося у 31 сільському й 2 міських районах області організувати 4 окружних та 12 районних проводів ОУН. Наприкінці 1942 р. у 15 містах та 543 селах існували 341 підпільна ланка й близько 1100 підпільників, функціонували 4 зв'язкові лінії та 17 конспіративних квартир.

Зі звіту німецької служби безпеки за вересень 1942 р.:

«В Кіровограді оунівську організацію очолював редактор місцевої газети Мозговий. В області існують так звані периферійні оунівські організації. Організацію у м. Бобринці очолював Ткаченко Артем. Аналогічна організація існує в с. Аджамці, якою керує Ракитський. Такі ж організації ОУН закладені у містах Новоукраїнці, Малій Висці, Голованівську...».

У політекономічній характеристиці Маловисківського району, складеній у 1950 році, заступником начальника

Управління Міністерства державної безпеки (МДБ) з кадрів Кіровоградської області підполковником Гореликовим зазначається, що в період окупації в Малій Висці та на території сільських рад Краснопілки, Димино-Михайлівки, Лозуватки, Леніно-Ульянівки (нині – с. Калаколове Маловисківського району), Злинки, Плетеного Ташлика, Олександрівки активно діяли осередки ОУН. Документом було зафіксовано, що у результаті проведення радянськими правоохоронцями оперативних заходів у 1944 році оунівське підпілля ліквідували, заарештувавши більше 20 учасників. Відомі імена деяких членів ОУН: Василь Бреус, Андрій Шевченко, Михайло Курбет, Василь Касьян, Василь Любченко, Сергій Каплун, Микола Бекеша, Леонтій Тищенко, Федір Ценцура, Олексій Кудря, Іван Нужний, Василь Черненко, Павло Яременко, Феодосія Котлярова, Іван Писаренко, Федір Крайній, Борис Рябоконь, Василь Остапенко, Шалва Гелашвілі, Катерина Поправко.

У серпні 1942 р. гітлерівцями в Новоукраїнці були заарештовані Олекса Кривий – начальник місцевої допоміжної поліції, його заступник Лонгін Шостак – уродженець с. Плетений Ташлик, та Іван Дейдей, який, імовірно, народився у м. Сянок Львівської області. У них було вилучено націоналістичну літературу. Незважаючи на страшні тортури, усі троє трималися мужньо й не видали жодного із своїх однодумців. 30 лютого 1943 р. їх розстріляли.

28 січня 1943 р. в с. Глодоси Хмельівського району поліцаєм Тараном було затримано невідомого, у якого в портфелі виявили націоналістичну літературу. Затриманий учинив опір, поранивши іншого поліцая – Гросула. На допомогу місцевим поліцаям з Хмельового приїхали на автомашині два жандарми та поліцейські, з допомогою яких невідомого, вже тяжко пораненого, націоналіста затримали.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається масив архівно-слідчих справ на осіб, звинувачених у належності до ОУН та сприянні діяльності її членів. Серед них є справи, складені на мешканців та уродженців Маловисківщини.

У вересні 1944 р. було заарештовано Костянтина Яковича Захарського, який в роки окупації, проживаючи в Хмельовому,

вступив до ОУН, зберігав та розповсюджував націоналістичну літературу. 14 листопада 1944 р. трибуналом військ НКВС Кіровоградської області його було засуджено до 20 років каторги з позбавленням громадянських прав на 5 років. Згодом через стан здоров'я покарання було зменшено до 10 років. У 1991 р. Захарченко був реабілітований Кіровоградською обласною прокуратурою.

10 квітня 1944 р. Маловисківським районним відділенням НКВС було заарештовано Павла Максимовича Таравикова, уродженця с. Злинка Маловисківського району. Його звинувачували у тому, що він у 1942 – 1944 роках працював заступником начальника дільничної поліції у Злинці й мав агентурні зв'язки з націоналістичним підпіллям.

У листопаді 1944 р. у с. Копанки Хмельівського району був заарештований ротний писар Григорій Щ. У постанові на арешт записано, що напередодні він супроводжував «для фільтрації на Донбас затриманих бандерівців», а коли завітав на короткий час додому, то нібито показував рідним і односельцям листівку Української повстанської армії.

Олександрю Слівінську, яка до війни працювала слюсарем на цукровому заводі у Малій Висці, звинувачували у співпраці з ОУН і проведенні серед населення Маловисківщини антирадянської агітації під гаслом «Хай живе самостійна Україна».

Організатором осередку ОУН у с. Краснопілка був учитель Іван Березнюк. У архівно-слідчій справі зазначається, що з червня 1941 р. по квітень 1942 р. він воював на Південно-Західному фронті, був тяжко поранений, а в березні 1946 р. у Краснопіллі організував групу ОУН і проводив її збори. 26 квітня 1947 р. співробітники Маловисківського районного відділу Управління Міністерства державної безпеки (МДБ) Кіровоградської області заарештували Івана Березнюка й Анастасію Тютюн, що також звинувачувалися в організації в Краснопіллі осередку ОУН. 7 липня 1947 р. трибуналом військ Міністерства внутрішніх справ (МВС) Кіровоградської області їх було засуджено до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах із позбавленням громадянських прав на 5 років.

У 1955 році Березнюка та Тютюн було реабілітовано. Вихід на свободу на три роки раніше й реабілітація пояснюється тим, що їхню справу було сфабриковано співробітниками правоохоронних органів.

У доповідній записці 1956 р. прокурора Кіровоградської області про фальсифікації співробітниками управління МДБ кримінальних справ зазначається: у ході додаткового розслідування було встановлено, що Березнюк і Тютюн були залученні до ОУН мешканкою Малої Виски Ф. Г. Котляревською, яка була таємним агентом МДБ. Представляючись членом ОУН у Малій Висці, вона неодноразово зустрічалася з Березнюком та Тютюн і вимагала створення в Краснопіллі націоналістичної організації. За словами Котляревської, таке завдання вона отримала від тодішнього начальника Маловисківського районного відділу МДБ Щербаня. Хоча сам Щербань на допиті заперечував, що давав таке розпорядження агенту Котляревській.

Ще одна справа була сфабрикована щодо жительки с. Глоси Хмелівського району Ніни Степанівни Сердюк. Її у 1948 р. трибунал військ МВС Кіровоградської області засудив до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах за звинуваченням у співпраці з ОУН, надання її членам своєї квартири для таємних зустрічей. Проте під час перевірки в 1955 р. трибуналом Київського військового округу справи Н. С. Сердюк виявилось, що жінка ні до якої контрреволюційної організації не належала, а неодноразово піддавалася провокаціям з боку співробітників Управління МДБ Кіровоградської області й саме вони, а не члени ОУН, відвідували її домівку.

Організація українських націоналістів використовувала різні можливості для легалізації своєї діяльності. Оунівці вливалися в окупаційні органи влади, працювали в школах і закладах культури, займали керівні посади старост громадських дворів (колгоспів), бригадирів і завгоспів, використовували створювану гітлерівцями допоміжну українську поліцію тощо.

У 1943 році старости сільських управ Хмелівського району отримали розпорядження районного керівництва «...де

маються в приміщеннях знаки Українських націоналістів /тризуби/, – познімати і знищити». Такий наказ Хмельівська райуправа отримала від Новомиргородського гебітскомісара.

Пропагандистська й агітаційна робота велася членами ОУН через товариства «Просвіта».

У жовтні 1942 року члени кіровоградського підпілля отримали перші вказівки про формування військових відділів (по 5 – 10 осіб) Української повстанської армії (УПА). І вже взимку 1942 – 1943 рр. такі відділи було створено у Маловисківському, Хмельівському, Новоархангельському й Новоукраїнському районах. 28 липня 1943 року в цих районах відбувся перший бій відділу УПА з німецькою поліцією, а у вересні – із групою червоних партизан. Такі ж бої були в жовтні 1943 р. у лісі біля с. Тимофіївка Новоархангельського району, а у грудні – біля Плетеного Ташлика Маловисківського району.

Після нападу боївки УПА окупанти у Хмельовому втратили чотирьох солдатів, 11 автоматів, мотоцикли, провізію, 2 ящики армійського взуття.

Одним із організаторів відділів УПА на Маловисківщині був націоналіст під псевдонімом «В'ячеслав». Згідно з архівними даними «В'ячеслав» спочатку брав участь у створенні упівського загону кількістю 14 чоловік в Олександрівському районі, а потім переїхав до Маловисківщини, де спільно з іншими націоналістами – «Петром», «Денисом», «Миколаєм» та «Костею» – займався організацією загону УПА. Очевидно, після зазначених вище боїв і невдалої спроби цього загону відійти на територію Поділля для з'єднання з іншими відділами УПА-Південь, «В'ячеслав» улітку 1944 р. повернувся до Олександрівського району.

Зв'язок між підпіллям ОУН і відділами УПА в Олександрівському, Маловисківському й Хмельівському районах здійснювався через Олександру Михайлівну Вікторову-Бенецьку (псевдонім «Галина»), жительку с. Красносілки Олександрівського району.

Відомим нам також є прізвище ще однієї зв'язкової – Антоніни Коваленко, яка мешкала у с. Лозуватка Маловисківського району й була членом ОУН. У січні 1946 р. її

було заарештовано управлінням Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) у Кіровоградській області. Через належність до ОУН були заарештовані батьки Антоніни Коваленко.

У с. Лутківка Маловисківського району була конспіративна квартира для зустрічей членів ОУН. Утриманням явки опікувався місцевий житель Яків Коваленко, який також підтримував зв'язки з керівництвом загону УПА Південної похідної групи та постачав націоналістів продуктами харчування.

Ще одна зв'язкова – Олена Шевченко (псевдонім «Хмара»), яка у роки окупації мешкала у с. Димине Рівненського (нині – Новоукраїнського) району, була знайома з українським націоналістом Романом Ференцем і стверджувала, що він у 1942 р. працював у Малій Висці. Роман Ференц – уродженець с. Верчани Стрийського району Дрогобицької (нині – Львівської) області, прибув на Кіровоградщину влітку 1941 р. у складі Південної похідної групи ОУН.

Із «Паспорта Кіровоградської області, серпень 1950 р.»:

«Найбільшу активність в своїй націоналістичній роботі ОУНівці виявили в таких районах: Олександрівський, Олександрійський, Хмельівський, Маловисківський, Новопразький, Піщанобродський, Чигиринський, Каменський, Новоукраїнський і Новоархангельський... По групі вказаних районів арештовано і засуджено оунівців 170 осіб».

Розділ IV.

Визволення Маловисківщини.

Січень – березень 1944 року

У вересні 1943 року після перемоги над німецькими військами під Сталінградом і Курськом, звільнення Лівобережної України від окупантів, Червона армія підійшла до кордонів тогочасної Кіровоградської області.

У цей час перед радянськими військами постало завдання – форсувати Дніпро й розпочати визволення Правобережжя України, а відтак і Кіровоградщини. Ураховуючи ситуацію на Східному фронті, німецьке командування вбачало Дніпро рубежем, який Червона армія навряд чи подолає. У його розрахунках найбільша річка України допомогла б зупинити просування радянських армій на захід, створивши умови для відпочинку німецьких частин і реалізації на початку 1944 р. якісно нового етапу у війні проти Радянського Союзу.

Однак плани командування Третього Рейху не збулися. Восени 1943 р. п'ять радянських фронтів на відстані від Києва до Запоріжжя форсували Дніпро й розпочали визволення Правобережної України від німецько-фашистських військ.

У кінці вересня – на початку жовтня 1943 р. армії 2-го Українського фронту ціною великих втрат форсували Дніпро й захопили плацдарми Деріївка – Куцеволівка Онуфріївського району, Табурище – Новогеоргіївськ і Змитниця – Старе Липове Новогеоргіївського (нині – Світловодського) району. Це були перші визволені землі Кіровоградщини. У жорстоких боях радянські війська 21 жовтня 1943 р. звільнили Петрове, 6 грудня – Олександрію, 9 грудня – Знам'янку. На черзі був обласний центр – Кіровоград.

5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії Івана Степановича Конєва розпочали наступальну операцію, яка в історичній літературі отримала назву – Кіровоградська.

План операції полягав у тому, щоб силами 53-ї армії, 5-ї гвардійської армії та 7-го механізованого корпусу обійти

Кіровоград із півночі, а силами 5-ї гвардійської танкової армії та 7-ї гвардійської армії – з півдня і знищити кіровоградське угруповання ворога. Наступальні дії наземних військ підтримувала 5-та повітряна армія.

На ранок 7 січня 1944 р. 7-й і 8-й механізовані корпуси 5-ї гвардійської армії, здійснюючи наступ в напрямку Грузького (нині – Кіровоградського району), перерізали залізничну дорогу Кіровоград – Шостаківка та шосейну – Кіровоград – Велика Виска.

У той же час передові частини 18-го та 29-го танкових корпусів 5-ї гвардійської танкової армії взяли під контроль шосейну дорогу Кіровоград – Рівне.

У результаті цього в околицях с. Лелеківка (нині – частина м. Кропивницький) і Злодійської балки в оперативне оточення потрапили 14-та танкова, 10-та танково-гренадерська й 376-та піхотна дивізії 47-го танкового корпусу 8-ї польової армії, командуючим якої був генерал піхоти Отто Велер.

7 січня 1944 р. зі ставки Адольфа Гітлера надійшов наказ, у якому Лелеківка оголошувалася «фортецею», а розташовані в ній дивізії мали залишатися на своїх місцях і якомога довше стримувати наступ радянських частин, доки розрив на фронті не буде ліквідовано. Реакція командування оточених під Кіровоградом дивізій на такий наказ Верховного Головнокомандуючого Вермахту була негативною.

Однак оточення гітлерівських частин не було достатньо щільним через те, що стрілецькі з'єднання радянської армії не встигали рухатись за танковими й моторизованими корпусами. Це дозволило німцям 7 січня, ще до наказу Гітлера, евакуювати з Лелеківки до Паліївки штаб 47-го танкового корпусу, а 3-й танковій дивізії генерал-майора Фріца Байерлейна у цей же день вийти з оточення у напрямку на Володимирівку (нині – Кіровоградського району).

В оперативному оточенні залишилися частини 14-ї танкової, 10-ї танково-гренадерської та 376-ї піхотної дивізій, котрі, як було сказано, виконуючи наказ Гітлера, мали утримувати Лелеківку. Зробити це було досить важко. Окрім численних атак радянських танків і піхоти, артилерійського

обстрілу та постійних ударів авіації, вже через незначний час оточені дивізії мали постійну нестачу боєприпасів, пального й продовольства. Частини їхнього забезпечення знаходилися за колом оточення. Наприклад, обози й підрозділи забезпечення 14-ї танкової дивізії ще перед боями за Кіровоград були розташовані у Хмельовому, Злинці та Великій Висці, і, крім зв'язку з бойовими частинами дивізії, ніяких інших контактів з ними не мали.

У Великій Висці німцями було сформовано й відправлено в напрямку Лелеківки колону вантажівок з необхідними предметами забезпечення. Під вогневим прикриттям декількох бронетранспортерів і встановлених на вантажівках ручних кулеметів колоні вдалося прорвати коло оточення й прибути в розташування дивізій. У ніч на 9 січня в напрямку Лелеківки було відправлено ще одну колону, яка також успішно дісталася місця призначення.

Для того, щоб перервати постачання боєприпасів, пального й продовольства німецьким дивізіям, радянські частини провели наступ на Велику Виску, який, однак, закінчився невдало. Німецький гарнізон села й підрозділи 276-го дивізіону зенітної артилерії зуміли відбити наступ і втримати Велику Виску як найближчу базу забезпечення оточених у Лелеківці дивізій.

Згодом у цьому вже не було потреби, бо Гітлер під тиском наполягань командування 8-ї армії та 47-го танкового корпусу дозволив 14-й танковій, 10-й танково-гренадерській і 376-й піхотній дивізіям залишити Лелеківку. У ніч з 9 на 10 січня, після невеликих приготувань, вони без відчутних втрат вийшли з Лелеківки й зайняли позиції західніше Кіровограда, відновивши таким чином лінію оборони.

Тим часом командувач 2-м Українським фронтом генерал армії І. С. Конєв, проаналізувавши результати дводенного наступу й оцінивши стан і можливість супротивника вести бойові дії, ще 7 січня 1944 р. о 17 годині 30 хвилин віддав наказ, який уточнював завдання арміям і корпусам щодо подальшого наступу.

Згідно з цим наказом, 53-тя армія повинна була розвивати наступ на Новомиргород, 5-та гвардійська армія мала остаточно оволодіти Кіровоградом, 7-й гвардійській армії ставилося завдання нанести удар в південно-західному напрямку на Рівне (нині – Новоукраїнського району), а 5-й гвардійській танковій армії – наступати на Новоукраїнку. Інші дві армії – 52-га та 4-та гвардійська – як і раніше, мали продовжити наступати на Шполу та Смілу (нині – Черкаської області).

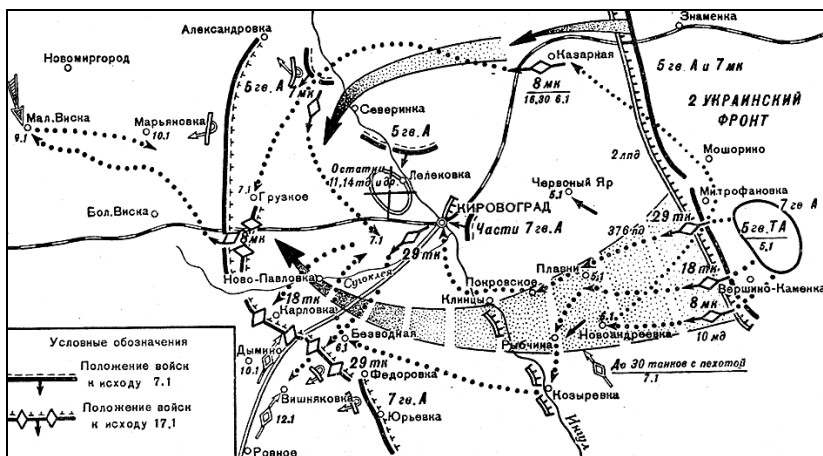

Схема Кіровоградської наступальної операції

2-го Українського фронту 5 – 16 січня 1944 року.

Із книги «Дорогами перемог: бойовий путь 5-ї гвардейской танковой армии»

Окреме завдання отримав 8-й механізований корпус (командувач – генерал-майор А. М. Хасін), який діяв у складі 5-ї гвардійської армії, а з 9 січня – 5-ї гвардійської танкової армії. Зранку 8 січня 1944 р. він мав провести енергійний наступ у напрямку Грузького.

Після того, як підрозділи 8-го мехкорпуса частково зайняли околиці Грузького, його командувачу генерал-майору Абраму Хасіну було доручено організувати наступ у напрямку Малої Виски.

Поки тривали бої за Кіровоград, німецьке командування використовувало залізничну станцію у Малій Висці для переміщення власних резервних військ. Окрім того, поруч із цією станцією розташовувалося декілька ворожих аеродромів. Очевидно, це й спонукало командування 2-го Українського фронту організувати рейд на Малу Виску.

Для проведення цієї військової операції було сформовано окрему групу, яку в краєзнавчій літературі називають корпусною, чи рухомою, групою. До її складу ввійшла частина бійців і техніки 67-ї, 68-ї механізованих бригад та 116-ї танкової бригади.

Кількісно корпусна група складалася з 578 осіб, 50 танків (Т-34), 11 самохідних установок (СУ-85, СУ-76) та 7 бойових машин реактивної артилерії (М-13 «Катюша»).

Загальне керівництво групою було покладено на заступника командувача корпусом полковника Михайла Крічмана.

Після завершення всіх приготувань група Крічмана близько 20-ї години 8 січня 1944 року, скориставшись сприятливими погодними умовами для маскування (йшов снігопад) та відсутністю в німців суцільної лінії оборони, перейшла фронт і вирушила в тил ворожої армії.

Через деякий час корпусна група вийшла у район с. Мар'янівка. Переправившись через р. Велика Вись, танки заступника командира 2-го батальйону 116-ї танкової бригади капітана Миколи Проценка увірвалися в Мар'янівку, спрямували удар на німецьку автоколонну, що розташувалася на вулицях села, і знищили значну кількість ворожої військової техніки. Багато в чому успіхові посприяла раптовість, оскільки, перебуваючи у Мар'янівці, німці не очікували на можливу появу ворога. Навіть німецькі вартові, за словами учасника тих подій Всеволода Шиманського, радянських солдат «вначале приняли... за своих ведь за последние дни здесь происходили непрерывные перемещения вражеских войск».

Під час боїв за Мар'янівку радянським військам вдалося вчасно ліквідувати ворожий зв'язок, що дало можливість

залишити знищення мар'янівського гарнізону без особливого розголосу.

Із книги В. П. Шиманського «Позывные наших сердец»:

«Когда разведка подошла к Марьяновке, старшина Садыхов увидел подвешенную на шестах телефонную линию и перерезал ее. То же сделали с другой линией.

По проводам, тянувшимся вдоль улицы, Садыхов позднее обнаружил узел связи. Возле избы стоял автомобиль с радиостанцией. Несколько разведчиков под командой старшины бросились к рации. Дежурный радист попытался включить передатчик, но был уничтожен автоматной очередью Садыхова. Никто из немецких связистов не улизнул из хаты».

Зайнявши Мар'янівку, керівництво групи прийняло рішення рухатися в напрямку Паліївки та Малої Виски. На розвідку було відправлено танковий взвод лейтенанта Іллі Яшина. Пізніше за ним вирушили основні сили корпусної групи.

Очевидець тих подій, місцевий житель Н. Ф. Век згадує:

«9 січня 1944 року увечері ми разом з онукою Поліною Дулуб поверталися від знайомих додому. Дивимось – стоїть танк, пофарбований у біле, на броні багато солдатів у білих маскувальних халатах. Один з них (потім з'ясувалося, що то був старший групи, командир танкового взводу лейтенант Яшин) запитує: «Дед, а ты знаешь дорогу на Малую Виску?». А чого ж не знати? – кажу. Я ж волами возив туди на цукрозавод буряки... Далі провів десантників, показав дорогу на Малу Виску. Після цього за взводом-розвідником рушили і основні сили рухомої групи...».

Із книги В. П. Шиманського «Позывные наших сердец»:

«К Палиевке подошли глубокой ночью (о 3 годині 9 січня – авт.). Километрах в двух от нее за склоном высоты остановились. С высоты можно было при луне различить и село, и маячившие вдали трубы двух заводов. Прогудел паровоз. Повсюду ни одного огонька. Село казалось вымершим. Но это лишь казалось. Разведчики доложили: в селе много автомобилей. Замечены часовые».

Із спогадів розвідника Валентина Мельника:

«Нашій групі розвідників було дано завдання пробратись на окраїну села Паліївки, дізнатися про розміщення ворожих військ в селі, види техніки, інтенсивність руху німецьких військ. Але ми були помічені німцями, які відкрили по нас вогонь. Від куль ворога загинув наш комсорг Ваня Малишев, за ним один за одним падали підкошені кулями та осколками мін мої бойові друзі. Зібравши останні сили, двічі поранений, я виніс дані розвідки з оточення. Завдання було виконано».

Німецька техніка у с. Паліївка.

Із книги І. Д. Петренка «Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941 – 1943 рр)»

У цей час у Паліївці розташовувався штаб 47-го танкового корпусу 8-ї німецької польової армії генерала Отто Велера. Загалом 8-ма польова армія на січень 1944 р. складалась із трьох корпусів: 11-го армійського, 3-го й 47-го танкових корпусів. Останній був утворений 21 червня 1942 р. шляхом переформування з моторизованого корпусу. З 30 грудня 1943 по 4 березня 1944 рр. командувачем 47-го корпусу був генерал танкових військ Ніколаус фон Форман.

Наблизившись із північно-східного напрямку до Паліївки, керівництво корпусної групи прийняло рішення атакувати село. Для цього група була поділена на три частини. Перша та друга повинні були обійти село з двох сторін й завдати удару одночасно по Паліївці та Малій Висці. Третя частина, у свою чергу, мала наступати на село з фронту. Вони повинні були відкривати вогонь в останній момент. Як тільки всі частини групи зайняли передбачені позиції, пролунав сигнал початку наступу.

У Паліївці повторилося те, що й у Мар'янівці. Ворог не зміг чинити суттєвого опору.

Із статті учасника рейду М. І. Каліхова «Глибокий рейд»:

«Розвідники 68-ї мехбригади Єгоров і Єфремов увірвалися в приміщення оперативного відділу штабу 47-го армійського (танкового – авт.) корпусу противника, взяли цінні документи, сейф, зняли зі стіни карту бойових дій. В цю мить есесівець, що ховався в кімнаті, пострілом убив Єфремова і кинувся тікати. Та Єгоров скрутив його і взяв у полон».

Було завдано удару по залізничній станції в Малій Висці та двох місцевих заводів – цукровому й спиртовому. У цих боях особливо відзначився Іван Зибін, за що був удостоєний високого звання – Герой Радянського Союзу.

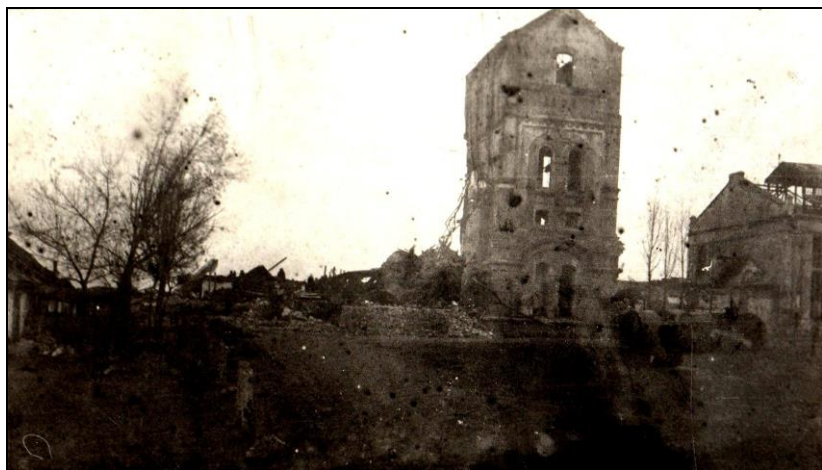
У нагородному листі червоноармійця, стрілка 1-го мотострілкового батальйону 67-ї механізованої бригади І. Ф. Зибіна з цього приводу відзначається:

«...09.01.44 года, когда батальону было приказано десантом на танках занять два завода: Сахарный и спиртоводочный, заводскую часть поселка Малые Виски, тов. Зыбин первым ворвался в помещение заводской охраны и лично гранатами и из автомата уничтожил четырех немцев; после этого выскочил из помещения. В это время мимо проходила легковая автомашина, которую красноармеец Зыбин вывел из строя, бросив под нее гранату, а двух немецких офицеров, пытавшихся спастись бегством из машины, расстрелял.

Затем по приказу командования тов. Зыбин вместе с группой красноармейцев прибыл на станцию М-ч броневой-зажигательных пуль тов. Зыбин не допустил паровоз, который

шел к эшелону, чтобы увезти его, паровоз повернул обратно, так как противотанковой гранатой тов. Зыбин подорвал железно дорожную линию.

При отводе батальона из района МАЛЫЕ ВИСКИ тов. Зыбин противотанковой гранатой побил немецкую самоходную пушку, а трех солдат, пытавшихся убежать, убил из автомата...».

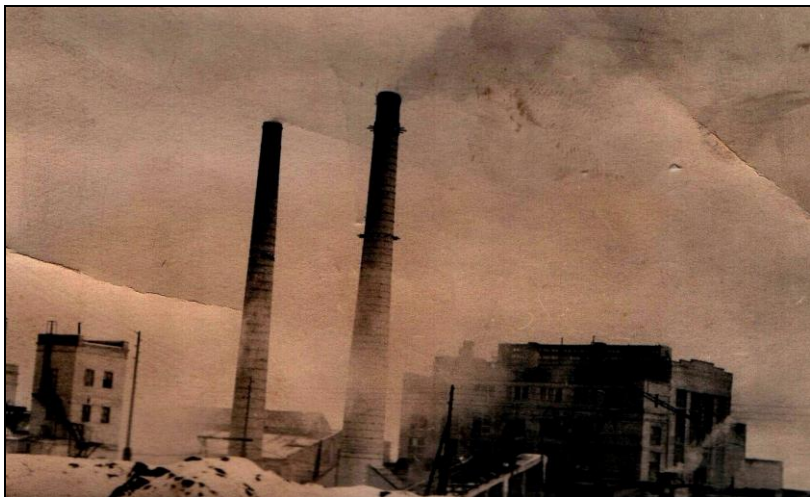
*Руїни Маловисківського спиртового заводу.
Із фондів Музею історії Маловисківського району*

У той же час автоматники 1-го мотострілкового батальйону під командуванням капітана Володимира Ільченка в центральній частині Малої Виски знищили колону німецьких автомобілів. Як виявилось пізніше, це була розвідувальна група 47-го танкового корпусу.

Учасники рейду досить схвально відгукуються у своїх спогадах про дії автоматників 1-го мотобатальйону та його командира Ільченка, якого було нагороджено орденом «Червоного Прапора».

Не гірше за автоматників діяли розвідники групи Крічмана, які за час рейду полонили чотирьох німецьких

офіцерів і декількох рядових солдат. Із розвідників найбільше відзначився сфрейтор розвідувальної роти 67-ї мехбригади Микола Стазась, який за знищення гранатою ворожого автомобіля й взяття у полон одного офіцера та трьох солдат був представлений до нагородження орденом Слави III ступеня.

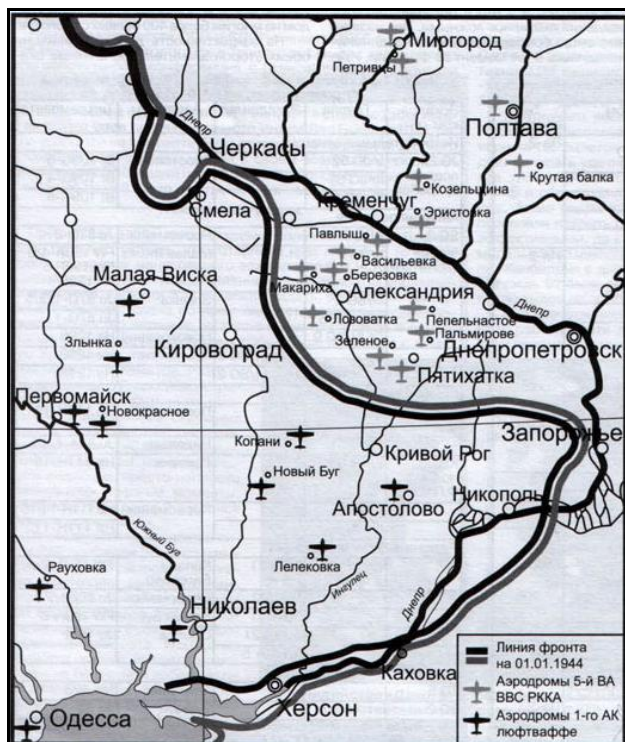

Руїни Маловисківського цукрового заводу.
Із фондів Музею історії Маловисківського району

Відразу після боїв за Малу Виску, заводи й залізничну станцію розвідники доповіли, що недалеко розташовано німецький аеродром. Тут у грудні 1943 – січні 1944 рр. базувалися винищувачі Фокке-Вульф (FW-190A, FW-190F) і бомбардувальники Хеншель (Hs-123B) 2-ї групи 2-ї штурмової ескадри (командир – підполковник Ганс Карл Штепп) та винищувачі Месершмітти (Bf-109G) 1-ї та 3-ї груп 52-ї винищувальної ескадри (командир – підполковник Дітріх Храбак).

У січні 1944 р. на аеродромі в Малій Висці базувалися 2-га група 2-ї штурмової ескадри та 1-ша і 3-тя групи 52-ї винищувальної ескадри. Відомо, що літаки 2-ї групи 2-ї штурмової ескадри прибули сюди з аеродрому у с. Велика

Рудка (нині – Полтавської області), а літаки 1-ї групи 52-ї винищувальної ескадри – через Миколаїв і Кіровоград з Кримського півострова. 3-тя група цієї ж ескадри прибула у Малу Виску з Апостолово (нині – Дніпропетровської області).

Розташування німецьких і радянських аеродромів
на початку січня 1944 року.

Із статті В. П. Колєчкіна «Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г.»

52-га винищувальна ескадра була найкращою за кількістю збитих її льотчиками ворожих літаків (більше ніж 10 тис.) поміж інших ескадр Люфтваффе. Саме у складі цієї ескадри воювали три найкращі аси Другої світової війни, що здобули найбільшу кількість перемог у повітряних боях: гауптман (капітан) Ерїх

Альфред Хартманн (352 збитих літаків), майор Герхард Баркхорн (301 збитий літак) та майор Гюнтер Ралль (275 збитих літаків). Двоє з них – Хартман і Раль – на початку січня 1944 р. побували на аеродромі в Малій Висці. Так, командир 9-ї ескадрилії 3-ї групи гауптман Еріх Хартманн перебував тут з 7 по 9 січня, після чого 3-тя група, якою командував майор Гюнтер Ралль, залишила маловисківський аеродром і перелетіла на аеродром у Новокрасному (нині – Миколаївської області). Трохи довше – 6 – 9 січня 1944 р. – у Малій Висці перебували літаки 1-ї групи (командир – гауптман Йоханнес Візе) 52-ї винищувальної ескадри.

Найдовше на аеродромі у Малій Висці перебувала 2-га група (командир – гауптман Максиміліан Отте) 2-ї штурмової ескадри, що мала назву «Іммельман». У 6-й ескадрилії цієї групи воював пілот Фокке-Вульф (FW-190A) оберфельдфебель Герман Бухнер, який залишив спогади про період свого перебування на маловисківському аеродромі. Саме літаки 2-ї групи 2-ї штурмової ескадри та 1-ї й 3-ї груп 52-ї винищувальної ескадри перебували на аеродромі в Малій Висці у той час, коли його атакувала корпусна група Крічмана.

Відомим німецьким льотчикам протистояли не менш знамениті радянські авіатори. У січні 1944 року в небі Кіровоградщини вів повітряні бої найкращий льотчик-винищувач Другої світової війни від усіх союзницьких військ Іван Кожедуб. Один зі своїх 64 ворожих літаків він, старший лейтенант 240-го винищувально-авіаційного полку, збив над територією Маловисківщини, біля с. Нова Злинка. Сталося це 16 січня 1944 року. У районі Нової Злинки наступного дня, 17 січня, капітан 199-го авіаційно-винищувального полку Іван Склярів знищив ворожий Мессершміт-109. А біля Великої Виски, 15 – 16 січня, лейтенантами 9-го авіаційно-винищувального полку Борисом Алексєєвим та Іллею Коптюхом було збито Юнкерс-87 і Хенкель-111 відповідно.

Радянські льотчики збивали німецькі літаки й у районі Малої Виски. 30 січня 1944 р. майор 247-го авіаційно-винищувального полку Олександр Юхимович Максимов зумів знищити винищувач Фокке-Вульф-189, а 2 лютого – ближній

розвідник і коректувальник Хеншель-126, але вже біля Арсенівни (нині – Новомиргородського району).

Але повернімось до розгляду дій корпусної групи. Її командир, полковник Михайло Крічман, прийняв рішення направити на аеродром танковий загін, командувати яким було доручено капітанові М. Проценку. Німецький аеродром охоронявся 15 танками й двома ротами піхоти (до 400 солдат і офіцерів). Перед Проценком стояло завдання підійти до летовища максимально непоміченим. Робітниця з місцевого цукрового заводу Євдокія Кальноока ціною свого життя погодилася допомогти танкістам, показавши зручний шлях до ворожого аеродрому.

Детально про бої на маловисківському аеродромі описано в нагородному листі командира танка Т-34 83-го танкового полка 67-ї механізованої бригади Віктора Акімова, котрий за участь у цих подіях отримав звання Героя Радянського Союзу:

«...на пути к аэродрому гусеницами танка раздавил до 24 автомашин противника, пулеметным огнем уничтожил до 50 солдат и офицеров. Ворвавшись первым на аэродром противника, огнем из танковой пушки и гусеницами уничтожил 3 зенитные пушки и 12 самолетов. Будучи ранен в голову тов. АКИМОВ продолжал выполнять боевую задачу вплоть до ее выполнения...».

Дещо іншу картину розвитку подій на аеродромі відтворює у своїх спогадах оберфельдфебель Герман Бухнер:

«В ночь на 13 января (9 січня – авт.) советские танки сумели прорваться к нашему аэродрому. Приблизительно в полночь прозвучал сигнал тревоги, и адъютант командира группы разбудил нас. Мы собрались в здании деревенской школы и получили приказ самостоятельно пробираться на аэродром. Русские Т-34 с пехотой на броне были уже в деревне и на восточной окраине аэродрома, где были рассредоточены самолеты ИЛ/JG52. Восемь Вф-109G были раздавлены танками. Один Т-34, проехав по крыше командного пункта, провалился в траншею. Русская пехота тем временем атаковала позиции зенитных 20-мм установок. Пилоты и механики собрались на западной окраине аэродрома. Нам было приказано подготовить

к уничтожению наши FW-190 и техническое оборудование на случай, если русские смогут захватить весь аэродром. Сигналом должна была послужить зелёная ракета с командного пункта группы, после чего мы должны были пешком двигаться на запад.

Вокруг – густая чёрная ночь и мороз. Приблизительно около трёх часов утра мы увидели, что к нам приближается какая-то тёмная фигура. Это был исполняющий обязанности командира II./JG52 гауптман Йозеф Хайбек, который сообщил, что большинство его самолётов раздавлено танками. Мы стояли вокруг, застыв на морозе, в ожидании дальнейших приказов.

К рассвету бой на восточной окраине аэродрома стал стихать. При первых лучах света над аэродромом на небольшой высоте прошла «тройка» He-III с очевидным намерением бомбардировать его. Они, должно быть, думали, что аэродром уже захвачен. Нам удалось в последний момент остановить их, выпустив опознавательные сигнальные ракеты. Потом появились Ju-87, выискивающие цели на восточной окраине. Один из них был сбит русскими, но его экипаж сумел выпрыгнуть на парашютах. Приблизительно к 10.00 моторизованная пехота при поддержке наших 88-мм зенитных пушек окончательно ликвидировала прорыв... Теперь мы могли вздохнуть свободно. Наши FW-190 были не повреждены, и к полудню всё уже шло, как обычно. Я получил приказ вместе с тремя другими пилотами отправиться в Умань, чтобы забрать там четыре новых FW-190».

А ось опис тих же подій у викладі іншого очевидця, льотчика 1-ї групи 52-ї винищувальної ескадри:

«Нападение на деревню и аэродром Малая Виска осуществили 22 русских танка Т-34 8 января 1944 года. В эту лунную ночь часовые были бесшумно сняты, и несколько Т-34 рванулись вперед через село, где им оказывали содействие местные жители (наш тогдашний командир реквизирует каждый второй дом для квартирования, что помогло жителям объединиться).

Ночевал в одном из домов с летчиками нашей эскадрильи, когда нас подняли с постелей выстрелы и рев танков. Открыв дверь на улицу, увидели, что в пяти метрах, в саду перед домом, стоял Т-34. Их командир высунулся из башни одного из танков. Не долго думая, двери закрыли и в панике, выскочив черным ходом, побежали по глубокому снегу на летное поле.

Пришлось под огнем противника лезть через проволочное заграждение, но к самолетам добежали невредимыми. Танки, однако, достигли аэродрома и несколько машин раздавили. Один Т-34 увяз в командном пункте, который был углублен в землю, другой был подбит прямым попаданием 88 мм зенитки, расчет даже не успел снять ее с колес. Техники под огнем оттащили свои «мельницы» в безопасные места. Водитель «Кубельвагена» Густав Денпе получил приказ прорваться к соседнему аэродрому и поднять по тревоге «Штуки» полковника Руделя».

Из спогадів полковника Руделя:

«Русские танки редко совершали ночные атаки, но на протяжении нескольких дней нам – и нашим коллегам севернее – приходится с ними столкнуться. В полночь офицер разведывательной службы будит меня в большом волнении, чтобы сообщить, что несколько человек из расположенной в Малых Высках истребительной эскадрильи прибыли с вестью, что Советы ворвались на их аэродром и двигаются к их казармам в деревне. Меня это известие буквально сорвало с места. На безоблачном небе светят звезды. Я решил поговорить с беглецами сам. Малые Выски всего в 30 километрах к северу, несколько подразделений люфтваффе со своими самолетами размещены на этом аэродроме.

– Мы можем только сказать, что когда спали, то услышали внезапный грохот, а затем увидели идущие мимо русские танки с сидящей на броне пехотой.

Другие пилоты говорили о нападении танков на аэродром. Все произошло очень быстро, летчики были застигнуты врасплох, на них были лишь пижамы.

Я постарался оценить ситуацию и пришел к выводу, что лететь туда бессмысленно, поскольку для того, чтобы попасть

в танк, надо его хорошо видеть. Ясно, что звездного неба для этого недостаточно. Придется дожидаться утра».

У нічному бою на аеродромі німці на деякий час втратили уявлення про ситуацію та розгубилися. Про це свідчать обставини загибелі льотчика з 1-ї групи 52-ї винищувальної ескадри обер-лейтенанта Макса Гейсслера, які описує у своїх спогадах його товариш по службі Вальтер Тодт:

«За аэродром были ремонтные мастерские, в которых размещались автомобили, за ними находилась железнодорожная насыпь. Все это захватила русская пехота. Обер-лейтенант Гейсслер, командир штабной роты, хотел освободить мастерские, и бросился с ударной группой вперед. Какой-то солдат в немецкой униформе шел ему навстречу и кричал: «не стреляйте, я немецкий солдат». Когда Гейсслер к нему приблизился, солдат поднял пистолет и выстрелил. Макс Гейсслер был убит на месте».

Як тільки корпусна група остаточно зайняла Паліївку та Малу Виску, полковник М. Крічман віддав наказ організувати оборону, активно вести розвідку, виставити дозори та влаштувати засідки на можливих напрямках наступу німецьких військ.

Ворожі війська досить швидко зорієнтувалися. У с. Злинка було розташовано ворожий аеродром, злітаючи з якого німецькі літаки вже на ранок 9 січня розпочали масований обстріл позиції групи Крічмана.

У цей час на німецькому аеродромі у Злинці базувалися Юнкерси-87 10-ї протитанкової групи (Ju 87G) та 3-ї групи (Ju 87D) 2-ї штурмової ескадри. Пілотом одного з Юнкерсів-87, командиром 3-ї групи був вищезгаданий полковник Ганс-Ульріх Рудель, котрого вважають кращим льотчиком штурмової авіації Третього Рейху. Після війни Рудель написав книгу спогадів «Пілот «Штуки», де не забув розповісти про своє перебування у січні 1944 року на аеродромі в Злинці й про бомбардування Малої Виски та Паліївки.

Із книги Ганса-Ульріха Руделя «Пілот «Штуки»:

«В Злынке зима уже входит в свои права. Злой восточный ветер дует почти непрерывно, температура опускается ниже

20 – 30 градусов. В результате выходит из строя множество машин, поскольку осуществлять ремонт и поддерживать их в рабочем состоянии на открытом воздухе по силам только подготовленным специалистам...

Мы взлетаем с самым рассветом; к сожалению, над землей еще стоит туман. Приближаясь к аэродрому, замечаем, что на земле активно работают наши тяжелые орудия. Они уже поразили несколько самых смелых из стальных монстров; остальные убрались восвояси. Весь персонал воздушных подразделений уже на своих постах. Солдаты радостно приветствуют нас, поскольку понимают, что мы прилетели их выручать.

Один «Т-34» въехал в здание управления полетами и стоит там криво, словно пьяный, среди развалин. Некоторые танки спрятались в районе завода. Здесь пикировать опасно из-за высоких труб. Нам приходится проявлять чудеса точности, чтобы не налететь на одну из них. Наши орудия стреляют из-за каждого угла. Мы бросаем бомбы за границами деревни. Наконец иваны (так німці інколи називали радянських солдатів – авт.) понимают, что разумнее всего ретироваться. Большинство танков движется к восточному выходу из деревни, где можно укрыться в глубоких оврагах. Здесь останавливаются и их грузовики с бензином и боеприпасами. Русские пытаются отогнать нас с помощью зениток малого и среднего калибра, но мы при помощи бомб и орудий заставляем их зенитные орудия замолчать. Грузовики загораются и начинают взрываться.

Иваны поспешно направляются через снег на восток. Самым трудным делом сегодня является посадка в Злынке, поскольку туман на аэродроме не поднимается и видимость ограничивается небольшим расстоянием, когда мы наконец приземляемся.

К закату делаем семь вылетов в составе эскадрильи. Что касается меня, то я делаю пятнадцать одиночных вылетов... шестнадцать танков уничтожено с воздуха».

9 січня 1944 р. група Крічмана зазнала серйозних втрат, частина військової техніки була виведена з ладу, а у танках

залишилося лише по 30 – 40 літрів пального та по четвертій частині комплекту боєприпасів. А німці, використовуючи танки, піхоту, авіацію й артилерію, практично безперервно атакували позиції радянських військових.

Командир танка Т-34 139-го танкового полку молодший лейтенант Михайло Каліхов згадує про січневі бої у Малій Висці:

«В с. М. Виска была занята круговая оборона. Авиация противника 09.01.1944 г. бомбила с. М. Виска с 7.00 до 19.00. В 20.00 с северо-восточной стороны до восьми танков противника обстреляли село и отошли.

В с. М. Виска артиллерией и авиацией противника было подбито 9 Т-34 и 2 МК-3, одна из них сгорела. Убит командир танка младший лейтенант Белов, тяжело ранен командир взвода малых танков младший лейтенант Бурков, который вскоре умер. Ранены механик-водитель старший сержант Савченко, механик-водитель танка Буркова Ерошкин».

Надвечір 9 січня атаки німців припинилися. У цей час 68-ма мехбригада разом з 139-м танковим полком займала оборону у Паліївці, а 67-ма механізована та 116-та танкова бригади розташовувалися у Малій Висці. Командування групи віддало наказ визначити втрати, вночі перегрупувати сили й чекати нового ворожого наступу.

Однак вже близько 23-ї години біля Паліївки приземлився радянський літак По-2, на борту якого перебували капітан Н. Г. Демченко (за іншими даними – В. Я. Дідковський) та офіцер зв'язку 8-го мехкорпусу майор В. О. Лосєв. Останній передав командирі корпусної групи наказ відступати у напрямку Мар'янівки.

Виконуючи наказ командуючого 5-ї гвардійської танкової армії, група Крічмана, взявши пальне й боєприпаси зі своїх підбитих танків, посадивши піхоту на трофейну техніку, о 6.30 10 січня залишила Малу Виску та Паліївку й вирушила на Мар'янівку. Станом на 9 годину 10 січня вона перебувала в районі Петрівки й Мар'янівки. В околицях і на території цих сіл група Крічмана мала найважчі бої за увесь рейд. Вже після війни розвідник Захар Фрідман у своїх спогадах коротко скаже: «под

Марьяновкой была настоящая мясорубка». Є свідчення, що в районі Мар'янівки в групі закінчувалося пальне.

Слід сказати, що не лише бої під Мар'янівкою були важкими, але й сам шлях (близько 20 км) до неї був нелегким. Ворог постійно атакував замикаючу колону корпусної групи, яка рухалась з Паліївки. У ході бою було поранено механіка-водія Т-34 2-го танкового батальйону 116-ї танкової бригади – старшого сержанта Петра Посвятенка. Танк, яким керував Посвятенко, замикав колону групи Крічмана і йшов останнім із Паліївки, коли серед степу його атакував німецький літак. Атаки продовжувались одна за одною, але завдяки вмілому маневруванню й холоднокривності Посвятенка танк довго залишався неушкодженим. Після чергової повітряної атаки ворожий літак зумів підбити радянських танк і поранити його екіпаж, в тому числі й Посвятенка. У Мар'янівці йому та іншим пораненим червоноармійцям була надана медична допомога.

10 січня 1944 р. корпусну групу постійно атакував ворог. Ось як у викладі Михайла Каліхова відбувалися події цього дня на східному краю Петрівки, де позиції займав 139-й танковий полк разом з 2-м батальйоном 67-ї мехбригади:

«Противник в течении дня делал воздушные налеты по 10 – 15 самолетов до 150 самолетовылетов в день. В результате бомбежки ранен старший лейтенант Щужин. Сгорел БА-64, сгорела трофейная машина «Амфибия», разбита машина «Хорх», где уничтожена радиостанция РБ. В ночь с 10 на 11.01.44 г. противник предпринял три минометно-артиллерийских огневых налета».

Із спогадів В. Шиманського дізнаємося, як пройшов день 10 січня для підрозділів 116-ї танкової бригади, зосереджених у Мар'янівці:

«За день бригада отбила девять яростных атак танков и мотопехоты. Над селом стоял несмолкаемый гул. Бомбежки следовали одна за другой. Поддерживающей и противотанковой артиллерии, по сути дела, уже не было. Подразделения 116-й принимали на себя самые сильные удары противника, и потери становились все более чувствительными».

Після боїв, надвечір 10 січня, стан підрозділів корпусної групи був наступним: 68-ма мехбригада (170 чол.) обороняла Мар'янівку, 67-ма мехбригада (120 чол., 2 танки Т-34) – Петрівку, а 116-та танкова бригада (14 танків Т-34) захищала переправу Мар'янівка – Петрівка. У цей час полковник М. Крічман вирішив доставити в штаб 8-го мехкорпусу доповідь про проведені бої, становище корпусної групи, можливі шляхи відступу, і, головне, повідомити про нагальну потребу підвезення їй боєприпасів, продовольства й паливно-мастильних матеріалів. Виконати це завдання було доручено помічнику начальника штаба 116-ї танкової бригади капітану Володимиру Федорову. Він, керуючи невеликим загonom із двох танків Т-34 й одного легкового автомобіля, мав пройти через лінію фронту та дістатися до с. Нова Павлівка (нині – Кіровоградського району), де розташовувався штаб 8-го мехкорпусу.

Півдня знадобилося Федорову, щоб дістатися до розташування 8-го мехкорпусу. Сюди прибув лише один танк. Інший, разом з автомобілем, був підбитий німецьким літаком Юнкерс-88 у декількох кілометрах від Мар'янівки.

У штабі 8-го мехкорпусу капітана В. Федорова зустрів його начальник генерал-майор Анатолій Білогорський, який повідомив, що нещодавно у Мар'янівку вже було вислано літак з пілотом І. М. Пацулою. Молодший лейтенант пілот окремої авіаланки зв'язку 8-го мехкорпусу Іван Пацула повинен був передати групі Крічмана наказ від командира мехкорпуса А. Хасіна про відступ 12 січня за лінію фронту.

Щоб доставити групі Крічмана пальне, боєприпаси та продовольство було сформовано спочатку одну колону, яка не дісталася до пункту призначення, а потім другу – з автомобілів ЗІС-5 та декількох цистерн із паливом. Виконати цю роботу доручили 613-й окремій автотранспортній роті підвезення паливно-мастильних матеріалів 8-го мехкорпуса. Ось імена кількох водіїв роти, які брали участь у цій місії: Карп Барилей, Васись Давидов, Микола Дерев'яга, Віктор Жирнов, Матвій Зайцев, Павло Костров, Андрій Шурхал. Відразу після закінчення рейду, 14 січня 1944 року, вони були нагороджені медаллю «За бойові заслуги».

11 січня колона під керівництвом старшого лейтенанта Деміденка залишила своє місце дислокації у с. Черняхівка (нині – Кіровоградського району) й вирушила у бік Мар'янівки. Супроводжували колону танки під командуванням капітана Торбіна. Одним із танків Т-34 2-го танкового батальйону 116-ї танкової бригади командував молодший лейтенант Прокопій Кругляк. В околицях с. Овсяниківка колону атакували ворожі танки, бронетранспортери й авіація. Як мінімум одна із автомашин, завантажених боєприпасами та продовольством, а також цистерна з паливом були знищені німцями. Решта колони дісталася до оточеної групи Крічмана.

Із нагородного листа червоноармійця В. І. Давидова, одного із водіїв колони:

«...при виконанні наказу зв. генерал-майора Белогорського доставить горючее группе зв. полковника Кричмана, показал себя, как бесстрашный воин Красной армии... минометно-артиллерийский обстрел и неоднократные налеты самолетов противника на колонну с воздуха, не останавливали тов. Давидова в пути, и где необходимо сам помогал заправлять танки и автомашины, которые тут же уходили на выполнение боевых заданий».

Тим часом поки Федоров добирався до командування 8-го мехкорпусу, а те готувало колони допомоги, становище групи Крічмана погіршувалося. Зранку 11 січня німці розпочали перегруповання своїх сил і збільшили частоту й тривалість атак. Активно діяла німецька авіація. Так, екіпажі 3-ї групи 2-ї штурмової ескадри «Іммельман» протягом 11 – 12 січня здійснювали в середньому по 7 бойових вильотів, заявивши про знищення 16 радянських танків. Ці літаки злітали зі злинківського аеродрому, оскільки на маловисківському вже не було німецьких авіаційних частин. Зранку 9 січня 1944 р. 1-ша й 3-тя групи 52-ї винищувальної ескадри перебазувалися на аеродром у с. Новокрасне.

Активні дії німецької авіації підтверджують записки М. І. Каліхова, у яких доволі детально описано події 11 січня 1944 року:

«11.01.44 г. рано утром над районом сосредоточения появился разведывательные самолеты противника. Наблюдением установлено, что противник подтягивает резервы с запада от выс. 201,3. На Павловку прошла колонна врага: пять бронетранспортеров, 21 разные транспортные машины с пехотой и грузами, 6 мотоциклов, 2 кухни, 2 легковые автомашины. Колонна прошла в 10.00...

В 11.30 с запада от выс. 178,7, что на северной окраине с. Ковалевка переправились 28 средних танков и САУ, 8 бронетранспортеров, 25 транспортных машин с пехотой и артиллерией через переправу и двинулись по дороге на юго-восток. В 14.30 противник частью сил: 3 танка и 4 бронетранспортера, пошел в атаку с севера на совхоз Петровский, при поддержке артиллерийского и минометного огня из района Павловка и Петровка, с запада – огнем из автоматических пушек и бронетранспортеров. Бой длился три часа, в результате которого атака противника была отбита, группа (маються на увазі частини 139-го танкового полку й 2-го батальйону – авт.) продолжала занимать круговую оборону на прежнем месте – совхоз Петровського».

В оперативному зведенні штабу 8-го мехкорпусу за 10 січня повідомляється, що німцям вдалося вступити на територію радгоспа «Мар'янівський» і підбити 3 радянські танки. При цьому гітлерівці втратили 5 танків і 3 бронетранспортера.

На вечір 11 січня 67-ма мехбригада розташовувалася у Петрівці й мала в складі 110 бійців, 68-ма мехбригада із 115 бійцями та 2 танками займала Мар'янівку, а 116-та танкова, маючи 11 танків, обороняла переправу Мар'янівка – Петрівка.

У боях 11 січня особливо відзначилися командир танка – молодший лейтенант Іван Стуканов, і молодший сержант Яків Гейфман. Вони на двох підбили 2 самохідні установки й 2 бронетранспортера, за що були нагороджені орденами «Вітчизняної війни» відповідно I і II ступенів.

За січневі бої в Мар'янівці орден «Червона Зірка» отримав начальник розвідки 615-го мінометного полку лейтенант Олександр Козлов. Йому було доручено розвідати місця

зосередження вогневих точок противника й скупчення його військової техніки. Як зазначається у нагородному листі, лейтенант Козлов, ризикуючи своїм життям, пробрався на передові позиції німців, після чого повернувся й передав їх координати мінометній батареї, яка могла вести прицільний вогонь.

Із нагородного листа командира вогневого взводу 615-го мінометного полку лейтенанта Михайла Крилова:

«Батарея тов. Крылова непрерывно вела огонь по контратакующему противнику. Авиация противника бомбила и обстреливала батарею. Противник вел сильный обстрел из пулеметов и минометов. Снаряды рвались вокруг, но батарея не прекращая все время вела огонь по противнику. Уничтожив за 3 дня (10 – 12 січня – авт.) 5 огневых точек, один бронетранспортер и до взвода пехоты противника».

Інший боєць з 615-го мінометного полку, Микола Кудряшов, під час бою у Мар'янівці замінив командира мінометного розрахунку й знищив 2 кулеметні точки ворога. А комсорг молодший лейтенант Микола Пермьков і шофер Петро Тарасов 11 січня під постійним вогнем противника, ризикуючи життям, зуміли полагодити пошкоджений автомобіль з боєприпасами й доставити його в розташування мінометного полку.

Не менш важким для групи Крічмана виявився наступний день – 12 січня 1944 року. Спочатку о 8.00 контратаками 68-ї механізованої та 116-ї танкової бригад німці були вибиті з радгоспу «Мар'янівський» Але вже з 9 години, провівши артилерійсько-мінометну підготовку з району Ковалівки, німецькі танки PzKpfw IV, самохідні артилерійські установки й бронетранспортери з піхотою за підтримки штурмової авіації атакували позиції корпусної групи у с. Петрівка. Після тривалого бою 139-й танковий полк та 2-й батальйон, які тут оборонялися, змушені були відступити у Мар'янівку, а гітлерівці о 17.45 увійшли в Петрівку.

У Мар'янівці, однак, ситуація була не кращою: одночасно з атакою на Петрівку близько батальйону німців атакували позиції радянських солдат у цьому населеному пункті.

Ось як наступ німців 12 січня на Мар'янівку описує у своїх спогадах В. Шиманський:

«С утра 12 января возобновились налеты вражеской авиации. Правда, теперь ее летчики не могли действовать нахально, как накануне: над Марьяновкой не раз появлялись советские истребители, отгонявшие гитлеровцев. Наземные же атаки не прекращались. Донимали нас и «тигры», и «фердинанды». Несколько штук их навсегда застыло в окрестностях Марьяновки, но и нам они нанесли ощутимый урон...

Как и другие девушки, наши телефонистки Маша Горожанкина, Аня Зябрева самоотверженно помогали в Марьяновке медикам. Под бомбежкой и артиллерийским огнем они перевязывали раненых и заносили их в укрытия. Когда Маша оказывала помощь раненому, осколок разорвавшегося снаряда оборвал ее жизнь...».

Про згадані Шиманським дії медиків під час рейду відомо небагато. Хоча враховуючи тяжкість боїв, можна впевнено сказати, що медпрацівники трималися стійко – про це свідчать документи.

Із нагородного листа старшого фельдшера 3-го танкового батальйону, молодшого лейтенанта медичної служби Олександри Бондаренко:

«За время рейда бригады, находясь под непрерывным огнем противника и воздействием его авиации, оказывала первую помощь раненым. Ею была оказана помощь более 40 раненым. При отрыве бригады от противника, организовала эвакуацию раненых через передний край противника и после полной их эвакуации начала выходить сама к нашим частям».

Медики корпусної групи не могли допомогти усім. Багато радянських воїнів не повернулися живими з рейду й були поховані в Паліївці, Малій Висці та Мар'янівці. У кожному з цих населених пунктів є братські могили, де спочивають червоноармійці, що загинули у січні 1944 року. До сьогодні імена багатьох із них залишилися невідомими.

Досліджуючи перебіг рейду за різними документами й матеріалами, вдалося з'ясувати імена радянських солдат і

офіцерів, що брали в ньому участь. Неповні списки загиблих підтверджують слова багатьох учасників рейду про те, що найважчих боїв група Крічмана зазнала в Мар'янівці. Після боїв 12 січня в корпусній групі залишилося 30 бійців і 2 танки (116-та танкова бригада), 110 бійців (67-ма мехбригада) та 209 бійців (68-ма мехбригада).

Ситуація наближалася до критичної межі. Потрібно було діяти.

Надвечір 12 січня корпусна група, отримавши зранку поповнення у вигляді 6 танків, пального та боєприпасів, розпочала підготовку до виходу з району Мар'янівки. Для здійснення цього група Крічмана керувалася отриманим від командування 8-го мехкорпусу наказом, де зазначалося: 12 січня до 19.00 вона має зосередитися в колгоспі «Мар'яновському», розділитись на дві групи й перейти фронт. Прорив танків повинен був здійснюватися за маршрутом: переправа Мар'янівка – радгосп «Мар'янівський» – Андріївна (нині – перебуває у складі с. Овсяниківка Кіровоградського району); піхотних частин – за схемою: колгосп «Мар'янівський» – південна околиця Мар'янівки – радгосп «Мар'янівський» – Андріївка. У с. Андріївка обидві групи повинні були з'єднатися й рухатися до Катеринівки (нині – Кіровоградського району) та Грузького.

Виходячи з Мар'янівки, корпусна група була змушена не раз вступати у бій з ворожими військами, адже німці перекрили практично усі можливі шляхи відходу. Біля с. Андріївка частина бійців групи на чолі з начальником штаба 139-го танкового полку майором Дмитром Мельником зустрілися з німецьким загonom. Розпочався бій, результат якого, судячи з наявних документів і спогадів, був не на користь червоноармійців. Під час бою було важко поранено майора Д. Мельникова. У цей момент біля нього перебував стрілець взводу комендантської служби 139-го танкового полку червоноармієць Веніамін Лукич Смурков. Він, як зазначається в документах, був готовий до останнього патрона захищати життя командира. Однак німці не помітили в темряві радянських воїнів або вирішили, що вони вже мертві, тому пройшли повз.

Смурков почав кликати на допомогу. Невдовзі йому на допомогу прийшов старший лейтенант Віктор Іванов. Поклавши тіло пораненого майора на кожух, вони вдвох більше кілометра несли його, намагаючись дістатися до підрозділів корпусної групи, які рухалась десь попереду. Але, як виявилось, поранення було надто серйозним. Майор Дмитро Мельников помер у червоноармійців на руках. Смуров особисто зняв його ордени, медалі, забрав з кишень усі документи, зокрема, планшет з наказами та бойовий щоденник, які 13 січня здав у штаб 139-го танкового полку. За намагання врятувати життя командирів Веніаміна Смуркова було нагороджено орденом Вітчизняної війни II ступеня, а Віктора Іванова – медаллю «За відвагу».

Із такими труднощами група Крічмана поверталася з рейду. На ранок 13 січня 1944 року вона перейшла лінію фронту й спочатку зустрілася біля Овсяниківки з частинами 111-ї стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії, а згодом розташувалася в околицях Катеринівки та Грузького.

Із «Журнала боевых действий войск 5-й гвардейской армии за январь 1944 года»:

«Ночью с 2 до 4-х часов через боевые порядки 32 корпуса проходили танки 8 МК, возвращавшиеся из рейда /из направления МАРЬЯНОВКА/: 2 танка прошло через боевые порядки 310 гвардейского стрелкового полка, две группы одна в 4 танка, другая в 5 танков проходили через боевые порядки 468 полка в рошу, при чем ранее пришедшая группа обстреливала следовавшую за ней вторую группу. После 20-минутной перестрелки было установлено, что танки свои. Обе группы направлены в район сосредоточения ГРУЗКОЕ».

Які були результати рейду? У дослідженні «Дорогами побед: боевой путь 5-й гвардейской танковой армии», зазначається, що під час рейду було знищено 10 складів із військовим майном та продовольством, 500 автомобілів, 25 бронетранспортерів, 20 танків, 10 гармат, 300 мотоциклів, 3 ешелони на залізничній станції у Малій Висці, 1000 велосипедів і приблизно 1000 німецьких солдат та офіцерів. До того ж Радінформбюро від 13 січня 1944 р. повідомляло, що

«...стремительно продвигаясь вперед, наши бойцы на одном из аэродромов сожгли 40 немецких самолетов».

За іншими даними, під час рейду було підбито 13 ворожих танків та знищено до 400 німецьких солдат і офіцерів.

Знищений німецький літак на аеродромі у Малій Висці.

Із фондів Музею історії Маловисківського району

Якщо опиратися на дані оперативних зведень штабу 8-го мехкорпусу, то корпусна група знищила 100 літаків, 500 автомашин, більше 1500 солдат і офіцерів, захопила багато трофейної техніки, складів з боєприпасами й продовольством.

Разом із тим корпусна група зазнала втрат. Дані з цього питання, наявні в історико-краєзнавчій літературі, дещо різняться. Автори книги «Маловисківщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» Г. М. Перебийніс та Г. О. Красний стверджують, що корпусна група за весь рейд втратила 209 бійців. Краєзнавець В. Г. Колесник у своїх дослідженнях зазначає, що група Крічмана лише за два дні боїв у Мар'янівці 11 – 12 січня втратила 227 солдатів і офіцерів. На час виходу з рейду у корпусній групі, за твердженням Колесника, залишилося близько 100 чоловік та 9 танків.

Архівні документи дають змогу більш конкретно визначити, яких втрат зазнала група Крічмана. Від самого початку до неї входило 578 чол. і 68 одиниць бойової техніки.

Від 10 січня документами зафіксовано в групі 290 чол. без урахування 116-ї танкової бригади, даних щодо якої немає. 11 січня ця кількість скоротилася до 225 чол., але станом на 12 січня особовий склад групи зріс до 349 чол. Таке кількісне збільшення пояснюється тим, що керівництво 8-го мехкорпусу неодноразово клопотало перед вищим командуванням про необхідність надання допомоги корпусній групі. Так, начальник штаба корпусу генерал-майор А. І. Білогорський 12 січня прохав направити в район Мар'янівки частини піхоти з артилерією та надати їм авіаційне прикриття.

Вранці 12 січня батальйон 776-го стрілкового полку 111-ї стрілецької дивізії дістався околиць Мар'янівки й зайняв оборону. Трохи пізніше о 9 годині також прибула вислана колона з пальним, боєприпасами та 5 гарматами 76 мм у супроводі 6 танків і десантом автоматників.

За рахунок цієї допомоги очевидно й збільшився до 349 чол. кількісний склад групи Крічмана. Саме таку кількість бійців вона мала на момент отримання наказу залишити Мар'янівку.

З бойовою технікою ситуація була такою: 10 січня в корпусній групі було наявно 16 танків, без даних по 68-й мехбригаді, 11 січня – 13 танків, без даних по 67-й мехбригаді, 12 січня – 2 танки 116-ї танкової бригади. У 67-й мехбригаді танків не залишилося, а по 68-й мехбригаді даних немає. Натомість є відомості, що 12 січня група втратила 10 танків.

Також є інформація про втрати в боях за Малу Виску й Мар'янівку по 68-ї механізованій бригаді. Вони склали 192 убитих і 76 поранених бійців рядового й сержантського складу.

Після повернення з рейду у корпусній групі, згідно оперативного зведення за 13 січня, нараховувалося 249 чол. і 14 танків.

Про втрати групи Крічмана, окрім документів, можна також дізнатися зі спогадів учасників рейду.

Заступник командира взводу зв'язку 68-ї механізованої бригади сержант Акрам Галімов у своїх спогадах зазначає, що з рейду повернулося 36 бійців мехбригади.

Із спогадів механіка-водія танка Т-34 1-го танкового батальйону 116-ї танкової бригади Сергія Пряннічкова:

*«Вышли мы к городу Малая Виска, он километрах в 60-ти западнее Кировограда. А возле него как раз аэродром расположился. Вот тут и пошла работа. Разнесли мы на земле фашистских стервятников в пух и прах, не знаю, сумел ли подняться в воздух хоть один самолет. Но потом нам пришлось очень туго. Гитлеровцы, конечно, подняли тревогу, на нас бросили большие силы, и поредевшая бригада попала в окружение. Двое суток без сна и отдыха прорывались через линию фронта. **Вышли, но какой ценой! Танкисты стали пехотинцами, да и то их осталось совсем мало. А танков уцелело только два** (виділено – авт.). И все-таки этот наш прорыв в тыл, оплаченный такой дорогой ценой, получил у командования высокую оценку. Говорю об этом потому, что все уцелевшие танкисты были удостоены высоких боевых наград».*

Тепер навряд чи вдасться цілком визначити масштаби втрат, завданих німецьким військам під час проведення рейду, як і реальні втрати групи Крічмана. Радянська та німецька сторони суб'єктивно оцінювали свої успіхи та поразки.

Так, 11 січня військові частини вермахту й люфтваффе повідомили про знищення 87 танків протягом дня, при тому, що в групі Крічмана з самого початку було всього 50 бойових машин. У свою чергу, радянськими танкістами було заявлено про знищення на аеродромі від 40 до 100 німецьких літаків.

У нагородних листах командира групи полковника Михайла Крічмана та заступника командира 2-го танкового батальйону 116-ї танкової бригади капітана Миколи Проценка зазначено нереальну кількість у 150 ворожих літаків.

Ситуація з втратами на аеродромі за німецькою версією виглядає так: загинули один офіцер, один унтер-офіцер, сім солдат, один з яких пропав безвісти, і ще троє солдат – поранені. Також було виведено з ладу сім «Месершміттів» і один навчальний літак Клемм-35. Цифру в сім знищених літаків

наводить у своїх роботах відомий дослідник німецької авіації М. В. Зефіров.

Якщо не брати до уваги статистичні дані, то непрямим результатом проведеного радянськими частинами рейду було те, що він відіграв свою роль у звільненні 2-м Українським фронтом 8 січня 1944 р. Кіровограда.

Звільнивши Кіровоград, радянські війська продовжили свій наступ, виконуючи поставлені в директиві № 30272 Ставки Верховного Головнокомандування перед ними завдання:

«...разбить кировоградскую группировку и занять Кировоград, охватывая его с севера и юга. В дальнейшем овладеть районом Ново-Украинка, Помошная и наступать на Первомайск с целью выхода на р. Южный Буг, где и закрепиться...

Одновременно нанести вспомогательный удар силами двух армий в общем направлении Шпола, ст. Христиновка».

З інших документів відомо, що територія сучасної Маловисківщини була у фронті наступу двох армій – 53-ї та 5-ї гвардійської. Розмежувальна лінія між ними проходила через Володимирівку, Велику Виску, Плетений Ташлик і Звірівку (нині – Новоукраїнського району). На північний захід від лінії цих населених пунктів наступали частини 53-ї армії, а на південний схід – 5-ї гвардійської армії. Практично уся територія Маловисківщини перебувала в межах наступу 53-ї армії. Лише невеликі її частини мали б бути звільненні військами 5-ї гвардійської армії.

Наказом від 11 січня 1944 р. командувач 2-м Українським фронтом І. С. Конєв уточнив завдання цим арміям.

Так, 5-й гвардійській армії разом із 7-м механізованим корпусом передбачалося наступати на Новоукраїнку, яку вони повинні були зайняти 14 січня й вийти на рубіж Якимівка – Леонтовичеве – Рівне. Зокрема, 32-й гвардійський стрілецький корпус під командуванням генерал-майора Олександра Родімцева трьома дивізіями мав наступати в напрямку Малої Виски, Мар'янівки й Плетеного Ташлика.

Командувачу 53-ї армії генерал-лейтенантові Івану Галаніну наказувалося здійснити енергійний наступ у

загальному напрямку на Злинку й 14 січня вийти на рубіж Хмельове – Глодоси – Фурманівка (нині – Новоукраїнського району).

12 січня 1944 р. о 9 годині після 40-хвилинної артилерійської підготовки 53-тя армія перейшла в наступ. Однак ні цього дня, ні наступного – 13 січня – її військам не вдалося досягнути серйозних результатів.

Не досягла відчутних успіхів 12 січня 1944 року й 5-та гвардійська армія. Розпочавши свій наступ, як і 53-тя армія, о 9 годині, вона зустріла сильний опір німецьких військ.

Увечері 13 січня 1944 р. комфронту І. С. Конєв підсилив 53-тю армію, передавши до її складу 7-й мехкорпус, 1-шу гвардійську повітряно-десантну дивізію та 97-му гаубічно-артилерійську бригаду. Разом з підсиленням 53-тя армія отримала від командувача 2-м Українським фронтом новий наказ: зранку 15 січня прорвати оборону ворога й продовжити наступ у загальному напрямку на Оситну й Мар'ївку (нині – Новомиргородського району). 16 січня війська 53-ї армії повинні були звільнити Новомиргород і Малу Виску. На підготовку наступу відводився один день – 14 січня 1944 року.

Того ж дня командарм І. С. Галанін видав бойовий наказ, що конкретизував завдання частинам армії в майбутньому наступі. Згідно з цим наказом 48-й стрілецький корпус у складі 213-ї, 233-ї та 138-ї стрілецьких дивізій мав продовжити наступ у напрямку на Панчеве й до кінця 15 січня вийти на рубіж курган «Могила Бузунова» – Панчеве – Арсенівка.

75-му стрілецькому корпусу, до якого входили 14-та, 89-та, 66-та гвардійські й 116-та стрілецька дивізії, наказувалося прорвати оборону противника на ділянці Володимирівка – Овсяниківка й, розвинувши енергійний наступ, 15 січня вийти на рубіж Оситна – Велика Виска.

У ході наступу 75-го корпусу передбачалося, що 116-та стрілецька дивізія звільнить Оситну, 89-та гвардійська дивізія, 461-й мінометний полк, при підтримці підрозділів

7-го мехкорпусу – Матусівку, Павловку, Журавку³ й хутір Котовського (нині – с. Котівка Новомиргородського району); 66-та гвардійська стрілецька дивізія разом з 168-м винищувально-протитанковим артилерійським полком і 741-й гаубічно-артилерійським полком – Петрівку, Мар'янівку й, у перспективі, Малу Виску; 14-та гвардійська стрілецька дивізія, 228-й мінометний полк і 482-й винищувально-протитанковий артилерійський полк – Олексіївку.

15 січня о 8.55 після артилерійської підготовки 53-тя армія перейшла в наступ, однак, зустрівши сильний опір противника, практично не досягла успіху. Лише на лівому фланзі армії вдалося прорватися на 3 км й звільнити Володимирівку та Олександрівку. Літаки 1-го бомбардувального авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії під час наступу наземних військ завдали удару по районах зосередження німецьких військ біля Великої Виски й Мар'янівки.

Але загальний результат наступу був невтішний. У документах коротко зазначається: «Части армии задачу дня не выполнили». Особливо повільними в ході наступу виявилися 14-та гвардійська і 138-ма стрілецькі дивізії, які не зуміли вчасно скористатися успішними діями сусідніх із ними підрозділів.

Втрати 53-ї армії 15 січня склали 146 убитих і 471 поранених червоноармійців. Радянськими військами було заявлено про взяття в полон 18 німців, знищення 500 солдат і офіцерів, 36 вогневих точок, 5 мінометних і 2 артилерійських батарей, 4 автомашин, спалення 8 танків та підбиття 15 танків і 9 гармат.

15 січня 1944 року наступали війська 5-ї гвардійської армії. У 32-го гвардійського стрілецького корпусу цієї армії було завдання прорвати оборону німців біля Овсяниківки та Івано-Благодатного й до кінця 16 січня вийти на рубіж Олександрівка – Плетений Ташлик. У лінії наступу 32-го корпусу планувалося задіяти 8-й механізований корпус.

³ Нині населений пункт Новомиргородського району, у якому ніхто не проживає. Розташований на північному-сході від с. Паліївка.

Із «Журналу боевых действий войск 5-й гвардейской армии за январь 1944 года»:

«Командиру 8 МК – тесно взаимодействуя с частями 32 ГВ СК развивать наступление в направлении НОВО-ЗЛЫНКА, ХМЕЛЕВОЕ, к исходу 15.01.44 овладеть районом ХМЕЛЕВОЕ, ПЕТРОПАВЛОВКА и к 18.01.44 выйти на рубеж р. Бол. Вись на участке НАДЛАК, КАЛЬНЕБОЛОТО, перерезать пути отхода противника на юг».

О 9 годині 15 січня після артилерійської підготовки дивізії 32-го стрілецького корпусу, як і вся 5-та гвардійська армія, перейшли в наступ. У ході важких боїв вони зуміли прорватися вперед на 2 – 6 км, звільнивши Овсяниківку та Івано-Благодатне та ще деякі населені пункти. Наступ підтримувала авіація. О 8.50 радянські штурмовики й пікірувальники виставили димові завіси, прикриваючи наступ наземних військ, після чого завдали удару по місцях зосередження ворожих військ у районах Великої Виски, Івано-Благодатного, Овсяниківки.

Наступного дня, 16 січня, наступ продовжився, але вже без значних результатів. 32-й гвардійський стрілецький корпус, зустрічаючи до 20-х чисел січня 1944 року запеклий опір німців, які почасти переходили від оборони в контратаку, вів бої у районі Андріївки, Овсяниківки, Івано-Благодатного, не зумівши таким чином виконати поставлені перед ним завдання. Також не змогли це зробити війська 53-ї армії, котрі зранку 16 січня відновили наступ.

У супроводі винищувачів літаки 1-го бомбардувального авіакорпусу атакували з повітря німецькі позиції у Великій Висці, Павлівці, Мар'янівці та Малій Висці. У цей день радянським військам вдалося досить близько підійти до Новомиргорода тв Великої Виски, але ввечері 16 січня їхнє просування було зупинено контратаками німців. Перегрупування 53-ї армії частин 5-ї гвардійської танкової армії генерал-лейтенанта Павла Олексійовича Ротмістрова на ділянку наступу не допомогло.

Проти 5-ї гвардійської та 53-ї наступальних армій оборонялися німецькі підрозділи 106-ї, 320-ї, 282-ї піхотних дивізій 47-го танкового корпусу, 11-ї танкової та 10-ї танково-

гренадерської дивізії 3-го танкового корпусу 8-ї польової армії. Їм допомагали підрозділи відомої танкової дивізії СС «Мертва голова», яка у січні 1944 р. разом з моторизованою дивізією «Велика Німеччина» відіграла роль своєрідних «пожежних команд», що перекидалися на різні ділянки фронту для ліквідації наступу радянських військ, зокрема в районі Кіровограда.

Ця дивізія прибула під Кіровоград у ніч на 17 січня 1944 року. За свідченням радянських документів, вона мала замінити на лінії оборони підрозділи 10-ї танково-гренадерської дивізії. Штаб дивізії СС «Мертва голова» розташовувався у Великій Висці. Як і будь-яка інша танкова дивізія, вона складалася з танкових або танково-гренадерських полків. Один із таких полків – 6-й танково-гренадерський, штаб якого зосереджувався в Ковалівці, був названий на честь першого командира дивізії Теодора Айке.

У Малій Висці розташовувався штаб 47-го танкового корпусу та 282-ї піхотної дивізії, у Плетеному Ташлику – 10-ї танково-гренадерської дивізії, у Арсенівці – 849-го піхотного полку. А штаб відомої німецької дивізії «Велика Німеччина» розмістився в цей час у Рівному.

Німецькі війська не проводили якихось масштабних наступальних дій. Відчуваючи постійний дефіцит сили й техніки, вони в основному оборонялися та лише зрідка контратакували наступи радянських частин. Так, 17 січня о 15 годині близько 200 гітлерівців та 8 танків атакували позиції 213-ї стрілецької дивізії західніше Андріївки. Перед цим підрозділи 110-ї та 111-ї стрілецьких дивізій, які наступали південніше Андріївки, були атаковані з напрямку Мар'янівки 300 – 400 німецькими піхотинцями за підтримки 8 танків та декількох бронетранспортерів. Це були дивізії 32-го стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії.

Активно діяла ворожа авіація. Одиночними літаками німці вели розвідку, а групами від 3 до 30 – бомбили позиції радянських військ.

Наступного дня, 18 січня, за підтримки артилерії й танків ворог атакував позиції військ 53-ї армії північніше Андріївки, маючи на меті відновити втрачені раніше позиції в районі

Володимирівки. За свідченнями взятих у полон бійців із 282-ї піхотної дивізії, німці о 6.00 мали перейти в наступ і вийти на рубіж Володимирівка – Олександрівка (нині – Кіровоградського району) й утримувати оборону. О 7.40 гітлерівці кількістю в 250 бійців і 10 танків атакували позиції червоноармійців. Об 11 годині близько 200 німців, 7 танків і 2 самохідні артилерійські установки провели повторний наступ. Одночасно така ж кількість військових з 9 танками наступала в районі Миронівни (нині – Кіровоградського району), що розташована біля Володимирівки з північного боку. У результаті бою гітлерівці втратили 9 танків та 438 солдат і офіцерів.

Усього за період з 12 по 19 січня 1944 року 53-тя армія в ході наступу знищила більше 3 тис. гітлерівців, 10 автомашин, 36 вогневих точок противника, 60 кулеметів, 15 гармат, 11 мінометних і 4 артилерійські батареї, 11 літаків, 1 самохідну артилерійську установку. Майже 30 танків було спалено, а 50 – підбито. Втрати 53-ї армії за цей час склали: більше 1 тис. бійців убито, близько 3,5 тис. – поранено.

20 січня 53-тя армія отримала від командувача 2-го Українського фронту І. С. Конєва новий наказ: частинами правого флангу армії наступати й звільнити район Шполи та Новомиргорода, з'єднатися з лівим крилом 1-го Українського фронту, оточити та знищити сили противника північніше Шполи й Звенигородки. Лівий фланг 53-ї армії мав розвернути наступ на Панчеве й вийти на рубіж Мартоноша – Панчеве – Каніж (нині – Новомиргородського району), після чого, утримуючи оборону на цьому рубежі, наступати на північ у напрямку на Новомиргород і Шполу. Цей наказ комфронта І. С. Конєва започаткував підготовку 53-ї та інших армій 2-го Українського фронту до проведення спільно з військами 1-го Українського фронту Корсунь-Шевченківської наступальної операції, яка відбувалася протягом 24 січня – 17 лютого 1944 року. Її метою було оточення та знищення німецького угруповання військ у межах так званого Корсунь-Шевченківського виступу.

У цій операції взяли участь війська 1-го і 2-го Українського фронтів, котрі в другій половині січня 1944 р. розпочали підготовку до неї. 20 січня 1944 р. командувач

2-м Українським фронтом І. С. Конєв віддав наказ арміям готуватися до нової наступальної операції. Для її проведення було виділено 52-гу, 4-ту, 53-тю, 5-ту гвардійську танкову й 5-ту повітряну армії. Зокрема 53-тя армія, яка до цього мала наступати у напрямку на територію Маловисківщини, тепер повинна була вийти на рубіж Мартоноша – Панчеве – Каніж, а далі – розвернути свій наступ на північ і північний захід. Для подальшого утримання лінії фронту її місце зайняли частини 5-ї гвардійської армії.

Не зважаючи на те, що 5-та гвардійська армія не брала участі в Корсунь-Шевченківській операції, вона здійснювала протягом другої половини січня 1944 року наступальні дії, прагнучи захопити район Великої Виски. 22 січня о 7.50 після 10-хвилинної артилерійської підготовки її частини перейшли в наступ. Було поставлено завдання оволодіти вузлами оборони супротивника на лінії фронту, після чого наступати в загальному напрямку на Велику Виску. Радянські війська в цей день практично не досягли жодних результатів через організацію гітлерівцями ефективної оборони. Подібна картина повторилася й у наступні дні – 23 і 24 січня. Тому керівництво 5-ї гвардійської армії змушене було відмовитися від своїх прагнень і перейти до оборони, зайнявшись зведенням укріплень на лінії фронту.

Скласти уявлення про дії німців проти військ 5-ї гвардійської армії дозволяє журнал бойових дій цієї армії за січень 1944 року. Ось деякі цитати із нього:

«Частини противника на правом фланге Армии днем (30 января – авт.) оказывали сильное сопротивление, особенно артиллерийско-минометным огнем из района южн. окраина ПАНЧЕВО, ОСИТНАЯ, КОВАЛЕВКА, ПАВЛОВКА. На остальных участках вел редкий ружейно-пулеметный, изредка артиллерийский огонь. Огнем себя обнаружило 14 артиллерийских и 10 минометных батарей...

Особую активность противник проявлял в последней декаде (січня – авт.) на участке ПЯТАЯ ИВАНОВКА, АНДРЕЕВКА, оказывая упорное сопротивление действиям наших частей.

После упорных боев за ПЯТУЮ ИВАНОВКУ, МИРОНОВКУ в ночь, на 24.01.44 снова введя в первую линию на участке зап. ПЯТОЙ ИВАНОВКИ, находившиеся во втором эшелоне подразделения 849 ПП и развед. отряда, противник пытался удержать ПЯТУЮ ИВАНОВКУ, МИРОНОВКУ, но под воздействием частей Армии был выбит...

С участка БЛАГОДАТНАЯ-АННИНСК (нині с. Аннинське Кіровоградського району – авт.) противник ограничивался ведением разведки боя силой в роту, при поддержке танков и самоходных орудий в отдельных случаях до 9 единиц. Вел интенсивные окопные работы, как непосредственно вблизи переднего края, так и в глубине, устанавливая противопехотные и противотанковые препятствия.

К исходу дня противник продолжал обороняться на рубеже южн. окраина КАНИЖА, центр АНДРЕЕВКИ, ШЕСТАКОВКА, АННИНСК. Вторая линия обороны противника проходила на рубеже высот зап. МАКСИМОВКИ, БОЛ. ВЫСКИ, зап. ЕЛЕНО-КОСОГОРОВКИ, ИВАНОВКИ, ГЕРМАНОВКИ...

Авиаразведкой отмечалось перемещение артиллерии противника перед правым флангом Армии в районы ОСИТНОЙ, МАКСИМОВКИ, зап. ПАВЛОВКИ и восточнее БОЛ. ВЫСКИ...

Авиация противника особой активности не проявляла, ограничивалась разведкой и одиночными самолетами и редким попутным бомбометанием в отдельные дни группами от 2 до 12 самолетов. Были дни полного бездействия авиации. Зарегистрировано, за декаду, 170 самолето-пролетов, из них: 80 групповых с 5 случаями группового бомбометания и участия в бомбометании 44 самолетов...

29 января в 17.00 до 100 чел. пехоты при поддержке 6 танков, двух самоходных пушек и нескольких бронетранспортеров противника контратаковали части Армии из района ВЕСЕЛОВКА и АРСЕНЬЕВКА, при поддержке сильного минометного артиллерийского огня... Противник, хорошо используя гребень высот для обороны, стремится не допустить выхода войск Армии на коммуникации 47 ТК во фланг и тыл Новомиргородской группировки».

Проводячи Корсунь-Шевченківську наступальну операцію, 1-й і 2-й Українські фронти зуміли оточили угруповання гітлерівських військ у районі Корсунь-Шевченківська (нині – Черкаської області). Для свого порятунку противник методично завдавав удари танковими силами по зовнішньому колу оточення. У той час територія Маловисківщини була прифронтовою й відігравала роль своєрідного плацдарму для контрударів німецьких військ у фланг наступальних 53-ї та 5-ї гвардійської танкової армій.

25 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, перейшовши в наступ, зуміли прорвати оборону 3-ї танкової, 106-ї та 389-ї піхотних дивізій. Відсутність достатньої кількості військової сили й техніки завадила гітлерівцям створити суцільну лінію оборони. З цієї причини зазначені дивізії вже у перший день опинилися у складному становищі. Особливо це стосувалося 389-ї піхотної дивізії. 24 січня цій та іншим дивізіям було направлено на допомогу 14-ту танкову дивізію генерал-майора Мартіна Унрейна. Після боїв під Кіровоградом 22 січня ця дивізія була виведена в резерв 47-го танкового корпусу й зосереджувалася північніше с. Нова Злінка.

24 січня 1944 року 14-й танковій дивізії було наказано покинути місце свого розташування й вирушити на північ, у район Новомиргорода. Рухаючись через Олександрівку, Малу Виску та Юр'івку (нині – с. Краснопілка Маловисківського району), її окремі групи вже на ранок 25 січня досягли місця призначення й зосередилися біля Новомиргорода перед початком радянського наступу. 26 січня позиції радянських армій атакувала 11-та танкова дивізія, котра була перекинута сюди з-під Кіровограда. 11-й танковій дивізії тривалий час підпорядковувався 1-й танковий батальйон 26-го танкового полку, який був найбільш укомплектованим з усіх німецьких частин, що у кінці січня 1944 року вели бої біля населених пунктів на півночі нинішнього Новомиргородського району.

1-й танковий батальйон 26-го танкового полку формувався й проходив підготовку у Франції, протягом літа–осені 1943 року. Командиром батальйону був майор Глесген. У грудні 1943 р. батальйон отримав 76 танків типу «Пантера», які вже 5 січня

1944 р. на декількох залізничних станціях у Північній Франції були завантажені на потяги та відправлені на німецько-радянський фронт.

14 січня 1944 р. 1-й танковий батальйон прибув до Помічної й увійшов до складу моторизованої дивізії «Велика Німеччина». Але згодом, 27 січня, батальйону було наказано вирушити в розташування 47-го танкового корпусу. Близько полудня цього ж дня 63 танки батальйону вирушили в район Новомиргорода, де мали вступити у бій з радянськими військами. Хоча шлях був недалеким, але без втрат не обійшлося. Коли батальйон підходив до Малої Виски, у однієї з «Пантер» випадково загорілося моторне відділення, у результаті чого танк повністю згорів. Загорілася й одна з двох ремонтно-евакуаційних машин, але вогонь вдалося загасити до того, як він завдав серйозної шкоди. Ще одна «Пантера» провалилася на мосту, її вдалося витягнути й відремонтувати.

27 січня о 20 годині батальйон увійшов у Малу Виску, де зупинився на невеликий перепочинок. О 22.30 його танки покинули містечко й попрямували в напрямку Новомиргорода. До прибуття 1-го танкового батальйону вночі близько 1 години 28 січня до місця свого призначення ще в чотирьох танків трапилися поломки різних механізмів. Проте 1-й танковий батальйон був найбільш повно укомплектованим у порівнянні з іншими частинами, тому німецьке командування покладало на нього великі надії. Зокрема перед чотирма ротами батальйону ставилося завдання атакувати позиції радянської армії в районі Тишківки та Писарівки й з'єднатися з розташованими там декількома танками з 11-ї танкової дивізії та бойовою групою полковника Гейнца фон Брезе. 28 січня о 6.00 63 танки батальйону – дуже значна сила для німців у цей період війни – відправилися виконувати поставлене завдання. Інформація про переміщення німцями 11-ї та 14-ї танкових дивізій підтверджується й радянськими документами.

Активно діяла німецька авіація. На аеродромі у Злинці в цей час розташовувалися 1-ша й 2-га ескадрильї 5-ї штурмової нічної групи та її штаб. Командиром цієї штурмової нічної групи, частини якої перебували в Злинці з жовтня 1943 по

березень 1944 років, був майор Йоханн Белльнер. Протягом 13 лютого – 9 березня 1944 р. на аеродромі в Злинці базувалися також літаки 1-ї ескадрильї 6-ї штурмової нічної групи, якою командував майор Руперт Фрост. Головним завданням такого виду гітлерівської авіації була атака позицій радянських військ на лінії фронту чи прилеглих територіях у нічний час.

На початку лютого 1944 р. німецьке командування продовжує контратакувати позиції військ 2-го Українського фронту. Для цього німці перегруповують сили 47-го танкового корпусу 8-ї армії.

8 лютого начальник штабу 8-ї армії генерал-майор Ганс Шпейдель у Малій Висці зустрівся з начальниками штабів 47-го танкового корпусу (полковник Вальтер Рейнхард), 10-ї танково-гренадерської, 14-ї танкової (майор Петер фон Бутлар), 106-ї (підполковник Депнер) і 320-ї (підполковник фон Олен-унд-Адлерскрон) піхотних дивізій. Ганс Шпейдель повідомив, що найближчим часом планується наступальна операція на лівому фланзі 47-го танкового корпусу, у якій головну роль відіграє 11-та танкова дивізія генерал-майора Венда фон Вітерсхейма. Щоб вивільнити її частини, дивізії, представники яких зібралися у Малій Висці, мають зайняти більш протяжні ділянки оборони.

Цей крок для командування 8-ї армії на чолі з генералом піхоти Отто Велером був не тільки доволі складним, але й загрозливим, оскільки таке перегрупування сил значною мірою послаблювало німецьку оборону західніше Кіровограда. Окрім того, що зазначені дивізії мали зайняти більш широку ділянку фронту в порівнянні з попередньою, звідси ще раніше були зняті 11-ша й 14-та танкові дивізії. До того ж планувалося, що за виняткової потреби з-під Кіровограда будуть виведені також 10-та танково-гренадерська й 2-га парашутна дивізії. Це створювало потенційну загрозу атаки військами 5-ї гвардійської армії незначних гітлерівських частин, котрі залишилися в районі Кіровограда. Німецькі документи свідчать, що командування 8-ї армії усвідомлювало цю загрозу.

Німців заспокоювало те, що за весь час Корсунь-Шевченківської операції радянські війська не здійснювали

наступальних дій на цій ділянці фронту. Однак командувач 5-ю гвардійською армією генерал-лейтенант Олексій Семенович Жадов у своїх мемуарах «Четыре года войны» писав, що для створення перепони німцям у перегрупованні частини своїх сил із ділянки фронту армії в район Корсунь-Шевченківської операції було проведено наступ двома дивізіями: 97-ю гвардійською стрілецькою – у напрямку Великої Виски й 13-ю гвардійською стрілецькою – на Арсенівку та Ковалівку. Ні в спогадах Жадова, ні у книгах про історію 5-ї гвардійської армії й 13-ї гвардійської стрілецької дивізії не вдалося відшукати дати проведення цих наступів.

У цілому Корсунь-Шевченківська наступальна операція закінчилася успішно для Червоної армії. Німецькі війська були відкинуті від Дніпра та більше не загрожували флангам 1-го й 2-го Українських фронтів. Це створювало сприятливі умови для розгортання подальшого наступу радянської армії та звільнення нових територій. Тому практично відразу після закінчення Корсунь-Шевченківської операції війська 2-го Українського фронту розпочали підготовку до нового наступу.

18 лютого 1944 року командування 2-го Українського фронту отримало від Ставки Верховного Головнокомандування директиву про проведення нової наступальної операції. 27 лютого 1944 р. поданий командуванням 2-го Українського фронту план наступальної операції був затверджений. У ньому зазначалося: після проведення розвідки, вивчення оборонних позицій німців та оцінки обстановки, яка склалася на початок березня 1944 р. в цілому, було прийнято рішення відносно двох ударів, що мали завдати в майбутній операції війська фронту: головного, на Умань – частинами 4-ї гвардійської, 27-ї, 52-ї загальновійськових армій та 5-ї гвардійської, 2-ї та 6-ї танкових армій, і допоміжного, на Новоукраїнку – силами 5-ї та 7-ї гвардійських армій. Судячи з директиви від 18 лютого й наступних директив Ставки Верховного Головнокомандування, кінцевою метою обох ударів, тобто всієї наступальної операції, було знищення Умансько-Звенигородського та Новоукраїнського угруповань противника, форсування р. Дністер і вихід Червоної армії на кордон Радянського Союзу з Румунією.

Цей грандіозний за своїм задумом і масштабом здійснення наступ 2-го Українського фронту в історії отримав назву Умансько-Ботошанської наступальної операції. У ході цієї операції, яка відбувалася протягом 5 березня – 17 квітня 1944 року, від німецько-фашистських військ було звільнено територію Маловисківщини.

Командуванням 2-го Українського фронту було прийнято рішення про діяльність частин 5-ї та 7-ї гвардійських армій під час операції на допоміжному напрямку на Новоукраїнку.

7-ма гвардійська армія генерал-полковника Михайла Шумілова повинна була наступати на Новоукраїнку, обходячи її з південного боку через території сучасних Новгородківського, Компаніївського та Кіровоградського районів із рубежу Карлівка – Новгородка. 5-та гвардійська армія генерал-лейтенанта Олексія Жадова, у свою чергу, мала завдати удару на Новоукраїнку з північного сходу. Шлях її підрозділів пролягав через територію нинішніх Кіровоградського, Новомиргородського та Маловисківського районів.

Розробляючи план наступу, командування 5-ї гвардійської армії вирішило скористатися прикладом фронтового командування й також виокремило два напрямки майбутнього наступу. Було вирішено, що головний удар війська армії нанесуть із рубежу Грузьке – Карлівка (протяжність фронту – 7 – 10 км), а допоміжний – із лінії Юзефівна (нині – с. Йосипівка Новомиргородського району) – Грузьке (протяжність фронту – 45 – 50 км).

За таких умов через територію Маловисківщини проходив допоміжний наступ військ 5-ї гвардійської армії. Його мали здійснити частини 213-ї та 214-ї стрілецьких дивізій 48-го стрілецького корпусу генерал-майора Зіновія Rogozного й 299-ї стрілецької дивізії 33-го гвардійського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Михайла Козлова.

Їм протистояли війська 8-ї польової армії генерала піхоти Отто Велера, що зберігали свої бойові можливості попри втрати.

У цілому перед фронтом 5-ї гвардійської армії на початок березня 1944 р. оборонялися 282-та і 320-та піхотні дивізії генерал-лейтенанта Германа Френкінга та генерал-лейтенанта

Георга-Вільгельма Постеля відповідно, 10-а танково-гренадерська дивізія генерал-лейтенанта Августа Шмідта. Крім того, тут зосереджувалися танкова дивізія СС «Мертва голова» під командуванням обергруппенфюрера Германа Прісса і моторизована дивізія «Велика Німеччина», якою командував генерал-лейтенант Хассо-Ерхард Мантейфель.

На ділянці фронту від Тишківки до Панчевого розташовувалися 848-й, 849-й і 850-й піхотні полки 282-ї піхотної дивізії, 20-й полк і 110-та розвідувальна група 10-ї танково-гренадерської дивізії.

Від Панчевого до Івано-Благодатного оборону тримали полки «Теодор Айке» та «Тотенкопф» танкової дивізії СС «Мертва голова», а далі до Карлівки – три полки моторизованої дивізії «Велика Німеччина».

З інформаційної доповіді про використання німцями танкових і механізованих частин перед фронтом 5-ї гвардійської армії в березні 1944 р., яку вдалося виявити в архіві, дізнаємося про кількісний склад згаданих гітлерівських підрозділів.

10-та танково-гренадерська дивізія складалася з 4 піхотних батальйонів, 6 артбатареї, 2 мінбатареї, 1500 чол. особового складу, 22 артгармат, 15 протитанкових гармат, 8 мінометів, 70 кулеметів і 15 танків та самохідних гармат.

Танкова дивізія СС «Мертва голова» на своєму озброєнні мала 5 піхотних полків, 16 артбатареї, 4 мінбатареї, 2500 чол. особового складу, 56 артгармат, 40 протитанкових гармат, 16 мінометів, 120 кулеметів і 25 танків та самохідних гармат.

До моторизованої дивізії «Велика Німеччина» входило 5 піхотних полків, 12 артбатареї, 6 мінбатареї, 2500 чол. особового складу, 45 артгармат, 25 протитанкових гармат, 24 мінометів, 100 кулеметів і 50 танків та самохідних гармат.

Перелічені військові частини мали значну неукомплектованість, що особливо було помітно в складі техніки. Танкова дивізія СС «Мертва голова» була забезпечена танками на 15 %, а моторизована дивізія «Велика Німеччина» – на 30 % від штатної норми.

Через постійну нестачу техніки й живої сили гітлерівці змушені були проводити ротацію своїх частин на лінії зіткнення.

У ніч на 10 березня з фронту відійшли частини танкової дивізії СС «Мертва голова», а 11 – 13 березня – моторизованої дивізії «Велика Німеччина». Їм на зміну прибула 320-та піхотна дивізія.

10-та танково-гренадерська дивізія була посилена 7-м танковим дивізіоном (10 – 15 танків) і 228-м дивізіоном штурмових гармат, але 13 – 14 березня вона також була відведена в тил, а її позиції зайняли 282-га й 320-та піхотні дивізії.

Протягом 5 – 10 березня 1944 р. на уманському напрямку головні сили 2-го Українського фронту зуміли прорвати німецьку оборону і, значно просунувшись уперед (місцями на 50 км), досягли серйозних результатів.

8 березня, о 7 годині 50 хвилин після артилерійської підготовки у наступ перейшли 5-та й 7-ма гвардійські армії. Умови для його здійснення були далеко не найкращими. 8 березня 1944 року на головному й допоміжному напрямках їм вдалося просунутися в глибину німецької оборони від 2 до 6 км. Втрати німців за неповними даними склали 300 убитих солдат і офіцерів та 20 полонених, було знищено 6 кулеметів, 3 гармати, 1 бронетранспортер та 6 мінометів. Крім того, як трофеї радянським військам дісталися 7 гармат різного калібру, 10 мінометів, рація, 25 кулеметів, 100 рушниць.

9 і 10 березня 1944 року війська 5-ї гвардійської армії продовжили свій наступ, результатом якого було лише часткове просування вглиб оборони противника. За ці два дні червоноармійці знищили до 1 тис. солдат і офіцерів, 22 автомашини, 13 гармат різного калібру, 19 кулеметів, 5 танків. Утрати 5-ї гвардійської армії склали 358 чол. убитих та близько 1 тис. поранених.

Оборона німецьких військ мала розгалужену сітку мінних полів, які прикривали дороги й танкопрохідні місця. Так, інженерними частинами 5-ї гвардійської армії було виявлено 3 мінних поля (298 мін), два з яких прикривали дорогу на захід від Великої Виски. Третє мінне поле було розташовано біля лісу

на перехресті польових доріг. Південно-західніше Великої Виски знаходилося три мінних поля (359 мін), одне з них перекривало дорогу на Андріївку, а інші два, як сказано в документах, спускалися у балки. Гітлерівці встановили мінні поля й південніше Великої Виски (550 мін), західніше Олексіївки (50 мін), Оситної (135 мін), на околицях Максимівки (90 мін). Також було заміновано будівлі в населених пунктах, мости та дамби, які німці, відступаючи, підривали.

За період визволення Маловисківщини інженерні та військові частини 5-ї гвардійської армії відновили, відремонтували й збудували на її території ряд мостів. У Великій Висці (3 мости), Плетеному Ташлику (4 мости) та Злинці (7 мостів) це було зроблено підрозділами 256-го та 481-го окремих інженерних батальйонів, 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, 111-ї та 299-ї стрілецьких дивізій, а у Малій Висці (2 мости) – частинами 214-ї стрілецької дивізії.

Наявність придатних для руху доріг, мостів та переправ була запорукою швидкого просування радянських військ.

11 березня 1944 р. радянським військам вдалося досягти перших відчутних успіхів: частини 213-ї стрілецької дивізії генерал-майора Івана Буслаєва та 214-ї стрілецької дивізії генерал-майора Григорія Жукова звільнили Панчеве та Мартоношу.

Найбільшого успіху 11 березня 1944 р. досягла 299-та стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора Миколи Травнікова, яка в результаті наступу вклинилася у ворожу оборону й визволила Велику Виску, Мар'янівку, Оникієве. Зранку 9 березня підрозділи 960-го стрілецького полку 299-ї стрілецької дивізії звільнили залізничну станцію Шостаківка, а надвечір увірвались на східну околицю Новоолександрівки. Остання була повністю звільнена наступного дня частинами 960-го й 956-го стрілецьких полків. Розвідкою 299-ї стрілецької дивізії було встановлено, що 10 березня противник відходить у західному напрямку, виявляючи опір дрібними групами автоматників і мінометним вогнем із глибини фронту. У цей день моторизована дивізія «Велика Німеччина» передала свої позиції підрозділам 320-ї

піхотної дивізії, а її техніка й особовий склад із станції Капустине відправились на захід. Також у Андріївці, Мар'янівці й Петрівці розвідкою було помічено пожежі, а з району Оникієвого та Плетеного Ташлика радянські війська обстрілювались німецькою артилерією.

11 березня о 8.00 299-та стрілецька дивізія розпочала наступ у загальному напрямку на Велику Виску, маючи завдання до кінця дня захопити її. До 11 години підрозділам 958-го стрілецького полку вдалося вибити німців із Петрівки, Мар'янівки й Андріївки, а 960-му стрілецькому полку – вступити на східні околиці Великої Виски та обхідним маневром зайняти південну частину села.

Поруч із червоноармійцями 299-ї стрілецької дивізії у боях за Шостаківку, Новоолександрівку, Ленінське (нині – с. Пасічне Маловисківського району) й Оникієве брали участь і бійці 169-ї окремої армійської штрафної роти, якою командував лейтенант Попов. У Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації зберігаються списки втрат цієї штрафної роти й схеми розташування поховань штрафників у тих населених пунктах, де вони воювали. Серед імен радянських солдат і офіцерів, які викарбувані на плитах братської могили в Оникієвому, імена чотирьох бійців 169-ї окремої армійської штрафної роти не значаться.

12 березня 1944 р. наступ продовжили 213-та та 214-та стрілецькі дивізії, які підійшли до адміністративних меж сучасного Маловисківського району, визволивши Пурпурівку, Мар'ївку й Оситну. Але їх подальший наступ було зупинено кулеметним і артилерійським вогнем підрозділів 282-ї піхотної та 10-ї танково-гренадерської дивізій із районів Новомиргорода, Великої Виски, Паліївки. Втрати радянських дивізій склали 31 вбитий і 74 поранених бійців. Також було виведено з ладу одну 76-мм гармату, два кулемета й вбито 10 коней. Німці потерпіли такі втрати: 190 вбитих солдат і офіцерів, 3 знищених кулемети й 1 гармата.

299-та стрілецька дивізія 12 березня успіху в наступі не досягла. Її розвідкою було встановлено, що німецькі війська зайняли оборону на добре укріпленому рубежі, який мав

безперервні лінії дротового загородження та більше 40 кулеметів, 2 мінометні батареї й одну батарею 76-мм гармат.

13 березня 1944 р. ознаменувалося значним просуванням радянських військ, що призвело до визволення значної кількості населених пунктів Маловисківщини. Зокрема частинами 214-ї стрілецької дивізії було звільнено Малу Виску, Паліївку, Лозуватку. На північній околиці останньої розташувався штаб 48-го стрілецького корпусу.

13 березня 1944 р. підрозділи 7-го мехкорпусу і бійці 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, якою тимчасово командував полковник Олексій Горячев брали участь у звільненні Плетеного Ташлика. На захід від цього населеного пункту розташовувалися частини 320-ї піхотної дивізії противника, під час прориву оборони якої особливо відзначився один із батальйонів 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії.

Командир стрілецького взводу лейтенант Павло Корнілов згадає про бої за Плетений Ташлик:

«Моєму підрозділу було наказано оволодіти північною частиною населеного пункту Плетений Ташлик, а потім в двох кілометрах в напрямку на північний захід закріпитися на висоті і ждати підкріплення. О четвертій годині підрозділ пішов у наступ. Німці відкрили по нашій піхоті шалений кулеметний вогонь. Та це не зупинило бійців, вони просувалися вперед. Під час наступу довелося перегрупувати вогневі засоби. Коли до переднього краю залишилось метрів із 100 – 150, гвардійці кинулись у рукопашний бій, який закінчився нашою перемогою. Німці почали тікати, залишаючи по шляху зброю і боєприпаси».

13 березня 1944 р. відновили наступ і підрозділи 213-ї стрілецької дивізії. У бойовому донесенні керівництво дивізії повідомляло, що до 23.30 12 березня частини 10-ї танково-гренадерської дивізії продовжували займати оборону в районі Мар'ївки, але згодом почали відступати в південному й південно-західному напрямках. Свій відступ гітлерівці прикривали вогнем невеликих груп піхотинців, мінуванням доріг та підривом мостів і переправ. О 22.30 підрозділи 213-ї стрілецької дивізії, зробивши проходи у мінних полях, увірвалися в траншеї противника й почали його переслідувати.

Опівдні 13 березня від німців були звільнені Журавка, залізнична станція Виска, Мануйлівка, Лутківка; було вбито 20 гітлерівців, взято в полон 8 солдат 320-ї піхотної дивізії, 12 солдат і 1 обер-лейтенант 282-ї піхотної дивізії. Також радянським військам дісталися 2 коней, 1 гармата й 1 кулемет. Серед втрат – 1 убитий і 10 поранених червоноармійців.

Після боїв німці зайняли оборону на раніше підготовленому рубежі, який проходив по р. Кільчень, через Якимівку, Хмельове й далі до Злинки.

Інша стрілецька дивізія – 299-та – 13 березня звільнила Олексіївку, Олександрівку, Нову Злинку та інші населені пункти.

Із «Журнала боевых действий 299-й стрелковой дивизии за март 1944 года»:

«В 1.00 противник начал отход в западном направлении. Части дивизии преследуют отходящие группы немецких солдат. К 14.00 группы прикрытия закрепились на рубеже безымянная высота севернее Тарасовки, высота 234,0, высота 235,9, высота 226.0, откуда при поддержке минометных батарей из балки восточнее Назаровки и севернее Злинки оказывали сопротивление.

Разведгруппой 958-го стрелкового полка в районе хутора Гурьева взято два пленных рядовых 7-й роты 586-го пехотного полка 320-й пехотной дивизии, которые сказали, что их части получили приказ отступить на 25 км на запад, где занять оборону на заранее подготовленном рубеже.

Части дивизии, подтянув огневые средства, артогнем подавив огневые точки противника на восточных скатах высот 234,0 и 235,9, возобновили наступление и, преодолевая незначительное сопротивление, к исходу дня овладели: хутором Гурьев, Ново-Николаевка, Ново-Злынка, очистив «чуматский лес» от противника...».

У документах зазначено, що в ході наступу за 13 березня 1941 р. корпуси 5-ї гвардійської армії завдали таких втрат противнику: знищили до 200 солдат і офіцерів, 4 гармати, 8 мінометів, 12 кулеметів, 1 бронемашину, 6 автомашин, підбили й спалили 4 танки, 1 самохідну артилерійську установку, взяли в полон понад 40 солдат і офіцерів з 382-ї та 320-ї піхотних

дивізій. У 5-й гвардійській армії налічувалось 64 вбитих і 450 поранених бійців.

14 березня 1944 р. підрозділи 213-ї стрілецької дивізії звільнили західну частину сучасного Маловисківського району, зокрема, Первомайське, Мироліувівку, Якимівку, Хмельове, Копанки, Новоґригорівку, Янопіль.

Із «Журнала боевых действий 213-й стрелковой дивизии за март 1944 года»:

«14 марта 44 г. противник продолжает отход на южн. Буг прикрываясь мелкими пехотными группами и артиллерийским и минометным огнем.

Дивизия имеет задачу, неуклонно преследуя противника и действуя ему на фланги и тыл, захватывать его технику и матчасть, уничтожая живую силу, отрезать противника от переправ Южного Буга.

В 7.30 14.3.44 части, возобновили наступление на м. Хмелевое, действуя двумя полками обходом с севера и одним полком с юга... в 12.00 встретив интенсивный ружейный и пулеметный огонь с западной части Хмелевого, закрепились и ведут огневой бой с противником, готовясь к продолжению выполнения задач. Потери дивизии: ранено 8 чел., убито 2 чел. Потери противника: убито и ранено до 15 солдат и офицеров, подавлена 1 минбатарея.

Командир дивизии решил: В связи с успехом правого соседа и захватом им Ново-Олександровки и Ново-Григоровки, обойти м. Хмелевое одним полком с севера и двумя полками с юга, отрезать пути отхода противнику на выходящих из м. Хмелевое дорогах и уничтожить его гарнизон в м. Хмелевое, в дальнейшем продолжать выполнять поставленную задачу».

15 березня 1944 р. полки 299-ї стрілецької дивізії розпочали операцію із звільнення Злинки. Після нетривалих боїв біля залізничної станції Капустине та невдалих спроб утримати навколо села оборонні позиції пізно ввечері 15 березня німці залишили Злинку. Відступаючи, гітлерівці знищили міст та дві греблі в центрі села. Це ненадовго зупинило просування радянських військ, оскільки низину затопила вода, і не було можливості переправити військову техніку.

Німці неподалік с. Злинка.

Із книги І. Д. Петренка «Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941 – 1943 рр)»

Перед тим як радянські війська увійшли в Злинку, їм довелося зламати добре організовану німцями оборону. Це було зроблено посиленням стрілецьким батальйоном, який о 13 годині 15 березня розпочав штурм німецьких позицій.

Із «Журнала боевых действий 299-й стрелковой дивизии за март 1944 года»:

«Командир батальона капитан Дворник лично руководил операцией, используя 45 мм пушки для подавления пулеметных огневых точек прямой наводкой, поддерживающую артиллерию использовал для прорыва проволочных заграждений и подавления огня минометных батарей противника.

Несмотря на сильный сосредоточенный огонь артиллерии, противник не оставил позиций. Энергичной атакой бойцы батальона ворвались в траншеи и только в рукопашной

схватке сломили сопротивление немцев, прорвал линию обороны. Этот успех использовали части дивизии и расширив прорыв вечером перешли к преследованию и к утру 16.03.44 г. овладели Злынкой, Глодосами».

Отже, територія Маловисківщини була звільнена від німецько-фашистських військ протягом 11 – 16 березня 1944 року. Радянські війська не вели значних боїв за населені пункти району, оскільки німці їх самостійно покидали, залишаючи лише незначні військові сили для прикриття свого відступу. Тримати оборону на Маловисківщині гітлерівцям не було особливого сенсу, бо на той час головні сили 2-го Українського фронту, вийшовши на р. Південний Буг, створювали для їхніх військових частин, що там розташовувалися, загрозу потрапити в оточення. Це підтверджують і оперативні документи 5-ї гвардійської армії.

Після звільнення території Маловисківщини війська 5-ї гвардійської армії продовжили свій наступ: 17 березня вони визволили Новоукраїнку, 22 березня – Первомайськ, форсували р. Південний Буг, 16 квітня переправились через іншу ріку – Дністер.

Загалом під час Умансько-Ботошанської наступальної операції військам 2-го Українського фронту фактично повною мірою вдалося виконати поставлені завдання. 8-ма й частина 6-ї німецьких армій, зазнавши серйозних втрат, відступили на територію Молдови й Румунії, де згодом разом з 3-ю та 4-ю румунськими арміями були знищені радянськими військами в ході Яссько-Кишинівської наступальної операції.

Замість післямови

У 1941 – 1944 роках Маловисківщина, як і вся територія України, стала ареною протистояння двох найсильніших армій тогочасного світу – німецької та радянської. Окрім бойових дій 1941 і 1944 років, населення краю пережило два з половиною роки нацистської окупації.

Перший рік німецько-радянської війни став тріумфом гітлерівського Вермахту й трагедією Червоної армії. Лише віднедавна істориками була відхилена завіса причин цієї трагедії, про яку в радянські часи вважалося неприйнятним говорити. 1941-й став чи не найзагадковішим роком війни, його історія донедавна була дбайливо захована під палітуркою архівної папки з грифом «Секретно». Причинами цього було невміле керівництво військами та масове дезертирство, розстріли енкаведистами населення в тюрмах перед приходом німців, поголовна втеча партійних керівників, яка пізніше була названа «евакуацією», залишення на розсуд долі та окупанта місцевого населення, яке зосталося жити на захопленій ворогом території. Після війни цих людей назвуть «пособниками фашистів» і відправлять у Сибір спокутувати свою «провину». А чи була та «провина»?

Після відступу радянських військ розпочинається відносно нетривалий, але насичений подіями період, який отримав назву «нацистський окупаційний режим». Життя в роки окупації було різним: масові вбивства гітлерівськими спецслужбами та їх місцевими помічниками мирного населення межували зі спокійною роботою медичних закладів, шкіл, закладів культури й торгівлі, промислових підприємств, колишніх колгоспів і радгоспів тощо. У роки окупації стабільно діяли німецькі та українські органи влади. Було також створено українську допоміжну поліцію. Варто зауважити, що співпраця з ворогом – колабораціонізм – була характерною не тільки для окупованої України. Феномен колабораціонізму мав місце на всіх окупованих гітлерівцями територіях: від атлантичного побережжя Франції до берегів Волги.

Співробітництво місцевого населення з ворогом було спричинене різними обставинами і причинами. Одні люто ненавиділи радянську владу й думали, що нова, німецька, буде кращою. Інші вірили у можливість створення з дозволу гітлерівців української незалежної держави. Були й ті, хто прагнув скористатися моментом радикальних суспільних змін для поліпшення свого матеріального чи соціального стану. Але більшість мала невизначену позицію та йшла на контакт із загарбниками, маючи на меті у цей непростий час лише одне – вижити. І з погляду сьогодення їх навряд чи можна в цьому звинувачувати. Звичайно, мова не йде про осіб, що служили у допоміжній поліції й брали участь у злочинах проти цивільного населення. Вони заслуговували покарання, яке отримали від радянської влади після закінчення війни. Однак під радянську репресивну машину потрапили не лише ці люди, але й багато ні в чому не винних, які у 1941 році не мали іншого вибору, як залишитися на окупованій території.

Через більше ніж два роки з початку війни, у березні 1944 року, Маловисківщина була звільнена від німецько-фашистських військ. Цьому передував рейд корпусної групи 8-го механізованого корпусу у січні 1944 року. Після звільнення на Маловисківщину повернулася радянська влада, яка почала відновлювати довоєнний суспільний і державний лад.

Джерела та література

1. Александрова О. Очерк о Георгии Сороке // Архив автора.
2. Боевой путь 139-го танкового полка 116-й танковой бригады 8-го Краснознаменного ордена Кутузова Александрийского корпуса (Рабочая тетрадь полковника Калихова Михаила Ивановича) // Архив автора.
3. Боевые донесения штаба 8-го механизированного корпуса за январь 1944 г. и штаба 213-й стрелковой дивизии за март 1944 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>
4. Быков М.Ю. Все асы Сталина 1936 – 1953 гг. – М., 2014. – 1392 с.
5. Вишневская А. «Войны не будет». Ветеран Александр Каменецкий о Великой Отечественной // Архив автора.
6. Вольф К. Хартман. – Черкасы, 1998. – 47 с.
7. Воспоминания Б. А. Лондона, З. Л. Фридмана, М. Д. Шарфмана // Я помню. Воспоминания Ветеранов ВОВ. – Режим доступа: <http://iremember.ru/>
8. Выписка из протокола № 11 заседания бюро Златопольского РК КП(б)У от 11 мая 1948 года об утверждении деятельности подпольно-диверсионной группы т. Федоренко на территории Златопольского района. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 429. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 37 – 38.
9. Голованова О. В. Злінка: від витоків до сьогодення. – Кіровоград, 2014. – 304 с.
10. Грамс Р. 14-я танковая дивизия. 1940 – 1945. – М., 2014. – 446 с.
11. Даценко В. В августе 1941-го... // Украина-Центр. – 2016. – 17 августа.
12. Даценко В. В. За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941 – 1944). – Кіровоград, 2015. – 178 с.
13. Докладная записка начальнику политотдела 13 дивизии конвойных войск НКВД от 9 августа 1941 года // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>
14. Докладная записка прокурора Кировоградской области прокурору Украинской ССР «О случаях фальсификации дел и незаконного привлечения к уголовной ответственности за

контрреволюционные преступления невинных граждан работниками УМГБ по Кировоградской области» (3 января 1956 г.). – ДАКО. – Ф. Р-3223. – Оп.4. – Спр. 379.

15. Документы регистрации актов гражданского стана Большевысковского районного отдела записей актов гражданского стана. – ДАКО. – Ф. Р-2795. – Оп. 1. – Спр. 1 – 4.

16. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии / П. Я. Егоров, И. В. Кривоборский, И. К. Ивлев, А. И. Рогалевич. – М., 1969. – 352 с.

17. Журнал боевых действий войск 53-й армии за январь 1944 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ) – Ф. 53 А – Оп. 10057. – Д. 405 – Ед. хр. 10199.

18. Журнал боевых действий войск 5-й гвардейской армии за январь и март 1944 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

19. Журнал боевых действий войск 5-й гвардейской танковой армии за январь 1944 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

20. Журнал боевых действий войск Южного фронта. Период с 22.07.1941 по 08.08.1941 г. Период с 29.07.1941 по 06.09.1941 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Спр. 230, 232.

21. Журналы боевых действий 48-го стрелкового корпуса, 213-й и 299-й стрелковых дивизий за март 1944 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

22. Зефилов М. В. «Бриллианты на шее...». Элита истребительной авиации Люфтваффе. – М., 2011. – 670 с.

23. Именной список безвозвратных потерь рядового состава 169-й отдельной армейской штрафной роты с 10 по 20.3.44 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18002. – Д. 420. – Л. 73 – 77 об.

24. Именной список пропавших безвести сержантского и рядового состава 1-го отдельного гвардейского мотоциклетного полка с 1.1.44 по 23.4.44 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18002. – Ед. хр. 327. – Л. 2 – 2 об.

25. Информационный доклад о боевом использовании танковых и механизированных частей и системе противотанковой обороны противника с 1 по 31 марта 1944 года перед фронтом 5 Гв. Армии // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

26. Каліхов М. І. Глибокий рейд // Кіровоградська правда. – 1985. – 5 травня. – С. 3.
27. Ковальчук В. Г. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941 – 1950-ті рр. – К., 2011. – 80 с.
28. Колесник В. Г. «Всього – потрохи, а де ж конкретика?» або Ще раз про «визволення» Маловисківщини // Маловисківські вісті. – 2014. – 26 березня. – С. 3.
29. Колесник В. Г. Героїзм і трагедія Південно-Західного фронту. Наш край влітку 1941 року // Маловисківські вісті. – 2015. – 12 серпня. – С. 2.
30. Колесник В. Г. З роду непримиренних // Маловисківські вісті. – 2007. – 20 червня. – С. 2.
31. Колесник В. Г. Люди з чистою совістю // Маловисківські вісті. – 2007. – 17 січня. – С. 2.
32. Колесник В. Г. Маловисківське підпілля: маємо пам'ятати! // Маловисківські вісті. – 2015. – 10 червня. – С. 2.
33. Колесник В. Г. Ось така історія нашого народу // Маловисківські вісті. – 2016. – 8 жовтня. – С. 2.
34. Колесник В. Г. Три дні над прірвою // Маловисківські вісті. – 2008. – 26 березня. – С. 2.
35. Колечкин В. П. Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г. // Авиация и время. – 2003. – № 6. – С. 49 – 52; 2004. – № 1. – С. 32 – 34.
36. Колечкин В. П. Авиация в боях под Корсунь-Шевченковским в феврале 1944 г. // Авиация и время. – 2004. – № 5. – С. 36 – 39; № 6. – С. 34 – 37.
37. Конєв І. С. Записки командуючого фронтом 1943 – 1945. – К., 1983. – 619 с.
38. Копанская сельская управа. Распоряжения районной управы и переписка по актам гражданского состояния. – ДАКО. – Ф. Р-2619. – Оп. 1. – Спр. 14.
39. Круглов А. Катастрофа украинского еврейства. Энциклопедический справочник. – Х., 2001. – 376 с.
40. Лаврентьев Д. Танки шли на прорыв (рассказ о С. А. Пряничникове) // Архив автора.
41. Макензен фон Э. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов. – М., 2004. – 495 с.
42. Матвієнко Н. Б. Олександрівка. Віхи минулого і сьогодення. – Кіровоград, 2014. – 382 с.

43. Матеріали Великовисківського районного відділу народної освіти – ДАКО. – Ф. Р-2785. – Оп. 1. – Спр. 1.
44. Матеріали Великовисківської районної управи. – ДАКО. – Ф. Р-2791. – Оп. 1. – Спр. 1 – 4.
45. Матеріали Великовисківської філії сільськогосподарського банку. – ДАКО. – Ф. Р-2792. – Оп. 1. – Спр. 1 – 2; Ф. Р-2793. – Оп. 1. – Спр. 1.
46. Матеріали Маловисківського районного будівельного відділу. – ДАКО. – Ф. Р- 3018. – Оп. 1. – Спр. 1.
47. Матеріали Маловисківського районного дорожнього відділу – ДАКО. – Ф. Р-3017. – Оп. 1. – Спр. 1.
48. Матеріали Маловисківського районного українського сільськогосподарського виробничого бюро. – ДАКО. – Ф. Р-2803. – Оп. 1. – Спр. 1.
49. Матеріали Маловисківської машино-тракторної станції. – ДАКО. – Ф. Р- 3019. – Оп. 1. – Спр. 1.
50. Матеріали Маловисківської районної управи. – ДАКО. – Ф. Р- 2802. – Оп. 1. – Спр. 1.
51. Матеріали Миролубівської сільської управи. – ДАКО. – Ф. Р-2621. – Оп. 1. – Спр. 1 – 12.
52. Матеріали Хмельівського районного дорожнього відділу. – ДАКО. – Ф. Р-2614. – Оп. 1. – Спр. 1.
53. Матеріали Хмельівської районної ветеринарної лікарні. – ДАКО. – Ф. Р-2615. – Оп. 1. – Спр. 1 – 3.
54. Матеріали Хмельівської районної управи. – ДАКО. – Ф. Р-2612. – Оп. 1. – Спр. 1.
55. Матла З. Південна похідна група. – Мюнхен, 1952. – 32 с.
56. Миценко К. Як визволяли Злинку // Маловисківські вісті. – 2005. – 16 березня. – С. 3.
57. Нагрудной лист. Акимов Виктор Иванович. 15.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Ед. хр. 1 – Л. 163 – 164.
58. Нагрудной лист. Бондаренко Александра Васильевна. 12.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 772 – Л. 252 – 252 об.
59. Нагрудной лист. Давыдов Василий Иванович. 14.02.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 513 – Л. 124 – 124 об.
60. Нагрудной лист. Дядя Михаил Емельянович. 14.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 772 – Л. 285 – 285 об.
61. Нагрудной лист. Зыбин Иван Федорович. 25.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Ед. хр. 18. – Л. 217 – 218.

62. Нагродної лист. Ільченко Володимир Гаврилович. 20.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 232. – Л. 129 – 129 об.

63. Нагродної лист. Кричман Михайл Наумович. 29.02.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686043. – Ед. хр. 61 – Л. 48 – 48 об.

64. Нагродної лист. Крылов Михайл Петрович. 02.02.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 772 – Л. 138 – 138 об.

65. Нагродної лист. Проценко Николай Самойлович. 29.02.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 513 – Л. 60 – 60 об.

66. Нагродної лист. Садыхов Абдулалі Бабаєвич. 16.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Ед. хр. 938 – Л. 238 – 238 об.

67. Одеська область. Економічно-адресний довідник. – Одеса, 1937.

68. Оперативная сводка № 084/ОП к 9.00 4.8.41 штаба Южного фронта. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 85 – Л. 210 – 210 об.

69. Оперативные сводки штаба 8-го механизированного корпуса за январь 1944 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

70. Орел С. Розстріляна «Просвіта». Розповіді про нескорених (за матеріалами архівно-слідчих справ жертв радянського тоталітаризму). – Кіровоград, 2014. – 156 с.

71. Отчет по инженерному обеспечению наступательной операции 5 гв А с 8.3.44 г. по 20.4.44 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

72. Отчетный доклад о боевой деятельности артиллерии 5 гвардейской армии в марте 1944 г. // Память народа: Подлинные документы о Второй Мировой войне. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/>

73. Перебийніс Г. М., Красний Г. О. Маловисківщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. – Мала Виска, 2005. – 96 с.

74. Перебийніс Г. М., Чурпій К. Л. Історія Маловисківської лікарні. – Кіровоград, 2005. – 108 с.

75. Петренко І. Д. Комуністичне підпілля Кіровоградщини на початку німецько-радянської війни // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Випуск VI. – Кропивницький, 2016. – С. 177 – 187.

76. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941 – 1944 рр. – Кіровоград, 2014. – 554 с.

77. Петренко І. Д. Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941 – 1943 рр.). – Кропивницький, 2017. – 508 с.

78. Погрібний В. О. Сніги сорок четвертого (8-й механізований Олександрійський корпус – рейд на Малу Виску) // Жертовне вогнище. Воєнні оповіді. – Кіровоград, 1995. – С. 130 – 158.

79. Политэкономические характеристики районов Кировоградской области УССР. 1945 г. – Архів Головного управління Національної поліції України у Кіровоградській області. – Ф. 3.6. – Спр. 770.

80. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. / Упорядник В. В. Бондар. – Книга перша. – Кіровоград, 2008. – 659 с.; Книга третя – Кіровоград, 2005. – 535 с.

81. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Книга шоста / Упорядники О. А. Бабенко, В. В. Бондар, Б. Л. Шевченко – Кіровоград, 2014. – 336 с.

82. Рішення бюро Кіровоградського обкому КП(б)У № 40 про виключення Слівінської О. І. з членів ВКП(б) У за зв'язок з націоналістами та антирадянську агітацію (12 грудня 1944 р.). – ДАКО. – Ф. П-429. – Оп. 4. – Спр. 28. – Арк. 38 – 39.

83. Рудель Г.-У. Пилот «Штуки». Мемуары аса люфтваффе 1939 – 1945. – М., 2009. – 285 с.

84. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5 – 3). – М., 1999. – 360 с.

85. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – Выпуск 39. – М., 1959. – 308 с.

86. Сведения о потерях офицерского состава 8-го механизированного Александрийского корпуса за январь 1944 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 304. – Л. 298 – 302.

87. Сводка о налетах на 18.00 1 августа 1941 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 98 – Л. 167.

88. Сводка о налетах на 18.00 2 августа 1941 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 98 – Л. 169.

89. Сіренко С. В. Партизанський рух на Маловисківщині в роки Другої Світової війни // Актуальні аспекти дослідження історії краю (1920 – 1945 рр.) та використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції (22 – 23 вересня 2005 р.). – Кіровоград, 2006. – С. 54 – 57.

90. Списки коммунистов, оставшихся для подпольной партийной работы в Кировоградской области в 1941 году и списки явочных квартир подпольной парторганизации. – ДАКО. – Ф. 429. – Оп. 3. – Спр. 11.

91. Спогади, біографії учасників Великої Вітчизняної війни – жителів сіл Мануйлівка та Лутківка Маловисківського району. Матеріали зібрані учнями та працівниками Мануйлівського НВК «ЗОШ I – III ст. – ДНЗ» / Упоряд. П. І. Постолук // Архів автора.

92. Справка о действии подпольно-диверсионной партизанской группы по Хмелевском районе. Командир группы тов. Свердлик А. Д. – ДАКО. – Ф. 429. – Оп. 3. – Д. 22. – Л. 32 – 35.

93. Справка о действии подпольно-диверсионной партизанской группы по Хмелевском районе. Командир группы Курганов М. Я. – ДАКО. – Ф. 429. – Оп. 3. – Д. 22. – Л. 19 – 21.

94. Тільнов В. Б. Коли зацвітуть проліски // Маловисківські вісті. – 2011. – 16 березня. – С. 2.

95. УПА: спогади, документи / Гол. упоряд. Ю. Мицик; Упоряд. В. Даниленко, Л. Іваннікова, В. Ковальчук, І. Тарасенко, З. Хижняк, Я. Борщик, О. Овчинникова, Ф. Шепель. – К., 2016. – 539 с.

96. Фогель Г. Потерпевшие победу. Немцы в Корсунском «котле». – М., 2010. – 416 с.

97. Хмелевской районный комитет КП(б)У Кировоградской области. Отчет партизанов действующих в Хмелевском районе. Списки коммунистов оставленных на временно-оккупированной территории. – ДАКО. – Ф. П. 440. – Оп. 16. – Спр. 23, 30.

98. Хмелівська районна контора зв'язку. – ДАКО. – Ф. Р-2613. – Оп. 1. – Спр. 1.

99. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр.). – Мюнхен, 1958. – 369 с.

100. Шевченко Б. Л. До історії Кіровоградської наступальної операції 2-го Українського фронту у січні 1944 року // Військово-науковий вісник. – Випуск 29. – Львів: НАСВ, 2018. – С. 79 – 89.

101. Шевченко Б. Л. З історії рейду 8-го мехкорпусу на Малу Виску: бої у Мар'янівці 10 – 13 січня 1944 року // Маловисківські вісті. – 2018. – 3 січня. – С. 2.

102. Шевченко Б. Л. Мала Виска у січні 1944 року. Бій за аеродром очима німецьких солдат // Маловисківські вісті. – 2017. – 18 січня. – С. 3.

103. Шевченко Б. Л. Маловисківщина і Корсунь-Шевченківська операція 1944 року // Маловисківські вісті. – 2016. – 17 лютого. – С. 3.
104. Шевченко Б. Л. Маловисківщина. Березень 1944 року // Маловисківські вісті. – 2016. – 8 березня. – С. 2.
105. Шевченко Б. Л. Оборонні бої радянських військ на Кіровоградщині у серпні 1941 року // Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. – Випуск II. – Кропивницький, 2017. – С. 136 – 156.
106. Шевченко Б. Л. Радянський рух опору на території Маловисківщини у 1941 – 1945 рр. // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Випуск I. – Кіровоград, 2014. – С. 185 – 203.
107. Шевченко Б. Л. Рейд 8-го механізованого корпусу 5-ї гвардійської танкової армії на Малу Виску у січні 1944 року // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 74 – 78.
108. Шевченко Б. Л., Шевченко І. М. Німецькі та українські органи влади на Кіровоградщині у роки Другої світової війни (на прикладі Маловисківського району) // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 147 – 155.
109. Шиманский В. П. Позывные наших сердец. – М., 1980. – 191 с.
110. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. – Запоріжжя, 2006. – 68 с.

Відомості про автора

Шевченко Борис Леонідович, народився у с. Паліївка Маловисківського району. У 2012 році з відзнакою закінчив факультет історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Автор багатьох наукових і науково-популярних публікацій з історії Маловисківщини та Кіровоградщини в роки Другої світової війни. Лауреат Кіровоградської обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова (2018 р.) та Маловисківської міської премії імені Олександра Ковтуна у галузі історико-краєзнавчих досліджень (2018 р.).

Член Національної спілки краєзнавців України.

Мешкає і працює у м. Кропивницький.

Зміст

Замість передмови	3
Розділ I. Трагічне літо 1941 року.	
Початок німецько-радянської війни	6
Розділ II. Окупаційний режим:	
повсякденність війни і нацистські злочини.....	22
Розділ III. Рух опору: радянські підпільники	
і партизани та українські націоналісти	118
Розділ IV. Визволення Маловисківщини.	
Січень – березень 1944 року	141
Замість післямови.....	192
Джерела та література	194
Відомості про автора	202

Науково-документальне видання

Шевченко Борис Леонідович

Маловисківщина в роки Другої світової війни Сторінки історії

Видання третє, виправлене і доповнене

Книга вийшла у серії «Сторінки історії Маловисківщини»

Редактор: Оксана Бабенко

У рамках серії «Сторінки історії Маловисківщини»
вийшла друком книга:

*Шевченко Б.Л. Освоєння і заселення Маловисківщини у
XVIII столітті. Історико-краєзнавчий нарис. – Вид. 2-е, випр. і допов.
– Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард»,
2018. – 126 с.*

Підписано до друку 14.01.2019. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум. др. арк. 11,8
Замовлення № 198. Наклад 100 прим.

ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард»
25006, м. Кропивницький, вул. Пашутінська, 12, оф. 4
моб. тел.: (066) 955-36-81
E-mail: info@avangard.kr.ua